

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСЫ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ

ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕР
ИЛИМ-ИЗЕРТЛЕҰ ИНСТИТУТЫ

ҚАРАҚАЛПАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Республикалық илимий-әмелий конференция

МАҚАЛАЛАР ТОПЛАМЫ

Нөкис – 2024

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСИ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ**

**ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕР ИЛИМ ИЗЕРТЛЕҰ
ИНСТИТУТЫ**

ҚАРАҚАЛПАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери,
Қарақалпақстан Республикасы Жазыўшылар аўқамының ағзасы, әдебияттаныўшы алым,
филология илимлериниң докторы Наўрыз Жапақовтың

110 жыллығына,

Қарақалпақстан халық шайыры, Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген
мәденият хызметкери, Қарақалпақстан Республикасы Жазыўшылар аўқамының ағзасы,
белгили шайыр ҳам драматург Тажетдин Сейтжановтың

100 жыллығына,

Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери,
Қарақалпақстан Республикасы Жазыўшылар аўқамының ағзасы, әдебияттаныўшы алым,
филология илимлериниң докторы Айымқул Пирназаровтың

90 жыллығына бағышланған

Республикалық илимий-әмелий конференция

МАҚАЛАЛАР ТОПЛАМЫ

УОК: 4
КБК: 80
Қ-50

Қарақалпақ филологиясының мәселелери. // Илимий-әмелий конференция мақалалар топламы. ӨзР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты. – Нөкіс: “Илим”, 2024. – 128 б.

“Қарақалпақ филологиясының мәселелери” атамасындағы бұл илимий мақалалар топламы Өзбекстан Республикаси Министрлер Кеңесиниң 2024-жыл 28-февраль сәнесиндеги 01-08/19-02/72-санлы арнаўлы баянламасына тийкарланып Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери, Қарақалпақстан Республикасы Жазыўшылар аўқамының ағзасы, әдебияттаныўшы алым, филология илимлериниң докторы Наўрыз Жапақовтың 110 жыллығына, Қарақалпақстан халық шайыры, Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген мәденият хызметкери, Қарақалпақстан Республикасы Жазыўшылар аўқамының ағзасы, белгили шайыр хәм драматург Тажетдин Сейтжановтың 100 жыллығына, Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери, Қарақалпақстан Республикасы Жазыўшылар аўқамының ағзасы, әдебияттаныўшы алым, филология илимлериниң докторы Айымқул Пирназаровтың 90 жыллығына бағышланып өткерилген Республикалық илимий-әмелий конференция материаллары тийкарында таярланды.

Топлам материалларынан филолог-қәнигелер, ана тили хәм әдебияты пәни оқытыўшылары, магистрлар хәм бакалавр бағдарындағы студентлер пайдаланыўы мүмкин.

Таярлаўшылар:

Бекбергенова З.У.
ф.и.д., профессор

Тлеуниязова Г.Б.
ф.и.б.ф.д. (PhD), ү.и.х.

Сайымбетов Ш.О.
ф.и.б.ф.д. (PhD), ү.и.х.

Пикир билдириўшилер: ф.и.к., доц. А.Досымбетова

(PhD) З.Қытайбекова

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты Илимий кеңесиниң
2024-жылы 17-май сәнесиндеги №6-санлы қарары менен баспаға усынылған.

УОК: 4
КБК: 80
Қ-50

АЙЫМҚУЛ ПИРНАЗАРОВТЫҢ ӨМИРИ ХӘМ ФОЛЬКЛОРТАНЫҢ ИЛИМИНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСИ

Палымбетов К.С.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Филология илимлеринин докторы, Қарақалпақстанға мийнети синген илим ғайраткери, белгили әдебиятшы илимпаз Айымқул Пирназаров 1934-жылы 15-октябрь күни Қарақалпақстан Республикасы Тахтакөпир районы аймағында туўылады. 1948-жылы Қараөзек районы орайындағы мектептин 7-класын питкерип, сол жылы Шымбай районындағы Педагогикалық училищеге оқыўға кирип, оны 1952-жылы табыслы тамамлайды хәм аўылында муғаллим болып ислейди. 1952–1954-жыллары әскерий хызметте болады.

Сол жыллары рус тилинин әҳмийети күшли болып мектеплерде рус тили хәм әдебияты муғаллимлери жетиспейтуғын еди. Усындай зәрүрликтен хәм өзинин қызығыўшылығы нәтийжесинде А.Пирназаров педагогикалық институттын рус тили хәм әдебияты факультетине кирип оқыйды. 1961–1964-жыллары ӨзРИАҚ филиалынын Тарийх, тил хәм әдебият институтынын Көркем өнертаныў секторында киши илимий хызметкер болып ислейди. Лекин, штатлардың қыскартылыўына байланыслы 1964–1966-жыллары Кегейли районы хәм Нөкис қаласы мектеплеринде рус тили хәм әдебияты пәни муғаллими болып, жасларға сабақ береди.

Бирақ, А.Пирназаровтын илимге интасы, илимий изертлеу жумысларын алып барыўға болған қуштарлығы, оны ӨзРИАҚ филиалына қайтадан жумысқа өтиўге алып келеди. Солай етип, ол 1966-жылдың 15-октябринен баслап өмиринин ақырына шекем институттын “Қарақалпақ классикалық әдебияты” бөлиминде киши илимий хызметкер, үлкен илимий хызметкер, бөлим баслығы лаўазымларында табыслы ислейди. Ол илимий мәкемеде ислеп жүрип, устазлық педагогикалық жумысын теңдей алып барады. Атап айтқанда, 1966–1986-жыллары жигирма жыл даўамында Нөкис қаласындағы 2-санлы жумысшы жаслар мектебинде рус тили хәм әдебияты пәнинен, ал 2000–2003-жыллары Республикалық муғаллимлердин билимин жетилистириў институтында курс тыңлаўшыларына қарақалпақ тили хәм әдебияты пәнинен сабақ береди.

А.Пирназаров бир мәкемеде қырық жылға шамалас илимий-изертлеу жумыслары менен шуғылланды. Ол дәслеп қарақалпақ әдебиятында толық изертленбей атырған XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басында жасап, әдебиятымызды идея-тематикалық, көркем поэтикалық қосықлары менен байытқан Омар Сүйирбек улынын дөретиўшилиги менен шуғылланып, халық арасынан шығармаларын жыйнады хәм 1971-жылы Алма-Ата қаласында “Омар шайырдың өмири хәм творчествосы” деген темада кандидатлық диссертациясын жақлайды. Ал, 1994-жылы Нөкис қаласында “XVIII-XIX әсирдеги қарақалпақ шайырларынын көркемлик изленислери (Жийен, Өтеш, Омар шайырлардың дөретиўшилик шеберлиги)” деген темада докторлық диссертациясын табыслы жақлап шығады хәм филология илимлеринин докторы илимий дәрежесин алады.

Ол илимий изертлеу жумыслары менен шуғылланған дәўиринде қарақалпақ әдебияттаныў хәм фольклортаныў илиминин машқалалары бойынша 10 монографиянын, 200 ге шамалас илимий мақалалардың авторы болды. Тынып-тыншымас, пидайы хәм мийнеткеш алымнын илимий изленислеринин нәтийжесинде “Омар шайырдың өмири хәм творчествосы” (Нөкис “Қарақалпақстан”, 1978), “Режиссура Каракалпакского гостеатра имени К.С.Станиславского (истоки и формирование)” (Нөкис “Қарақалпақстан”, 1983), “Қарақалпақ әдебияты бойынша гейпара ойлар” (Нөкис “Билим”, 1991), “Өтеш, Омар хәм фольклор” (Нөкис “Қарақалпақстан”, 1991), “Жийренше шешен” (Нөкис “Билим”, 1992), “Жийен хәм Омар шайырлардың дөретиўшилик шеберликлери” (Нөкис “Билим”, 1993), “XIX әсирдин екнши ярымы XX әсирдин басындағы қарақалпақ әдебияты” (Нөкис “Билим”, 1996), “Бердақ шығармаларында қолланылған дөретиўшилик усыллар” (Нөкис “Билим”, 1998), “Күнхожа, Әжинияз, Сыдық шығармаларында қолланылған

дөретиўшилиқ усыллар» (Нөкис «Билим», 2000), «Бердақ шығармаларының тили» (Нөкис «Билим», 2003) атлы монографиялары басылып шықты. Соның менен бирге, А.Муртазаев пенен бирликте рус тилинде «История каракалпакской литературы (с древнейших времен до 1917)» (Тошкент «Фан», 1994) атлы жәмәатлик монографияны таярлап, бападан шығарады. Буннан тысқары каракалпак шайырлары Өтеш, Сарыбай, Омар шайырлардың таңламалы шығармалар топламын баспаға таярлаўшылардың бири болды. Бул шайырлардың шығармаларын, әсиресе, Омар шайыр Сүйирбек улының қосықларын халық арасынан жыйнап, системаластырып, редакторлап 1979-жылы «Айырша» деген ат пенен өз алдына кітап етип шығарды. Пидайы илимпаздың көркем өнер хәм әдебиаттануы илимлери бойынша халық арасынан жазып алған шама менен улыўма еки жүз баспа табақ көлеминдеги қолжазба материаллары ӨзРИАҚ бөлиминиң кітапханасында сақланады.

А.Пирназаров жазба әдебиатқа фольклордың тәсири, классик шайырлардың хәм XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басында жасаған халық шайырларының шығармаларында фольклордың синтези, шайырлардың аўызеки әдебиаттан пайдаланыў шеберлиги мәселелерин дыққаттан шетте қалдырмады хәм изертлеўлеринде арнаўлы бөлим ажыратып изертледі. Мысалы, илимпаздың Жийен жыраў хәм Омар шайырға арналған кітабында «Аўызеки халық дөретпелеринен пайдаланыўдағы Жийен жыраўдың шеберлиги» бойынша изертлеўинде Жийен жыраўдың толғаўларында турақлы тәкирарлаўлардың, қаратпа сөзлердің жийи қолланылатуғынлығын келтирип, оны «Қырық қыз» дәстаны менен салыстырып көрсетеді, сондай-ақ, нақыл-мақаллардан пайдаланыў шеберлигин ашып береді. «Аўызеки халық дөретпелеринен пайдаланыўдағы Омардың дөретиўшилиқ шеберликлери» бойынша изертлеўинде хаял-қызлардың портретин жасаўдағы шеберлигин каракалпак халық дәстаны «Қырық қыз» бенен салыстырса, унамсыз қахарманлардың портретин жасаўда хәдден тыс үлкейтип сүүретлеў усылынан пайдаланыўындағы шайырдың шеберлигин ашып береді. Бердақ шығармаларының тилин изертлеўге арналған монографиясында «Бердақтың дәстанлық шығармаларында халық нақыл-мақалларының қолланылыў усыллары»н изертлейди хәм Бердақтың нақыл-мақалларды қолланыў өзгешелигин ашып береді. Ал, Әбдикәдир шайыр ҳаққындағы изертлеўинде «Әбдикәдир шығармаларында пайдаланылған аўызеки халық дөретпелери материаллары» деген изертлеўинде шайырдың халық аўызеки дөретпелериндеги сүүретлеў усылларынан, яғный, теңеў, гипербола, литотаны қолланыўындағы өзгешеликти көрсетеді. А.Пирназаров илимий изертлеўлеринде шайырлардың жеке тәреплерине, дөретиўшилигиндеги киши элементлер менен майда деталарға шекем итибар қаратып, оларды терең хәм ҳәр тәреплеме изертлеў менен бирге, шайырлардың фольклордан пайдаланыў шеберлигин үйрениўге айрықша дыққат аўдарады.

XIX әсирде шайырлар арасында фольклорлық айтыс жанрының күшли раўажланғанлығын келтирип, «Қыз Меңеш пенен айтыста Әжинияздың фольклорлық усылларды пайдаланыў мақсетлери», «Образ дөретиўде Өтештиң көбирек фольклорға тән көркем сүүретлеў қуралларынан пайдаланыў мақсетлери», «Хайран етти» поэмасында образ дөретиўде Өтештиң фольклорлық «көшпели» сюжеттен пайдаланыў усыллары», «Бердақ бақсыға жуўап» атлы айтысында Өтештиң фольклорлық усыллардан пайдаланыў жолы», «Қаракалпак қызы Дәмений қазақ шайыры Мансур менен айтысы» сыяқлы изертлеўлеринде шайырлардың дөретиўшилигиндеги айтыстың тәбияты, мазмуны, айтыста көтерилген мәселелер, фольклорлық көркемлеў усылының шеберлик пенен қолланылғаны анализ етиледі.

Илимпаз 1991-жылы «Қаракалпақстан» баспасынан «Өтеш, Омар хәм фольклор» деген монографиясын бастырып шығарады. Монография «Өтеш хәм фольклор», «Омар хәм фольклор» деген еки баптан ибарат болып, ҳәр бир бап бир неше майда бөлимлерге бөлінген. Изертлеўде Өтеш хәм Омар шайырлардың өз шығармаларында унамлы хәм унамсыз образларды жасаўдағы өзине тән өзгешелиги, образларды жасаўда, ўақыяларды

сүүретлеуде фольклор материалларынан пайдаланыў усыллары, олардың көбирек фольклорға тән сүүретлеў куралларынан, фольклорлық көшпели сюжетлерден, фольклорлық жанр түрлеринен хәм усыллардан, нақыл-мақаллардан қалай хәм қандай мақсетте пайдаланғанлығын терең үйренип, анализ етеди. Шайырлардың халық аўызеки әдебияты үлгилеринен дөретиўшилиқ пенен пайдалана алыў шеберлигин, шайырлардың поэтикалық көркемликке ерисиўдеги жетискенлик тәреплерин мысаллар менен дәлиллеп береді. Соның менен бирге, А.Пирназаров үзликсиз түрде илимий журналларда илимий мақалаларын жәриялап барды. Қарақалпақ әдебияттаныў хәм фольклортаныў илиминде изертленбей атырған мәселелерге дыққат аўдарыў менен бирге, өткен әсирдің 30-жылларында қарақалпақ мийрасларын жыйнаўда белсендилик еткен Ш.Хожаниязов, С.Мәўленовлардың өмир жолы, ислеген хызметлери хаққында бириншилерден болып мақала жазды. Соның менен бирге, қарақалпақ фольклортаныў илими бойынша изертлеўлер жазған И.Сағитов, Қ.Мақсетов, Н.Жапақовлар хаққында қунлы мақалалар жәриялады.

А.Пирназаровтың изертлеўлериндеги жетискенликлердің бири аўызеки әдебият үекили болған Жийренше шешен хаққындағы изертлеўи болды [1]. Бул китап 1992-жылы «Билим» баспасында жәрияланды. Усы монография хаққында фольклортаныўшы илимпаз Қ.Мамбетназаров: «Жийреншени «Ортақ шайырымыз» – деп есаплаўшы халықлар арасында Айымқулдың бул китабы биринши көлемли илимий мийнет. Усындай илимий мийнеттің биринши болып қарақалпақ әдебияттаныў илиминде пайда болыўы бизлерди хәм куўандырады хәм мақтандырады» [2,12], - деп жазған еди. Хақыйқатында да, ол ўақытлары Жийреншени ортақ бабамыз деп есаплаўшы түркий халықлар ноғай, қазақ, татар халықлары арасында бундай тутас изертлеў еле жазылмаған еди. А.Пирназаров түрк халықларына ортақ деп есапланып киятырған Жийренше шешеннің хәр тәреплеме дөретиўшилиқ уқыпшылықтарын ашып бериўде салыстырмалы-илимий мағлыўматлардан, халық арасынан жыйналған материаллардан хәм илимпазлардың мақалаларынан пайдаланып өзиниң илимий пикир, көз қарасларын хәм жуўмақларын тийкарлап береді. Илимпаз Жийренше шешеннің хақыйқый тарийхта жасаған адам болғанлығын дәлиллейди.

Жийреншениң өмири хаққында Жәнибек ханның жасаған дәўирин объект етип алады хәм усы хан менен жасаған Жийренше болыўы керек деген болжаўды тийкар етип, аўызеки халық дәретпелериндеги аңызларды басшылыққа алады. Жийренше шығармаларының негизги идеялары хаққындағы бапта илимпаз шешеннің дәретпелери қысқа толғаўлардан хәм шешенлик сөзлерден ибарат екенин, онда ақылсызлық, зулымлық, жақсылық хәм жаманлық хаққында ханнан тартынбастан айтқан сөзлерин келтиреді. Шешенлик сөзлердің идеялық мазмунын ашып береді. Солай етип, А.Пирназаров тәрeпинен жазылған бул мийнет қарақалпақ әдебияттаныў хәм фольклортаныў илиминде оғада әхмийетли изертлеў сыпатында орын ийеледи.

Устаз-педагог, пидайы илимпаз А.Пирназаров көп санлы илимий изертлеў жумысларын алып барыўы менен бирге, сол дәўирдеги Н.Дәўқараев атындағы Тил хәм әдебият институты Илимий кеңесиниң, Республикалық илимий координациялық кеңесиниң, Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети жанындағы Илимий семинар хәм Илимий кеңеслердің ағзасы сыпатында бир неше илим кандидатлары менен докторларының өсип-жетилисиўине салмақлы үлесин қосты.

Айымқул Пирназаровтың усындай илим тараўындағы көп жыллық мийнетлери хукиметимиз тәрeпинен ылайықлы баҳаланып, ол 1984-жылы Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң Хұрмет жарлығы менен сыйлықланды. Ал, 1993-жылы оған «Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери» хұрметли атағы берилди.

Айымқул Пирназаров 1995-жылдан Жазыўшылар аўқамының ағзалығына қабылланды.

Жуўмақлап айтқанда, устаз-алым А.Пирназаровтың өмир жолы, ел, халыққа ислеген хызметлери, қарақалпақ әдебияты хәм фольклоры бойынша изертлеўлери қарақалпақ илминиң раўажланыўына қосылған баҳалы мийнет болып қалады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Пирназаров А. Жийренше шешен. – Нөкис: “Билим”, 1992.
2. Мәмбетназаров Қ. Илим докторы Айымқул Пирназаров. – Нөкис: Билим, 1997.

ТӘЖЕТДИН СЕЙТЖАНОВТЫҢ КӨРКЕМЛИК ДҮНЬЯСЫ

Бекбергенова З.У.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты*

Халқымызда «Жаксының аты өлмейди, алымның хаты өлмейди» деген даналық гәп бар. Усы сөздің қасына «шайырдың сөзи өлмейди» деген ибараны қосып қойсақ артықмаш болмас. Пикиримизге усындай сөз шеберлериниң бири өзиниң саналы өмириниң елиў жылдан асламырақ дәўирин ХХ әсирдеги қарақалпақ әдебияты менен көркем өнерине арнаған Қарақалпақстан халық шайыры, Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген мәденият хызметкери талантлы шайыр хәм драматург Т.Сейтжанов болды десек қәтелеспеймиз.

Көпшилик талант ийелери сыяқлы Тәжетдин Сейтжановтың көркем әдебиятқа қызығыўшылығы ертеден, мектепте оқып жүрген пайытларынан басланады. Сол ўақытлары ол өз мүмкиншилигинен келип шығып, мектеп хәм аўыл турмысына арнап бир неше қосықлар жазып, мектептің дийўалы газеталарына редакторлық етеди. Оның дәслепки бир қатар қосықлары 1938-жылы Республикалық балалар газетасы «Жеткиншек» те басылып шығады. Лекин, олар көркемлиги еле писип жетилиспеген хәм балалық шабыт пенен жазылған жеңил-желпи қосықлардан ибарат еди. Жаслайынан кеўли сергек, қәлби йошқа толы талант ийесиниң ҳақыйкый түрде көркем әдебиятқа келиўи екинши жәхән урысы жылларында басланады. 1944-жылы «Совет Қарақалпақстаны» (хәзирги «Еркин Қарақалпақстан») газетасында бир неше қосықлары жәрияланады. Шайыр екинши жәхән урысы қатнасыўшысы сыпатында урыс окопларында да көплеген қосықлар жазып, оларды «Сәлем хат» лары менен бирге өзи туўылып өскен аўылына жиберип отырады. Солардың ишинен «Хәзиргиниң Ғәрип ашықлары» атлы кишигирим поэмасы аўыл қыссаханларының репертуарында жақын жылларға шекем оқылып жүрди. Соңынан, шайырдың екинши жәхән урысы жылларында жазған қосықларынан бир қатары оның айырым топламларына киргизилип, басылып шығады.

Т.Сейтжанов урыстан соңғы парахат өмирге араласқаннан соң, заманласлары хәм белгили сөз шеберлери Т.Жумамуратов, Ғ.Сейтназаров, Х.Сейтов, И.Юсупов, Б.Исмайлов, Б.Қайыпназаров х.т.б. менен бир сапта турып халық турмысын, заманласлар өмирин жырлаўға шынтлап кириседи. Шайыр сыпатында оның қәлеминен «Азамат жыры» (1955), «Зийба» (1959), «Қанаатлы жаслық» (1961), «Айна алдындағы сөз» (1965), «Ленин мениң өмиримде» (1968), «Мухаббатнама» (1971). «Бәхәр сағынды» (1975), «Өмир философиясы» (1979), «Мениң арифметикам» (1983), «Тасқын» (1990), «Гүмис қоңыраў» (1997), «Таңламалы шығармалары, 1-томлық», (1984), Таңламалы шығармаларының еки томлығы, I том, II том (1992), атамасындағы бир қанша поэзиялық топламлары басылып шықты. Буннан тысқары шайырдың айырым поэзиялық топламлары рус, өзбек, қазақ х.т.б. тиллерде аўдарылып басылды. 1981-жылы Ташкентте өзбек тилинде «Денгиздан шабада», 1985-жылы рус тилинде «Сделай добро», 1982-жылы Москвада рус тилинде «Песня ожидания», 1982-жылы Нөкисте рус тилинде «Дорога к весне», 1985-жылы Ташкентте рус тилинде «Творить добро», 1988-жылы «Красавицы Жейхуна», 1988-жылы Алма атада қазақ тилинде «Өмир философиясы» атлы қосықлар топламлары басылып шықты. Шайырдың айырым лирикалық қосықлары бир қатар туўысқан халықлар республикаларының газета-журналларында да жарық көрди. Ал,

айырым қосықтары сол пайыттағы Пүткил аўқамлық альманахларда, улыўмалық арнаўлы топламларда, календарларда, сондай-ақ «Правда», «Известия», «Советская культура», «Учительская газета», «Московский метрополитен» газеталарында, «Знамя», «Пионер», «Советский воин», «Пограничник» журналларында басылды. Әлбетте, бул шайырдың көркем дәретпелериниң диапозоны оғада кеңейип, өз халқының жүрегинен тереңнен жай алыў менен бирге туўысқан халықлардың китап оқыўшыларына да жетип барыўына кең жол ашқанлығын көрсетти.

Қарақалпақстандағы көп санлы китап оқыўшыларын туўысқан халықлар әдебиятларының белгили сөз шеберлериниң шығармалары менен жақыннан таныстырыўда да Тәжетдин Сейтжановтың елеўли үлеслери бар. Ол 1960-жылы Н.А.Некрасовтың «Руста ким жақсы турады» (Ж.Тәшенов пенен биргеликте), 1962-жылы «Рус ҳаяллары» поэмаларын қарақалпақ тилине аўдарып, өз алдына китап етип шығарды. Сондай-ақ, ол 1974-жылы Р.Ғамзатовтың «Таўларда мениң жүрегим», 1983-жылы «Таў жулдызы» (И.Юсупов пенен бирге), М.Әлийдиң «Қосықлар ҳәм поэмалар», (К.Рахманов пенен бирге) топламларын, 1962-жылы Р.Тагордың «Төңкерилген терек» повестин қарақалпақ тилине аўдарып баспадан шығарыўға миясар болды. Т.Г.Шевченконың «Қос-Арал» қосықлар дүркимин, Н.Ҳикметтиң «Таня» поэмасын, В.Шекспирдиң «Отелло» пьесасын, Н.Островскийдиң «Айыпсыз айыпшылар» пьесасын, Х.Ерғалиевтиң, А.Каныкинниң ҳәм басқа да көплеген атақлы шайыр ҳәм жазыўшылардың шығармаларын қарақалпақ тилине аўдарып арнаўлы топламларда, газета-журнал бетлеринде жәриялаўға еристи.

Тәжетдин Сейтжанов өзиниң көп санлы драмалық шығармалары менен де қарақалпақ әдебиятында драматургия жанры ҳәм көркем өнери тараўына салмақлы үлес қосты. Драматургтиң 1959-жылы «Күйгелек көзли яр», 1962-жылы «Дәмегөйлер», 1972-жылы «Хаял болыў аңсат емес», «Арпа ишинде бир бийдай», 1973-жылы «Беруний», 1980-жылы «Нөкис легендасы», 1984-жылы «Әўесек», 1985-жылы «Мени судлаңызлар» атлы пьесалары қарақалпақ театр сахналары менен телевидениеси арқалы көрсетилип, тамашагөйлер тәрәпинен қызғын күтип алынды. Усылардан «Беруний» атлы тарийхый пьесасы 1973-жылы Орта Азия ҳәм Қазақстан драмалық театрларының Ташкент қаласында өткерилген телефестивалында биринши дәрежели диплом менен сыйлықланды. Сондай-ақ, талантлы шайыр ҳәм драматург буннан басқа да 1967-жылы «Бахыт лотереясы», 1973-жылы «Әмиў қарлығашы», 1986-жылы «Аман болың, адамлар» ҳәм басқада көлемли драмалық шығармаларын дәретти. Драматургтиң «Жалынлар» (1969) атлы пьесасы республикалық көрик таңлаўында биринши орынды ийеледи ҳәм 1969-жылы Өзбекстанда өткерилген мәдениет күнлериниң бағдарламасына киргизилди. Және де, бул спектакль Ташкент қаласында өткерилген мәдениет күнлеринде тамашагөйлер тәрәпинен жоқары баҳаланды. Сондай-ақ, драматургтиң «Мени судлаңызлар» пьесасы да өз ўақтында ең жақсы драмалық шығармалардың қатарынан белгили орын ийеледи.

Т.Сейтжанов көркем әдебиятымыз бенен мәдениатымызға екнши жәхән урысы жыллары өзиниң жалынлы қосықтары менен кирип келди.

Екинши жер жүзилик урыс басланған ўақтында ол 17 жаста болған. Ол өзиниң ең қызғынлы жаслық дәўирин елимизди фашист басқыншылардан қарсы гүреске арнайды. Ол 1942-жылдың октябрь айының басында ғана Кегейлиде дүзилген ықтыярлылар батальонына қабылланып, урысқа атланады ҳәм Самарқандтың Каттақорған деген жеринде қысқа мүддетли арнаўлы таярлықлардан соң, Сталинград жанындағы саўашқа қатнасады. Сол жылы қыстың аязлы күнлеринде қар кешип, окопта фашистлерге қарсы оқ атып жүрген Тәжетдин Сейтжанов аяғы суўық алып, аўырыўы асқынып кеткенлиги себепли, госпитальға түседи. Ол жердеги әскерий врачлардың шешими менен аяғын ампутация ислеў керек екенлиги анық болады. Сонда енди 18 жасқа шыққан жигит, «елиме қайтыўға рухсат етиң, аўылыма барсам тез жазыламан» деп жалынып, аяғын кестирмей, 1943-жылдың басында Кегейлиге келеди. Аўылға келсе анасы қайтыс болған екен. Буннан соң ол әсте-ақырын әкесиниң жанында жүрип, бираз саўалып қалғаннан

кейин, сол баяғы Кегейли әскерий комиссариатына жол алады. Ол жерде және сол военкомды ушыратып, Тәжетдин Сейтжанов өз ерки менен 1943-жылдың гүз айларында және фронтқа қайтады.

Солай етип, 1943-жылдың ақырында Атқышлар бөлімшесинің командири киши сержант Тәжетдин Сейтжанов Украинаны азат етіу сауашларына, кейин ала Польшаның Висла, Одер дәр्याларынан кешип өтіу операцияларында актив қатнасады. Сауашларда бирнеше рет жараланып, ең соңғы рет 1945-жылдың 8-март күни Одердеги Франкфурт қаласында болған урыста шеп аяғынан және жарақатланады. Ол Германия аймағындағы Репень, Польшадағы Познань, Россиядағы Иваново ўәлаятының Кольчугино қаласы госпитальларда узақ ўақыт емленеди. Урыста көрсеткен ерліктери ушын ол үшінши дәрежелі «Даңқ» ордени, биринши дәрежелі «Ўатандарлық урыс» ордени хәм көплеген жаўынгерлік медальлар менен сыйлықланады.

1945-жылдың август айында Тәжетдин Сейтжанов елге қайтып келеди.. Жаслайынан билим-илимге куштар Тәжетдин Сейтжанов 1948-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик муғаллимлер институтының 2 жыллық курсына оқыўға түседі. Институтта жақсы оқып, ондағы жәмийетлик жумысларға белсене қатнасып жүрген бул фронтовик жигитти институт директоры Турдымурат Бекимбетов те аңлап, оны институт спорт залының меңгеріушиси етип тайынлайды. Оқыўды табыслы питкергеннен соң Т.Сейтжанов Кегейлиге қайтып, аўыллық мектепке дәслепп муғаллим, соңынан мектептің директоры, районлық Халық билимлендириу бөлімінің мектептер бойынша инспекторы, районлық комсомол комитетиниң биринши хаткери болып ислеиди. Т.Сейтжановтың өз исине шын берилгенлигин хәм пухталығын есапқа алған район басшылары оны 1954-жылы Ташкенттеги Жоқары партия мектебине оқыўға жибереди.

Т.Сейтжановтың усы оқыу курсларын питкерип келгеннен кейинги өмири Нөкис қаласы менен тиккелей байланысly болды. Ол дәслепп «Жас Ленинши» (хәзирги «Қарақалпақстан жаслары») газетасының жууаплы хаткери, областлық партия комитети үгит-нәсиятлау бөліми инструкторы болып жумыс ислеиди. 1959-жылы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтын питкерип, Бердақ атындағы мәмлекетлик филармонияның директоры, Нөкис қалалық мәдениет бөлімінің баслығы, «Совет Қарақалпақстаны» газетасы бас редакторының орынбасары, Қарақалпақстан АССР Министрлер Кеңесиниң Телевидение хәм радио комитети баслығының орынбасары, «Әмиўдәрья» журналының бас редакторы хәм басқа да жууапкер лаўазымларда хызмет етти.

Жоқарыда айтып өткенимиздей, Тәжетдин Сейтжановтың әдебиятқа қызығыушылығы жаслайынан-ақ басланып, ал нағыз шайырлық дәретиушилиги урыс жылларында басланады. 1944-жылы сол гездеги республикалық «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында оның бирнеше қосықлары жарық көреді. Урыс окопларында да көп қосықлар жазып, елге жиберип отырды, биразы оның кейин жарық көрген шығармалар топламларына да енгизилди.

Республикамыздың әдебият хәм көркем өнер тараўында көрсеткен жемисли хызметтери ушын Тәжетдин Сейтжановқа 1969-жылы Қарақалпақстанға мийнети сиңген көркем өнер ғайраткери, 1974-жылы Қарақалпақстан халық шайыры хұрметли атақлары берилди.

Мине, көрип өткенимиздей, 17-18 жасларынан баслап-ақ көркем әдебиятқа ерте араласқан Т.Сейтжановтың саналы өмириниң 60 жылға шамалас дәўиринде ол қандай тараўда, қандай хызметтерде ислеўине қарамастан хәзирги дәўир қарақалпақ поэзиясы менен драматургиясы тараўына өзиниң көплеген көркем дәретпелери менен салмақлы үлес қосқанлығының айқын гүўасы боламыз.

Ең тийкарғысы поэзия, драматургия хәм аўдарма тараўларында теңнен қәлем тербеткен талант ийесиниң дәретпелеринде лиризм менен драматизмниң, халық поэзиясы үлгилеринен тартып, күн шығыс хәм жәхән әдебияты үлгилери дәстүрлериниң синтезлесіу жағдайлары гүзетиледи. Әлбетте, бул кубылыс шайырдың поэзиялық

дөретпелерінде лиризм менен драматизмнің күшлі берилиуіне, ал драмалық шығармаларында болса туысқан хәм жәхән халықлары драматургиясы шығармаларының үлгілеринен илхамланып поэтикалық шеберлікке ерисиуіне кен имканият жаратады.

Сондай-ақ, белгили шайыр хәм драматургтің өмири хәм көркем дөретпелери өз уақытында белгили әдебиятшы алымлар С.Ахметовтың «Уақыт пенен нық кәдем таслап» хәм де Т.Мәмбетниязовтың «Халқын сүйип жырлаған шайыр» сыяқлы кең көлемли мақалаларынан басқа да, қарақалпақ, өзбек, қазақ әдебиятшы алымлары К.Худайбергенов, Қ.Камалов, Қ.Султанов, К.Мәмбетов, Т.Мәмбетниязов, П.Шермухамедов, Б.Ысқақов, Б.Турсынов, Ж.Хошниязов х.т.б изертлеушілердің күнделикли баспа сөз бетлерінде жәрияланған мақалалары менен айырым монографиялық изертлеулерінде, сондай-ақ, шайырдың жеке топламларына билдирилген алғы сөзлерінде қысқаша сөз етилгени менен арнаулы изертленбеди. Әлбетте, белгили шайыр хәм драматургтің көркем дөретпелеринің идея-тематикалық, жанрлық хәм көркемлик өзгешеликлеринен келип шығып, оларды төмендегіше бир неше бағдарларларға бөлип үйрениу мүмкин:

1. Т.Сейтжановтың дөретиушилигинің тең ярымын поэзиялық шығармалары қурайды. Шайыр урыс қатнасушысы сыпатында поэзияға усы тема менен кирип келген болса, урысты қаралау, тынышлықты хәм парахатшылықты қорғау хәм оның қәдір-қымбатына жетиу идеясы дөретпелерінде жетекши орын ийеледи. Сонлықтан да, шайыр усы мазмундағы шығармаларында урыстың ауыр ақыбетлерин хәм өзинің басынан кеширген турмыс қыйыншылықтарын объектив тәризде баянламастан, бир неше дүркин қосықтарында лирикалық қахарманның жүрек сезимлеринен өткерип көркем сәулелендириуге хәрекет етти.

2. Т.Сейтжанов ана Уатан, туылған жер, ел-халық, дослық хәм халықлар дослығы сыяқлы темаларда көплеген қосықтарын дөретти. Бул темалар шайырдың тәрип, арнау, дүркин хәм жайдары қосық формаларында өз сәулелениуіне ийе болды.

3. Шайыр дөретиушилигинің бир бөлегин ашықлық, сүйиушилик темасына арналған интим лирикасы қурайды. Өмирге хәм өмир гөззаллықтарына шайда талант ийесинің интим, яғный мухаббат лирикасының көпшилигине дерлик нама жазылып, халқымыздың сүйип тыңлайтуғын қосықтарына айланды.

4. Жаслайынан тәғдир сынақтарын басынан өткерген талант ийесинің дөретиушилигинде философиялық хәм дидактикалық мазмундағы қосықтарға кең орын берилди. Бул қосықтардың мазмунында шайыр өмир, жаратылыс, тәбият кубылыстары, инсан тәғдири, жәмийет хәм адамлар арасындағы қатнастарды терең толғаныстар менен жырлады.

5. Шайырды өзи жасаған орталықтағы айырым адамлардың нақолай ис-хәрекетлери бийпарқ қалдырмады. Ол өзинің юмор-сатиралық қосықтарында усындай унамсыз иллеттерди сарказм, шарж хәм жеңил юморлық сүүретлеулер менен әшкаралап отырды.

6. Т.Сейтжанов поэзиясында лиро-эпикалық жанрдағы поэмалары салмақлы орын ийеледи. Халық ауызеки дөретиушилиги менен классикалық поэзиямыз үлгілери, қала берсе, шығыс хәм батыс әдебияты дәстүрлери шайыр поэмаларының сюжетинде шеберлик пенен синтезленип, эпсаналық поэма, лиро-драмалық поэма, тарийхый поэма х.т.б. жаңа жанрлық формалардың пайда болыуына тийкар жаратты.

7. Драматургия жанры Т.Сейтжановтың дөретиушилигинің ажыралмас бөлегине айланды. Драматургтің заманагөй хәм тарийхый темаларда жазылған бир неше музыкалы драмалары менен музыкалы комедиялары хәм тарийхый драмалары усы жанр шығармаларын хәр тәреплеме терең меңгергенлигин көрсетеди.

Әлбетте, Т.Сейтжанов хәр бир поэзиялық топламларына кирген лирикалық қосықтары менен поэмаларының идея-тематикасында өзи жасаған заманның хәм дәуирдің рухын, қахарманлардың типик образлары менен характерин көркем сәулелендириуге хәрекет етти. Сонлықтан да, шайыр дөретпелерінде көтерілген темалар хәзирги дәуир көз қарасынан алып қарағанымызда тарийхыйлығы хәм өмиршендіги хәм

улуўмаинсанийлық машқалаларды сәўлелендириўи менен де өз алдына бир төбе болып, әҳмийетин жоғалтпайды.

БӘРХАМА ЕЛ-ХАЛЫҚ ХЫЗМЕТИНДЕ...

(Наўрыз Жапақовтың 110 жыллығына)

Бекбергенова З.У.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты

Ел-халықтың ийгилиги хәм абаданлығы жолында тынып-тыншымай мийнет еткен инсанлардың исми хәм хызметлери халық ядында узақ сақланып, хеш қашан умытылмайды. Усындай пидайы инсанлардың бири белгили жәмийетлик искер, талантлы шайыр хәм жазыўшы, киносценарист хәм илимпаз Наўрыз Жапақов 1914-жылы 23-майда Тахтакөпир районында туўылады. Ол 1930-жылы сол ўақыттағы Коммуна мектебин питкерип, дәслепп Кегейли районында муғаллим, 1932-1933-жыллары «Жеткиншек» газетасында жуўаплы хаткер, кейин редактор, 1933-1938-жыллары «Жас Ленинши» (хәзирги «Қарақалпақстан жаслары») газетасында жуўаплы хаткер, 1938-1939-жыллары «Қызыл Қарақалпақстан» (хәзирги «Еркин Қарақалпақстан») газетасында әдебий хызметкер, 1939-1941-жыллары «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» (хәзирги «Әмиўдәрәя») журналында жуўаплы хаткер, 1941-1942-жыллары «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында бөлим баслығы лаўазымларында ислеиди.

Усындай хызметлерден соң хукиметимиз Наўрыз Жапақовты мәмлекетлик жумысларға жибереди. Ол 1942-43-жыллары Областьлық Жаслар комитетиниң биринши хаткери, 1943-47-жыллары Областьлық партия комитетиниң хаткери, (1947-52-жыллары Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң баслығы болып ислесе, 1952-55-жыллары Москвадағы Жоқарғы партия мектебинде оқыйды, 1955-жылы Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси Президумының Баслығы болып сайланды, ал 1956-59-жыллары Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесиниң Баслығы хызметин атқарды.

Хызмет жолын дәретиўшилиқ жумыслардан баслаған Н.Жапақов 1950-жыллардың ақырына келип, илимий жумысларға арнайды хәм 1959-1961-жыллары аспирантурада оқып, оны табыслы тамамлағаннан соң 1961-1967-жыллары Өзбекстан Илимлер академиясының А.С.Пушкин атындағы (хәзирги Ә.Наўайы) тил хәм әдебият институтында аға илимий хызметкер болып ислеиди хәм 1961-жылы «Аяпберген Муўсаевтың творчествосы» деген темада филология илимлериниң кандидаты, 1967-жылы «Қарақалпақ әдебиятында социалистлик реализмниң қәлиплесиў дәреклери» деген темада докторлық диссертацияларын табыслы жақлап шығады. Соңынан өмириниң ақырына шекем Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими, Нәжим Дәўқараев атындағы Тарийх, тил хәм әдебият институтында сектор баслығы лаўазымында ислеиди хәм илимий жумыслар менен қызғын шуғылланады. Шайыр хәм алым Н.Жапақов талантының әйне гүлленген шағында 1975-жылы 61 жасында дүньядан өтти.

Наўрыз Жапақовтың шайыр хәм алым сыпатында жазған қосықлары хәм мақалалары 1930-жыллардың орталарынан баслап күнделикли баспа сөз бетлеринде жәрияланса, 1940-жыллардан баслап «Күн» (Төрткүл, 1940), «Бахытлы заман» (Нөкис, 1946), «Шайыр сөзи», (Нөкис, 1949), «Уллы рус халқына» (Нөкис, 1954), «Бәхәр», «Бахыт», (Нөкис, 1955), «Дослық ҳаққында қосықлар» (Нөкис, 1956), «В родном ауле» (Ташкент, 1956), «Молодое сердце» (Нөкис, 1956), «Аму буйларида» (Ташкент, 1956), «Суўшы» (Нөкис, 1958), «Дослық дәстаны» (Нөкис, 1960), «На берегах Аму» (Ленинград, 1961), «Ойланып табыңлар» (Нөкис, 1961), «Тирилар билан бирга» (Ташкент, 1962), «Шадлық илхамы» (Нөкис, 1969), «Шығармаларының еки томлығы» (I том, Нөкис, 1978. Қосықлары, поэмалары, киносценариясы) сыяқлы бир неше поэзиялық топламлары изли-изинен басылып шығады.

Наўрыз Жапақов аўдарма жумыслары менен де шуғылланып, А.С.Пушкинниң «Тутқын», Т.Г.Шевченконың «Нәсият» қосықларын аўдарды хәм бул шығармалар 1940-жылы «Күн» қосықлар топламында басылады. Және де, Ю.М.Лермонтовтың «Жулдыз», «Қашқын», В.Маяковскийдиң «Бизлер исенбеймиз», «Ол тири» қосықларының аўдармалары 1946-жылы басылған «Бахытлы заман» қосықлар топламында жәрияланды. Усы топламда «Наўайының өз елин таслап кетиўи» ҳаққында жазған қосығы, Низамийдиң «Бахрамның шахлығы», Мухимийдиң «Ақыл-хуўыш» қосықлары да орын алған. Ол буннан басқа да Л.Толстойдың «Жарғанат», Рудакийдиң бир қатар қосықларын, М.Турсынзаданың «Бүркит», Ҳамза Ҳәкимзаданың «Тасбақа хам шаян», С.Михалковтың «Шыбын хәм пал хәрреси», Н.Грибачевтың «Жаўын», «Күн өтти», А.Сурковтың «Туўысқанлық ҳаққында», С.Шипачевтиң «Краншы қыз», «Тракторшы», «Эльбурс хәм самолёт», «Зульфия» қосықларын хәм соның менен бирге Г.Некрасовтың «Шөлистан үстинен ушып келемиз», «Дузды қантқа айландырып жүрипти», «Санасам дослар таўсылмас», «Тилек хәм парыз ҳаққында», А.Чепуровтың «Мавзолей қасында», «Тыныш кеше», «Қумлар арасында» хәм А.Раҳимниң, Ж.Жаббаровтың қосықларын қарақалпақ тилине аўдарады. Бул аўдармалар 1985-жылы «Шайыр сөзи» топламында басылды. Шайырдың буннан басқа да Т.Г.Шевченконың «Жат үлкеде қартайдым мен», «Байман мен де», «Аспан тарғыл, толқын жуўас», Мухимийдиң «Көзлериң», «Зулым менен қәхәр-ғазап», Миртемирдиң «Қарақалпақстан» поэмасынан «Айсанемниң тойында» бөлиминен ислеген аўдармалары да бар.

Екинши жәхән урысы жылларында өзбек шайырлары Ғафур Ғулам, Ҳамид Өлимжан, Чустый тәрәпинен урыс жаўынгерлерине арнап «Өзбекстан халқынан хат» деген қосық шақырық формасында жазылды. Бул қосықты өз ўақтында Н.Жапақов, М.Дәрибаев, Д.Назбергеновлар қарақалпақ тилине шеберлик пенен аўдарды. Биз буннан Н.Жапақовтың рус хам өзбек әдебиятының көрнекли ўәкиллериниң белгили шығармаларын өз ана тилине шебер аўдарыў ислерине де белсене қатнасып, қарақалпақ оқыўшыларына жеткерип берийде тынбай пидайы хызмет еткенлигин терең аңлап жетемиз.

Наўрыз Жапақов халық аўыз еки дәрәтпелериниң әжайып үлгилери болған ертеклерди, дәстанларды жыйнаў хәм жазып алыў ислерине де белсене қатнасады. Бүгинги күни дүнья жүзине белгили болған халқымыздың әжайып дәстанларының бири «Қырық қыз»ды атақлы Қурбанбай жыраў Тәжибаевтан жазып алып, баспадан шығарыўда Н.Жапақовтың салмақлы үлеси болды. 1939-жылы «Қоблан» дәстанын Есемурат жыраў Нурабуллаевтан жазып алып, 1941-жылы кітап етип шығарыўға ериседи. Бул еки дәстан да рус тилине аўдарылып, Москвада басылған болса, Н.Жапақовтың халық арасынан жыйнаған материаллары «Халық ертектери хәм қосықлары» (Төткүл, 1940), «Халық батырлары» (Нөкис, 1943) деген атама менен арнаўлы кітап болып шығады. Ол шебер шөлкемлестириўши сыпатында қарақалпақ фольклорының жигирма томлығын таярлаўға хәм баспадан шығарыўға жақыннан жәрдем берип басшылық етти хәм өзиниң «Излесен табасаң» деген мақаласында халқымыздың алтын ғәзийнесинен орын алған фольклорлық мийрасларымызды көп томлық етип басып шығарыўдың зәрүрлиги хәм әхмийети ҳаққында: «Егер биз қарақалпақ халқының аўызеки әдебиятының үлгилеринен жақын жыллар ишинде 20 томлық шығармаларды басып кітап етип берсек, ол қәлеген адамның үйинде, кітапханаларда жарқырап турса, қандай қуўаныш хәм мақтаныш болар еди хәм бул тек қарақалпақ халқының миллий мәдениятына ғана емес, пүткил елимиз мәдениятына қосқан бизиң үлкен үлесимиз болатуғыны сөзсиз» (Жапақов Н. Әдебиятымыз ҳаққында ойлар. Нөкис, Қарақалпақстан. 1974. 27-бет), деп көрегенлик пенен пикир билдирген еди. Көп өтпей алым әрман еткен қарақалпақ фольклорының 20 томлығы 1980-жыллары жарық көрди хәм халқымыздың өлмес мүлкине айланды. Әлбетте, усы 20 томлық ғәрезсизлик жылларында басылып шыққан қарақалпақ фольклорының 100 томлығының жарқ көрийине үлкен баслама болды.

Наўрыз Жапақов илим тараўына бирден, тосаттан келген жоқ. Ол 1930-40-жыллары Қарақалпақстанда еле қәнигели әдебият изертлеўшилері менен сыншылары қәлиплеспеген жыллардан баслап-ақ, өз қәлемлеслері Қ.Әўезов, Қ.Айымбетов, А.Бегимов, Н.Дәўқараев, Ж.Аймурзаев, М.Дәрибаев, Д.Назбергенов, А.Шамуратовлар менен бир сапта турып, жаңадан қәлиплесип атырған көркем әдебиятымыздың хәр қыйлы мәселелері ҳаққында машқалалы сын мақалалары менен белсене қатнасады. Олардан: «Өзбек халқының уллы шайыры», «Фархад хәм Шийрин» поэмасы ҳаққында», «Мырзағалий Дәрибаевтың творчествосы ҳаққында», «Идеализмнің реальный қәўпи ямаса «түс» кесели», «Ардақлы шайырымыз Асанға», «Уллы пролетариат жазыўшысы», «Реализм методы менен қуралланған әдебият сыны ушын», «Искусствомыздың жаңа табысы», «Осетин халқының уллы шайыры», «А.А.Блоктың туўылғанына алпыс жыл», «Қосық ҳаққында», «Жолмурзаның қосықлар жыйнағы туўралы», «Тарас Григориевич Шевченко», «Рус халқының данышпан шайыры», «Қарақалпақ көркем әдебияты», «Шаңбастың терис пикирлерине қарсы», «Жеңис жолында» (Избасар Фазылов шығармалары ҳаққында), «Қарабайдың қосығы ҳаққында», «Жас жазыўшыларға жәрдем етиў керек» мақалалары менен бирге С.Мәжитов, Қ.Әўезов, А.Муўсаевтың өмири хәм дәретиўшилигине, және де ертедеги қарақалпақ әдебиятымыздың сағаларына, әдебият тарийхын дәўирлестириў мәселелері менен бирге XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақ шайырлары ҳаққында да бир қанша мақалаларын үзликсиз түрде жәриялап отырды. Соңынан илим жолында тынымсыз изленислер алып барып, «Аяпберген Муўсаевтың творчествосы» (1964), «Реализм жолында» (1967), «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси» (1972), «Әдебиятымыз ҳаққында ойлар» (1974) деген китаптарын баспадан шығарады. Соңғы 1978-1980-жыллары «Шығармаларының еки томлығы» хәм 1990-жылы «Наўрыз Жапақов» деген атама менен бир қатар илимий мийнетлері менен ол туўралы еске түсириўлер арнаўлы китап болып басылды.

Наўрыз Жапақов фольклорлық мийрасларымыздан тартып, ерте дәўирлердеги қарақалпақ әдебиятының сағалары хәм оны дәўирлестириў мәселелері, классик шайырларымыз бенен халық шайырлары хәм жазыўшыларының дәретиўшилик шеберлиги, және де көркем әдебиятымыздың изертлениўи тийис болған әҳмийетли илимий-теориялық мәселелері бойынша жүзге жақын мақалаларын жәриялаўға хәм улыўма билим бериўши мектептер менен жоқары оқыў орны студентлері ушын сабақлықлар, оқыў қолланбалар дүзиўге белсене қатнасты.

Алым хәм жазыўшының дәретиўшилиги өз ўақтында заманласлары хәм белгили әдебият изертлеўшилері Қ.Айымбетов, Н.Дәўқараев, И.Сағитов, М.Нурмухамедов, С.Ахметов, Қ.Мақсетов, А.Каримов, Қ.Мәмбетназаров, Қ.Султанов, А.Пирназаров, Қ.Жәримбетов, Т.Мәмбетниязов х.т.б. тәрәпинен унамлы баҳаланды.

Жазыўшы хәм алым, үлкен жәмийетлик искер Наўрыз Жапақов пидайы хызметлері ушын бир қанша мәмлекетлик орденлер хәм медальлар менен сыйлықланды.

Ол 1964-жылы Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери, 1974-жылы Өзбекстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери хұрметли атақларды хәм 1992-жылы Қарақалпақстан Республикасының Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлығын алыўға миясар болды.

Наўрыз Жапақов бир неше мәртебе Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң депутаты болып сайланды.

Белгили талант ийеси 1939-жылдан баслап Жазыўшылар аўқамының ағзалығына қабыл етилди.

Солай етип, белгили жәмийетлик искер, талантлы шайыр хәм жазыўшы, киносценарист хәм илимпаз Н.Жапақовтың өмири, ели-халқы алдында ислеген пидайы хызметлері менен көркем әдебиятымыз тараўына қосқан салмақлы үлеслері келешек әўладлар тәрәпинен қадирленип, ҳеш қашан умтылмайды.

АЙЫМҚУЛ ПИРНАЗАРОВТЫҢ БЕРДАҚТАНЫҰ ИЛИМИНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСИ

Бекбергенова З.У.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Сарсенбаева А.К.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Қарақалпақ халқының тарийхын, турмысын, этнографиясын хэм руўхый дүньясын өзинде сәўлелендирген әдебият үлгилерин, атап айтқанда, XVIII-XIX әсирлерде хэм XX әсирдин басында жасаған халық шайырларының мийрасларын жыйнаў, ел арасындағы катыкулақ адамлардан жазып алыў ислеринде филология илимлериниң докторы, Қарақалпақстанға мийнети сиңген илим ғайраткери Айымқул Пирназаровтың хызметлери айрықша болды. Алымның 1960-жыллардан баслап халық арасынан аўызеки хэм қолжазба материалларды жыйнаў менен бирге, оларды баспаға таярлаў, жәриялаў хэм илимий-изертлеу жумысларын алып барыў ислерине де белсене қатнасқанлығын бир неше жүзлеген илимий мақалалары менен монографиялық изертлеулери айқын тастыйықлайды.

А.Пирназаровтың кандидатлық диссертациясы 1960-жылларға шекем өмири хэм дәретиўшилиги еле халық арасынан толық жыйналып үлгермеген хэм арнаўлы изертлеу жумыслары да алып барылмаған XIX әсирдин ақыры XX әсирдин басында өмир сүрип, әдебиятымызды жаңаша мазмун хэм тематикалар хэм көркем образлар менен байытыўға салмақлы үлес қосқан классик шайырларымыздың бири Омар Сүйирбек улына бағышланды [1.7]. А.Пирназаров Омар шайырдың өмири хэм дәретиўшилиги бойынша көп жыллық мийнетлери тийкарында 1971-жылы Алма-Ата қаласында «Омар шайырдың өмири хэм творчествосы» деген темадағы кандидатлық диссертациясын табыслы жақлап шығады.

А.Пирназаров ӨзРИАҚ филиалында ислеген қырық жылға шамалас илимий-изертлеу ислери даўамында қарақалпақ әдебияты тарийхында терең из қалдырған Жийен жыраў, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар, Аннакул, Бегжан, Әбдиқәдир, Қудайберген хэм Дәме шайырлардың өмири хэм дәретиўшилиги бойынша да бирнеше монографиялық изертлеулер алып барды. Нәтийжеде, ол аты аталған шайырлардың шығармаларындағы көркем шеберлик мәселелери тийкарында 1994-жылы Нөкис қаласында «XVIII-XIX әсирдеги қарақалпақ шайырларының көркемлик изленислери (Жийен, Өтеш, Омар шайырлардың дәретиўшилик шеберлиги)» деген темада докторлық диссертациясын табыслы жақлап шықты хэм оның жуўмақларын 1996-жылы “Билим” баспасында басылып шыққан монографиясында жәриялады.

А.Пирназаровтың тынымсыз илимий изленислериниң нәтийжелери 11 монография хэм де 200 ге шамалас мақалаларында сәўлеленди. Әлбетте, алымның изертлеулерине бир мақала көлеминде баҳа беріў мүмкин емес. Сонлықтан да, биз бул мақаламызда пидайы илимпаз А.Пирназаровтың XIX әсирде жасаған классик шайырларымыздың бири Бердақ Ғарғабай улының (1827-1900) дәретиўшилигине арналған “Бердақ шығармаларында қолланылған дәретиўшилик усыллар” (Нөкис “Билим”, 1996) хэм “Бердақ шығармаларының тили” (Нөкис “Билим”, 2003) атамасындағы изертлеулерине тоқтап өтпекшимиз.

Әлбетте, Бердақ шайырдың шығармалары өткен әсирдин 40-жылларынан баслап илимпазларымыз тәрәпинен хәр қыйлы аспектлерде изертленгенлиги белгили. А.Пирназаровтың олардан өзгешелиги шайырдың дәретиўшилик усылын, шығармаларының көркем тили мәселесин арнаўлы үйрениўди мақсет етеди. Ол: “Бердақтың хәр бир шығармасында хәр қыйлы дәретиўшилик усыллар қолланылған, олар сол шығарманың кең мазмунлы, терең мағаналы, көркемлиги жағынан жетилискен болып шығыўына тийкар болған” [2.4], – деп жазады. Және де, илимпаз: “...Бердақ көркем шығармаларының әдебий тили тек ретли жерлеринде азын-аўлақ сөз етилгеннен басқа әдебиятшыларымыз тәрәпинен усы ўақытқа шекем арнаўлы түрде изертленилмей киятыр.

Мине, усы жағдай Бердақ көркем шығармаларының әдебий тилин бүгинги күн көзқарасынан монографиялық жобада изертлеуимизге себеп болды” [3.3], – деген пикирлерди билдиреди.

Илимпаз “Бердақ шығармаларында қолланылған дөретиўшилиқ усыллар” изертлеуінде “Бердақтың қосықларында қолланылған дөретиўшилиқ усыллар”, “Бердақтың дәстанлық шығармаларында қолланылған дөретиўшилиқ усыллар” деген еки үлкен бапқа бөлип үйренеди. Усы бапларда илимпаз шайырдың көркем шеберлик дүньясын ашыўда шығарма текстлерин пукта үйренгени, киши деталларға, эпизодларға, хәр бир сөзге, оның мәниси хәм мазмунына, қолланылыў орнына, сол сөздің қандай әхмийет атқаратуғынына, көркемликти тәмийинлеўдеги хызметине итибар қаратқанлығы илимий анализлеринде айқын көзге тасланады. Бердақтың образ жасаўдағы, өзиниң авторлығын мәлим етиўдеги, нәсият қосықларындағы, тәбият мәўсимлери хәм кубылысларын сүүретлеўдеги, көркем сүүретлеў куралларын қолланыўдағы, өз өмирбаянын беріўдеги, халық аўызеки дөретпелеринен пайдаланыўдағы, адамгершилиқ қәсийетлерди жеткерип беріўдеги шайырдың өзине тән стиллик усылларының өзгешеликлерин ашып береді. Мысалы, алым Бердақтың “Болған емес” қосығын анализлей отырып, мынадай илимий көзқарасларын билдиреди: “Бир қосықтың он бес жеринде көркем сүүретлеў куралларын, онда да тек бир затты екинши затқа барабар санаў, сүүретлеў куралларын қолланыў басқа қарақалпақ шайырларының шығармаларында гезлеспейди. Бир затты екинши бир затқа барабар санаў сүүретлеў куралларын усыншама санда бир қосықтың ишинде келтиргенде шайыр өзи жасаған заман тарийхына кең хәм хәр тәреплеме терең сыпатлама беріўди есте тутқан. Қосықта келтирилген сүүретлеў кураллары биргелки хәм соншама көп болыўына қарамастан бирин-бири қайталамай қайтама күн тәртибинде турған баслы мәселелерин шешиўде бирин-бири толықтырып тур” [2.25], – деген жуўмаққа келеді.

Сондай-ақ, XIX әсирдеги жазба әдебиятта, классик шайырлардың дөретпелеринде фольклордың тәсири күшли болғанлығы белгили. Бердақ та өз шығармаларында аўызеки халық дөретпелери материалларынан тийисли орынларда шеберлик пенен пайдаланып барғанлығын изертлеўши өз жумысының “Өз қосықларында аўызеки халық дөретпелеринен пайдаланыўдағы Бердақ қолланған дөретиўшилиқ усыллар” деген бөлиминде былайынша атап көрсетеди: “Бердақ аўызеки халық дөретпелери материалларының қандай түрлерин пайдаланса да оларды көшириў жолы менен емес, оларды дөретиўшилиқ усылда пайдаланған. Мәселен, жумысымызда сөз етилген “Бөри арығын билдирмес деген” нақылдың аўызеки халық дөретпелеринде қалай, ал Бердақ шығармасында қалай хәм не себеп қолланылғанына нәзер аўдарып көрейик. Аўызеки халық дөретпелеринде бул нақыл көбинесе “Сыпайы тоңбас, қалтырар” деп мысқыллап айтылғандай-ақ, өзиниң басқалар алдында әзизлигин, күшсизлигин билдиргиси келмейтуғын адамлар хәққында айтылатуғын болса, Бердақ шығармасында бул нақыл пүткиллей басқаша мәнисте берилген, яғный, Бердақта ол күшли, айбатлы, ар-намысын қолдан бермейтуғын, өз ұатанын, елин, халқын душпаннан, жаўдан қорғайтуғын, елине, халқына хызмет етиўди азаматлық ўазыйпам деп түсинген, харып-шаршаўды билмейтуғын батыр тулғалы, ҳадалый ер жигитлер туўралы айтылған” [2.42], – деп шайырдың сөз хәм сөз дизбеклерин дөретиўшилиқ усылда қолланыўдағы шеберлигин көрсетип береді.

Монографияның екинши бабында илимпаз Бердақтың “Ақмақ патша”, “Айдос бий”, “Күлен болыс”, “Шежире”, “Рәўшан” сыяқлы эпикалық шығармаларында шайырдың өз идеясын, айтажақ ой-пикирлерин жеткерип беріўде идея-тематика таңлаўда, жанрлық шеберликке ерисиўде сюжетлерден, образлардан, мотивлерден хәм хәр қыйлы көркем дөретиўшилиқ усыллардан пайдаланыўдағы өзіншеллигин мысаллар менен дәлиллеген. Илимпаз шайырдың шығармаларындағы дөретиўшилиқ усылларды ашыўда еле илимпазлар тәрепинен үйренилмей атырған орынларды, мысалы халық қосықлары менен дәстанларындағы сюжетлерден, әпсаналардан, аңызлардан, нақыл-мақаллар менен

афоризмлик қатарлардан ҳам т.б. пайдаланыўдағы шеберликлерин кең тәризде илимий жақтан тийкарлап беріўге ҳәрекет етеди.

А.Пирназаров “Бердақ шығармаларының тили” монографиясында шайыр шығармаларының тилин әдебий филологиялық аспектте изертлейди. Әлбетте, бул монография келешекте Бердақ шығармаларының тилин, басқа да классик шайырларымыздың тилин лингвопоэтикалық аспектте изертлеўлерге тийкар жарататуғыны сөзсиз. Монография еки баптан ибарат болып, оның биринши бабында шайырдың ҳәр бир қосығында айтылажақ ой-пикирди ҳам мазмунды жеткерип беріўде сөзлерди тийисли орынларда шебер қолланғанлығын ортаға қойыўы менен дыққатты тартады. Мысалы, изертлеўши 1997-жылы басылып шыққан “Бердақтың таңламалы қосықлар” топламын анализлей отырып, топламда шайырдың 2200 қосық қатарларынан туратуғын 44 қосығы, улыўма саны 3640 қосық қатарлардан ибарат 7 дәстанлық шығармалары киргизилгенлигин айта келип: “Бердақтың аталынған топламындағы қосықларында “дүнья”, “заман”, “ғайры”, “сыран”, “мөхмин” ҳам басқа да бир қатар сөзлер жийи қолланылған. Әсиресе, усы 44 қосығында “дүнья” сөзи күтә көп, яғный 51 жерде қолланылған. Бирақ, бул сөз шығармалардың ҳамме жерлеринде бир мәнисте емес, көпшилик жерлерде ҳәр қыйлы мәнисте қолланылған” [3.6], – деп усы сөзлердиң ҳәр жерде ҳәр қыйлы мазмунды, идеяны ашыўда дөретиўшилик пенен пайдаланғанлығын былайынша көрсетип береді: “Бердақтың алға қойған тийкарғы мақсети халыққа хызмет етиў, өле-өлгенше туўрылықты, әдалатлықты, халқының өмир турмысын, хал-аўхалын, тәғдирин жырлаў болып табылады. Ал, халықтың күн көрис турмысы, хал аўхалы, тәғдири усы тиришилик дүньясында өтетуғынлығы түсиникли нәрсе. Сонлықтан да халқының тәғдирин сөз еткенде өз шығармаларында “дүнья” сөзин Бердақтың атамаўы мүмкин емес еди... Усы көзқарастан шайыр “дүнья” сөзин өз шығармаларында жийи қолланды, бирақ бул сөздиң ҳәр бирин қосық қатарларының ең бир керекли, зәрүрли жерлерине, онда да усы сөздиң тап усы жерде қолланыўынан усы қатарда, хәттеки усы қатар қолланылған шуўмақта белгили мәни шығатуғын жағдайда ғана қолланды” [3.7]. Соның менен бирге, шайыр қосықларында қолланылған синоним, омоним сөзлер, араб ҳәриплерин қолланып қосық жазыў усылы, тилдеги жанапай, дәнекерлерди орынлы қолланыўы, сөзлерди аўыспалы усылда астарлап беріўдеги шеберлиги мәселелери лингвопоэтикалық аспектте изертленип, мысаллардың жәрдемінде көрсетип өтиледі.

Китаптың “Бердақ қосықларының тилинде көркем сүүретлеў қуралларының қолланыў усыллары” бөлиминде болса гипербола, метафора, синекдоха, теңеў сыяқлы сүүретлеў қуралларынан, яғный, троплардан ўақыя-хәдийселерди сүүретлеўде, образ ҳам характер жаратыўда өнимли қолланылғанлығын кең түрде анализлеген. Хәттеки, илимпаз шайыр шығармаларындағы ҳәр бир қатарды, сөзди дыққат пенен үйренип шығады. Мысалы, илимпаздың мына пикирлери сөзимиздиң айқын дәлили бола алады: “Бердақтың айырым қосықларында бир емес, бирнеше метафоралық сүүретлеў қураллары орнын таўып қолланылған. Мәселен, шайырдың “Болған емес” қосығы 38 шуўмақтан ибарат. Ал, усы 38 шуўмақлық қосықтың он үш қосық қатарларының он төрт жеринде метафоралық көркем сүүретлеў қураллары қолланылған. Бирақ, бул қосықта қолланылған метафоралық көркем сүүретлеў қураллардың ҳәр бири өз орнында, керекли жеринде ғана қолланылған ҳам олардың ҳәр бири автордың өмир жолын, жасаған орталығын терең ҳам ҳәр тәреплеме ашыўға белгили дәрежеде өз үлесин қосып тур” [3.36]. Монографияның екинши бабы “Бердақтың дәстанлық шығармаларының тили” деп аталып, бул баптың өзи бирнеше киши бөлимлерге бөлип үйренилген. Олар “Бердақтың дәстанлық шығармаларында астарлы мәниге ийе қосық қатарларының қолланылыў усыллары”, “Бердақтың дәстанлық шығармаларында көркем сүүретлеў қуралларының қолланылыў усыллары”, “Дәстанлық шығармаларында бир заттың атамасын қандай да жағынан соған уқсас екинши бир заттың атамасы менен алмастырып атаў (метафора) көркем сүүретлеў қуралларын Бердақтың қолланыў усыллары”, “Бердақтың дәстанлық шығармаларында бир затты яки ўақыяны шамадан тыс үлкейтип, улғайтып ямаса киширейтип яки

жиңишкертип көрсетиў сўўретлеў куралларының қолланыў усыллары”, “Бердақтың дәстанлық шығармаларында бир жерде қатарынан еки мәрте қайталанып айтылған сөзлердің хәм бирин-бири толықтыратуғын жупласқан сөзлердің қолланылығу усыллары”, “Бердақтың дәстанлық шығармаларында басқа халықлардың тиллеринен кирген сөзлердің қолланылығу усыллары”, “Бердақтың дәстанлық шығармаларында халық нақыл-мақалларының қолланылығу усыллары”, “Халық дәстанларында үрдисли түрде жийи қолланылатуғын сөзлердің Бердақ дәстанларында қолланылығу усыллары” сыяқлы киши бөлимлерге бөлинип үйрениледи. Атап өтилген бөлимлердің атамаларынан көринип турғанындай, илимпаз өзине шекем еле илимпазлар тәрәпинен сөз етилмеген, тың, изертлениўи тийис мәселелерге үлкен дыққат аўдарады. Ең тийкарғысы, изертлеўши Бердақ шайырдың шығармаларындағы хәр бир сөзге хәм сөз дизбеклерине жеке мәнисинде де, улыўма тутас түринде, контекстте қолланыўына да үлкен мәни берип қараўға хәрекет етеди. Солай етип, Бердақ шығармаларындағы сөзлердің шеберлик пенен қолланылығу сырларын, дәретиўшилиқ усыллары арқалы ашып берийге ериседи.

Жуўмақлап айтқанда, А.Пирназаровтың Бердақ шайыр шығармалары бойынша монографиялық изертлеўлери өзинен алдыңғы хәм кейинги мийнетлерден илимий хәм әмелий әҳмийети менен ажыралып турады. Әлбетте, илимпаздың Бердақ шығармаларының тили хәм дәретиўшилиқ усыллары бойынша алып барылған бул изертлеўлери бүгинги хәм келешек әўладлар ушын жәрдемши оқыў куралы болыўы сөзсиз.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Мәмбетназаров Қ. Илим докторы Айымқул Пирназаров. – Нөкис: Билим, 1997.
2. Пирназаров А. Бердақ шығармаларында қолланылған дәретиўшилиқ усыллар. – Нөкис: Билим, 1998.
3. Пирназаров А. Бердақ шығармаларының тили. – Нөкис, Билим, 2003.

ОРАЗБАЙ СӘТБАЕВ ЛИРИКАСЫН ТАЛЛАҰ

Юсупов Қ.А.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Ғәрезсизлик дәўирдеги қарақалпақ поэзиясы хаққында пикирлер билдиретуғын болсақ, хәрбир шайырдың дәретиўшилиги халық аўызеки дәретпелери, классикалық әдебият, түркий халықлар әдебияты хәм Батыс халықлары әдебиятының дәстүрлик үлгилери менен тығыз байланыста раўажланғанынан дерек береди. Бул дәўирдеги қарақалпақ поэзиясы майданында белгили шайырлар К.Каримов, Ж.Избасқанов, Х.Дәўлетназаров, Н.Төрешова, Б.Генжемуратов, М.Жуманазарова, Г.Дәўлетова, Ж.Өтениязов, П.Мырзабаева хәм тағы басқалардың көркем дәретпелери арқалы ғәрезсизлик дәўирдеги поэзияның раўажланыў бағдары айрықша көринди. Олардың дәретиўшилигинде ғәрезсизлик дәўирдің инсан өмирине руўхый жақтан тийгизген тәсирлери биринши гезекте поэтикалық жақтан жырланды.

Усы көзқарастан Оразбай Сәтбаевтың поэзиясын баҳалайтуғын болсақ, оның поэзиясы идеялық хәм тематикалық жақтан жүдә кең. Шайыр поэзиясы ўатан, ана, тәбият, туўылған жер, адамгершилиқ, хақыйқатлық хаққында темалардан куралған. Шайыр сўўретлеп отырған турмыс ўақыялары жаңаша идеялық хәм эстетикалық өлшемлер тийкарында дәретилип, оның лирикасында жас әўладтың өзлигин аңлаў, өтмиштеги миллий қәдириятларымызды қәдирлеў, жасларды ўатанға деген сүйийўшилиқ сезимлерге тәрбиялаў усаған мәселелер көркемлик пенен сәўлеленди.

Белгили шайыр Оразбай Сәтбаевтың «Дәслепки қар» (1988), «Ай сығалайды» (1992), «Дөңбекшиген дүньясаң» (1995), «Тырналар» (1997), «Салдым сўўретиңди сезимлериме» (2009), «Ақ тулпар» (2011), «Шеңгел қоңыраўлары» (2013) усаған көркемлик пенен жазылған поэзиялық топламлары китап оқыўшыларына үлкен руўхый заўық бағышлады. Шайырдың кең көлемли хәм бай сюжетке ийе «Гүлдирсин», «Өмир толғаныслары», «Көк

жийек» (драмалық поэма), «Ақыбет» (детектив поэма) усаған поэмалары хәзирги карақалпақ поэзиясында жанрлық хәм көркемлик жақтан жетискенликлердин бири.

О.Сәтбаевтың «Арзыўлар дарағы» қосықлар топламы «Қарақалпақстан» баспасынан 2010-жылы басылып шықты. Бул топламға алпысқа шамалас лирикалық қосықлары киргизилген. Қосықларының идеялық хәм темалық бағдары тийкарынан ўатанға сүйиўшилик, әдебий мийрасларды қәдирлеў, дослық, әдеп-икрамлылық, жақсылық идеяларына қурылған. Шайырдың ҳәрбир қосығы көркемлик жақтан тәсирли хәм шебер жазылған. Мәселен, оның «Жаңа әсир босағасында», «Кийик ғайы кирген жамғырлы кеште», «Қарабарақлар», «Санация», «Пушайманлық», «Үшинши дуэль», «Әйледі», «Мелле шаш нар қамыслар», «Қыялый дүнья» ҳ.т.б. қосықларында идеялық жақтан ҳәрқыйлы темалар сүүретленген. Шайырдың «Жаңа әсир босағасында» қосығына дыққат аўдарып қарағанымызда бириншиден, шайыр туўылып өскен жерине деген сүйиўшилик сезимин билдирип ўатан темасын сүүретлесе, екиншиден, халыққа үлкен апатшылық алып киятырған Арал экологиясына болған көзқарасын билдиреди, үшіншиден, халықлар дослығы темасын жырлап бере алған. Демек, бир қосықтың өзінде үш түрли тема сүүретленген. Бул темалар ўатанға деген сүйиўшилик сезимлерге бириктирилген.

Шайырдың «Кийик ғайы кирген жамғырлы кеште» қосығында тәбият көриниси, тәбияттың қубылыслары көркем тил менен жанлы сүүретленеди.

Бүгин ай көринбес сәўлесин шашқан,
Көк әлемди тутас қара булт басқан,
Егитилип келип жылайды аспан,
Кийик ғайы кирген жамғырлы кеште [Сәтбаев: 5].

Сондай-ақ бул көркем дәретпеде көк әлемди көркемлеп, ондағы гүлдирмаманың пөстек қағыўы, жасынның жарқ-журқ етиўи, аспанның түбелеги түсе жазлаўы, булағайлардың күшейиўи, жер аспанның ләрзеге келиўи булардың барлығы кийик ғайы кирген жамғырлы кеште болатуғынын шайыр поэтикалық тил менен баянлайды.

Және де шайырдың «Қарабарақ» қосығында бул өсимликке образ жүклеп, дәслеп оның өсиў өзгешелиги, кебирликте өсиўи, шөлге хәм ыссыға шыдамлылығы тәрийипленип, қосықта «Қарабарақ» өсимлиги символикалық образ сыпатында қаралып, усы арқалы карақалпақ халқының узақ жолды басып өткен тәғдирине, шыдамлығына, беккемлигине теңеп көрсетиўи, бурын ушыраспаған жаңаша сүүретлеўлерди пайдалана алыўы, оны ўатан түсинигине байланыстырып берилиўи шайырдың көп изленистеге үлкен табысы.

Ыссыға, суўыққа сондай төзимли,
Нағыз шөл перзенти десе болады.
Базда қарап турсаң, уяң сезимли,

Қарақалпақларға да усап қалады [Сәтбаев: 17]. - деп қосық қатарларына халқымыздың тәғдирин, басып өткен жолларын, минез-кулқын бериўге ҳәркет ислеген. Шайыр бул пикирлерин поэтикалық жақтан және де раўажландырып былай дейди:

Ўатан түсинигин қабыллағалы,
Әжайып түс алып жасыл алаплар.
Шөл тымсалы болып дабыл қағады,
Тарбыйысқан қайсар қарабарақлар.

Бул қосық қатарларында «қарабарақлар» сөзи «халық» түсинигин аңлатып тур. Сөз зергери халқымыздың тарийхын, минезин, жасаў жағдайын усылайынша өсимлик образы арқалы тәрийиплеп берген.

Дәрпенбестен қақсаған шөл алдында,
Өз өмир дәптерин өзи парақлар.
Қарекенлик қайсар жигер бар бунда,

Қарабарақлар – бул, карақалпақлар! Усы қатарларында қарабарақларға образ жүкленип карақалпақ халқының тиришилигин, раўажланыў эволюциясын, миллий өзгешелигин, тәғдирин көркем тил менен ашып берген.

Шайырдың «Санация» қосығында турмыс хақықатлығы, жаңалыққа умтылыу, жаңаша көзқараслар, өндирис пенен көркем әдебиетке да санация кереклиги айтылады. Бунда шайыр хәр бир дәретпениң сапалы жазылыуын, себеби көркемлиги сайыз шығармалардың көбейип баратырғанлығы сынға алынады. Олардың дәретиўшилиқ уқыплылығының төменлигин дурыс әшкаралап көрсетеди. «Өзлерин Аббаздан кем сезбес олар» деп қосық қатарларында ондай шайырсымақлардың әдепсизлигин көркемлик пенен ашып береді. Шайыр бул пикирлерин және де раўажландырып, әдебиет мәселесиндеги әдебий сынның әззи екенлигин де көркем тил менен баянлап берген. Мысалы:

Әдебиет өзін бундай беклерден,

Аласлауға бираз етер әззилик.

Өзим-әм хат-қәлем тутқан бендемен,

Өпиў ет яратқан, етсем әззилик.- деп әдебий сынға да қырағылық хәм жан күйерлик керек екенлигин хәммеге уқтырады. Бундай поэтикалық қатарлар қәлеген шайырдың дәретиўшилигинде ушыраса бермейди. Турмыста бундай шайырсымақлар баршылық. Хәттеки олардың дәретиўшилиги поэтикалық талаптардан төмен болыуына қарамастан айырым жүзегәй сыншылардың себебинен сабақлық хәм оқыў қолланбалардан орын алып атырғаны хәш кимге де сыр емес. Мине ғәрезсизлик дәўирдің көз қарасынан бундай әдебиеттағы жүзегәйлерге яғный шайырсымақлардың дәретпелерине әдил баха бериў хәр бир сыншы хәм әдебиетшының әдиўли ўазыйпасы есапланады. Шайыр өз қосығында бул мәселеге жан күйдирип мынадай шешимге келеди:

Ис рәўаж болыў қайда бәрхама,

Бундайда дәл есап-санақ зияда,

Демек, бизиң айырым шайырларды да,

Алмақ дәркар сондай «санация»ға.

Шайырдың «Қырық қарақшы» қосығы да көркемлик изленислерге бай дәретпе. Онда тийкарынан қырық хұр қыздың ис-хәрекетлери, оларға қырық қарақшының тасланыуы, нәтийжеде қырық хұр қыз пәрийге айланып көзден ғайып болыуы, қырық қарақшының тасқа айланыуы усаған көринислер сүүретленген. Шайырдың айтажақ ой-пикири образлы берилген. Негизинде хұр қызлар пәкликтиң, ҳадаллықтың, тынышлықтың тымсалы сыяқлы көринеди. Сонлықтан қосықтың идеялық бағдарында ҳадал инсанларға, тыныш халыққа зулымлық өткережақ болса, олардың бахытлы күни хәм нәтийжеси болмайтұғынлығын нәсиятлайды. Бул дәретпеде «қырық пери» арқалы ҳадаллықты, теңликти, тынышлықты, еркинликти тәрийиплеп, «қырық қарақшы» образы арқалы айырым жарамсыз мәмлекетлердің унамсыз ис-хәрекеті, басқыншылық сиясаты әшкараланып көрсетиледи. Мысалы:

Қырық пери қырық кептер кебинде,

Келди деқырық гез қудық қасына,

Қырық гүлхан жақты да дәртлер елинде,

Пардоз берди қырық өрим шашына.

«Дүньяны гезбеге тайын шарқ урып» қосығында илхам периштелерин жалғыз түп шийе образында бермекши болады. Мәселен:

Қәне, жибер сайрап мамық ҳаўазда,

Көксинде пығаннан қалмасын дым да,

Шийе гүллериндей аппақ қағазда,

Көрсин екеўимизди бийтақат дүнья! - деп шайыр илхам йошларын сүүретлемекши болса керек. Бундағы «шийе гүллери» теңеў хызметин атқарып, қосық қатарларына поэтикалық сулыўлық бағышлап тур. «Келдің бе, Наўрыз?» қосығында мың жыллық тарийхқа ийе халқымыздың миллий байрамын көркемлик пенен сүүретлеп, тематикалық жақтан тарийхый теманы жырлап берген. Мысалы:

Бүлбиллерге бағры бостан бәхәрим,

Жисмимди жаснатар жағы-жамалың,

Сезимтал сулыўдай сәўир самалың,

Епкининде ерип келдің бе, Наўрыз? - деп риторикалық сораў жуўмақланған. Қосық қатарларында бириншиден, Наўрыз байрамының жарасығы – бул ойын-заўықлар, тәбияттың ояныўы, терек хәм мийўе ағашлары бүртик шығарып жаңаша түске ениўи, дүньяның, тәбияттың жанлы түрде өзгерип кетиўи, уйқыдағы тәбияттағы қурт-қумырысқалардың, жәнликлердің ояныўы, тиришиликтиң басланыўы, мийнет байрамының басланып кетиўи усаған темалар көркем тил менен образлы тәрийипленген. Екиншиден, дүнья жаратылысының күши менен тәбияттың өзгериўи, бәхәрдеги жаўын шашынлардың, гүлдирмаманың көп болыўы, қарлығашлардың көкте қалқып ушыўы, бүлбиллердің жағымлы сайраўы, жап хәм булақ суўларының сылдырлап ағыўы усаған көринислер поэтикалық тил тәсирли баянланған. Үшиншиден, қосықтың мазмуны хәм көркемлиги нама қосықларына жақынласып, хәр бир қатары өзінше ырғаққа салынып айтылып турғандай сезиледи. Сонлықтан бул қосықтың намасын композиторлар жаза билсе, олардың үлкен сезимталлығынан хәм талантлығынан дерек береді. Оның «Көринди» қосығы көркемлик жақтан тәсирли жазылған көркем дөретпелердің бири. Оның идеялық бағдарында хәм мазмунында ақыллылық, туўрылылық, пәмсизлик, мийнеткешлик, жалқаўлық, батырлық хәм қорқақлық пикирлер көркем образлылық пенен баянланған. Бул идеялар көркем поэтикалық тил менен ақыл-нәсият яғный дидактикалық лирикасы талаптарына ылайық сүүретленген.

Шайырдың «Зоология Кемириўшилер» қосығы аллегориялық усылда жазылған дөретпе. Дәслеп шайыр зоология, кемириўшилер ҳаққында көркем тил менен образ берип, сол образ арқалы турмыста ушырасатуғын ҳақыйқатлықларды дурыс ашып береді. Былайынша қарасақ жер баўырлаўшылар ҳаққында кең түсиник берип, онда омыртқалы, омыртқасыз ҳайўанатлар туўралы пикир жүргизип, оларға образ жүклеп, соң инсан өмиринде ушырасатуғын мәмлекетлик затларды жоқ етип, талан тараж етип атырған ҳуқық бузарларды қатаң сынға алып, оларды «кемириўшилер» деп сүүретлеген. Мысалы:

Хаслында бизлер-әм кемириўшилер,
Омырып, омырып жемириўшилер,
Түги менен жутып болып түйени,
Ақ түйени көргеним жоқ деўшилер.
Не қайымға келсе-соны омырдық,
Омыра алмасақ геўлеп, жемирдик.
Өңештен өткерип талай жайларды,
Тырнағына шекем қоймай кемирдик.

Бул қосық қатарларында ХХ әсирдің 60-80-жылларында мәмлекет затларын талан тараж еткен айырым басшылардың ис-хәрекетлерин қатаң әшкаралап көрсетеди. Сонлықтан «кемириўшилер» сөзи көркем деталь сыпатында өткен дәўирдеги жәмийетлик турмыста ушырасқан жарамсыз хәдийселерди усылайынша көркем образлылықта тәрийиплеп берген.

О.Сәтбаевтың «Бултлар», «Қыс қосығы», «Қар қытырлар аяқ астында» деген қосықлары да тәбият темасына арналып, тәбияттың сулыўлығын, хәр қыйлы көринислерин поэтикалық тил менен сүүретлеген. Оның «Қулақ» қосығы тарийхый темада жазылған дөретпе. Онда ХХ әсирдің 20-30-жыллары халық арасында тың тыңлап жүрген айырым жарамсыз адамлардың образы ашып берилген. Олардың бузықшылық ойлары, жазықсыз адамларға жала жаўып, оларды қаматтырып жиберийи, қулақлардың унамсыз ис-хәрекетлери, олардың тамның төбесине шығып морылардан тың тыңлаўы, еситкен гәплерин бөрттирип айтып барыўы, оларға халықтың ғәзбениң артыўы усаған иллетлер көркем тил менен сүүретленген.

Улыўмаластырып айтқанда, белгили шайыр Оразбай Сәтбаевтың лирикасы ғәрезсизлик дәўирдеги бүгинги жасларды улыўма инсанийлық, әдеп-икрамлылық, эстетикалық сезимлерге тәрбиялайтуғын үлкен әҳмийетке ийе баҳалы поэтикалық дөретпелер болып есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Сәтбаев О. Арзыұлар дарағы. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2010.
2. Сәтбаев О. Арзыұлар дарағы. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2010.

А.ПИРНАЗАРОВ – ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ ТАРИЙХЫН ИЗЕРТЛЕҮШИЛЕРДИҢ БИРИ

Юсупов Қ.А.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Қарақалпақ әдебияты тарийхы бойынша белгили алымлар Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, И.Сағитов, М.Нурмухаммедов, Қ.Мақсетов, Ә.Пахратдинов, Қ.Байниязов хәм басқалар тәрәпинен әдеўир илимий изертлеў жумыслары алып барылды. Хәр бир алым өзиниң изертлеў бағдары бойынша илимий мийнетлери хәм изертлеў жумыслары менен қарақалпақ әдебияттануў илиминиң раўажланыўына салмақлы үлес қосты хәм тийкар жаратты. Солардың бири – филология илимлериниң докторы Айымқул Пирназаров қарақалпақ әдебияты тарийхын изертлеўге бир неше монография хәм илимий мақалалары менен белгили дәрежеде үлес қосты.

А.Пирназаровтың «Омар шайыр өмири хәм творчествосы» деген монографиясы «Қарақалпақстан» баспасынан 1978-жылы 1000 нускада басылып шыққан. Бул монографияның кирисиў бөлиминде жумыстың мақсети, ўазыйпалары хәм изертлениў мәселелерине, Омар шайырдың өмири хәм жасаған заманына тоқтап өткен. Монографияның «Омардың шығармаларының тийкарғы идеялары» деген бабында Омар шайыр шығармаларында халық турмысының сүўретлениўи, оның шығармаларындағы хаял-қызларға болған көзқарас, ўатанға деген сүйиўшилиқ, адамгершилиқ сыяқлы мәселелер изертленген.

А.Пирназаров өз мийнетинде Омар шайырдың өмири туўралы қызықлы мағлыўматлар, шайырдың туўысқанлары, изертлеўшилердиң, илимий хызметкерлердиң жыйнаған мағлыўматларына тийкарланып исенимли, анық өмир баянлық фактлерди берген. Оның изертлеў жумысында Омар шайырдың зейинли бала болғанлығы, 5-6 жасында саўатын ашқанлығы, арабша китапларды иркилмей оқытуғын хәм өз пикирлерин жаза алатуғын дәрежеге жеткенлиги, Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш шығармаларын жазып алып үйренгенлиги, халық арасында таралған «Қоблан», «Алпамыс», «Мәспатша», «Қыз жибек», «Муңлық-Зарлық», «Едиге» хәм т.б. дәстанларын көширип алып, оны халық алдында оқып беретуғын болғанлығы туўралы қызықлы мағлыўматлар береді.

Омар шайыр бириншиден, халық аўызеки дәрәтпелерин, классик шайырлардың дәрәтпелерин тереңнен билетуғынлығы, фольклорлық дәстүрлерди өз дәрәтиўшилигинде орынлы даўам еткенлиги көринеди. Изертлеў жумысында Омар Қазақстан жеринде Қызыл Орда, Қазалы қалаларында, Тербенбес, Айырша, Бектаў, Сулыў там, Ақ суў, Бәйбише атаў деген жерлерде, Сырдәрәя жағаларында жумысшы болып жалланып жумыс ислейди. Омар лирикасында ўатанға сүйиўшилиқ хәм адамгершилиқ идеялар айрықша тәрийпленген. А.Пирназаров бул мәселелер бойынша өз мийнетинде жақсы пикирлерин билдирип, шайыр лирикасындағы усы идеяларды тереңнен изертлеп, мысаллар менен теориялық хәм сын пикирлерин билдирген. Хәқыйқатында да, Омар шайыр өз елин, халқын, адамларын шын жүректен сүйген ҳадал шайыр болған. Шайырдың «Елим», «Қайтаман», «Еллерге», «Жаңа суў» хәм басқа да қосықларында бул идеялар тереңнен сүўретленген.

Монографияның үшінши бабы «Омар шығармаларының көркемлик өзгешеликleri» деп аталып, онда шайыр лирикасында юмор, сатира, халық аўызеки дәрәтпелери, әдебий стил, араб-парсы сөзлери, сүўретлеў қураллары усаған мәселелер изертленген. Сатира хәм юмор хәққында теориялық мағлыўматлар берип, шайыр дәрәтпелеринен мысаллар келтирип пикирлерин раўажландырып барған. Алымның бул монографиясындағы теориялық пикирлер бүгинги әдебияттануў илими ушын керекли.

Айымкул Пирназаровтың «Жийен хәм Омар шайырлардың дөретиўшилиқ шеберликлери» монографиясы «Билим» баспасынан 1993-жылы басылып шықты. Монография еки бапқа бөлинип изертленген. Биринши бабы «Жийен жыраўдың дөретиўшилиқ шеберликлери» деп аталып, онда «Посқан ел» шығармасында ең жоқары адамгершилиқ қәсийетлер, тәбият көринис хәм қубылысларын, көркем образ жасаўдағы шеберлик усыллары, «Посқан ел» дәстанында қахарман ўақыя қатнасыўшыларының хәр қыйлы ишки ой-толғанысларын суўретлеў, көркем сүүретлеў қуралларынан пайдаланыў, аўызеки халық дөретпелеринен пайдаланыўдағы Жийен жыраўдың шеберлиги деген мәселелерге дыққат аўдарған. Илимпаз шайырдың шығармаларында адамгершилиқ қәсийетлерди, тәбият көриниси хәм қубылысларын сүүретлеўдеги, сүүретленген ўақыяларына оқыўшыны исендириўдеги, көркем тулға жасаўдағы, қахарман хәм ўақыяға қатнасыўшыларының ишки терең ой толғанысларын ашыўдағы, көркем сүүретлеў қуралларынан, аўызеки халық дөретпелеринен көп пайдаланыўдағы Жийен жыраўдың шеберликлери хәм шеберлик усыллары монографияда терең изертленген.

А.Пирназаровтың «Омар шайырдың дөретиўшилиқ шеберликлери» деген екинши бабында «Қахарман хәм ўақыяға қатнасыўшыларының ишки терең ой толғанысларын сүүретлеў, аўызеки халық дөретпелеринен пайдаланыў, тәбият көринислерин сүүретлеў хәм сөз таңлап қолланыўдағы Омардың шеберлик усыллары ашып көрсетилген.

Айымкул Пирназаровтың «Бердақ шығармаларында қолланылған дөретиўшилиқ усыллары» атамасындағы монографиясы 1998-жылы «Билим» баспасынан 1000 нускада басылып шықты. Бул мийнетке «Бердақ уллы классик шайыр», «Бердақ шығармаларында ең жоқары адамгершилиқ қәсийетлердин сүүретлениўи», «Бердақ жаслар ҳаққында», «Фольклор хәм әдебият байланысының изертлеў мәселелери», «10-класста Бердақ шығармаларын үйрениў ҳаққында», «Бүгинги күнге Бердақ шығармаларының жыйналыў, баспада жәрияланыў, изертлениў жағдайлары хәм алдағы ўазыйпалар», «Өтеш хәм Бердақ шайырлардың дослығы ҳаққында» көлемли мақалалары киргизилген.

Оның «Бердақ шығармаларында қолланылған дөретиўшилиқ усыллары» атамасындағы мийнети еки баптан, кирисиў хәм жуўмақлаў бөлимлеринен ибарат. Монографияның биринши бабы «Бердақтың қосықларында қолланылған дөретиўшилиқ усыллар» деп аталып, онда «Көркем бейне жасаўдағы Бердақ қолланған дөретиўшилиқ усыллар», «Жазған шығармаларының өзиники екенлигин дәлиллейтуғын Бердақ қолланған дөретиўшилиқ усыллар», «Нәсият қосықларында Бердақ қолланған дөретиўшилиқ усыллар», «Бердақтың қосықларында көркем сүүретлеў қуралларының қолланылыў усыллары», «Қосықларында өмир баянынан мағлыўматлар келтириўинде Бердақ қолланған дөретиўшилиқ усыллар», «Өз қосықларынан аўызеки халық дөретпелеринен пайдаланыўдағы Бердақ қолланған дөретиўшилиқ усыллар», «Ең жоқары адамгершилиқ қәсийетлерди тәрийплеўдеги Бердақ қолланған дөретиўшилиқ усыллар» деген бөлимлер берилген. Хәр бир бөлимге тийисли жуўмақ берилген.

Илимпаз монографиясының «Өз қосықларында аўызеки халық дөретпелеринен пайдаланыўдағы Бердақ қолланған дөретиўшилиқ усыллар» деген бөлимінде Н.Дәўқараев, И.Сағыйтов, А.Пахратдиновлардың илимий мийнетлерине сүйенип пикирлерин раўажландырып барады.

Айымкул Пирназаровтың «Қарақалпақ әдебияты бойынша гейпара ойлар» атамасындағы илимий топламында Жийен жыраў, Әжинияз, Өтеш, Омарлардың дөретиўшилигине байланыслы илимий мақалалар, сын мақалалар киргизилген. Ол «Қарақалпақ фольклористика илиминиң ири ўәкили» деген көлемли мақаласында белгили фольклорист профессор Қабыл Мақсетовтың өмири хәм дөретиўшилигине арнап, оның илимий мийнетлерине кеңнен таллаў жасап, қарақалпақ әдебияттаныў тарийхында тутқан орнын көрсете билген. Илимпаздың «Наўрыз Жапақов мийнетлериниң 2-томы туўралы» деген көлемли мақаласында белгили алым, шайыр хәм жәмийетлик искер Н.Жапақовтың мийнетлериниң 2-томына таллаў жасап, ондағы изертлеў жумысларға, сын мақалаларына таллаў жасап, хәр бир мақаланың теориялық хәм әмелий әҳмийетине тоқтап өткен.

Және де «Ығбал соқпақлары» туұралы сын мақаласы белигили жазыушы Шаўдырбай Сейтовтың «Ығбал соқпақлары» романына таллаў жасап, ондағы сюжет, композиция, қахарман образларына сыпатлама берип, дөретпениң көркемлик тәрептерин ашып беріуға ҳәрекет ислеген. Әсиресе романдағы Мурат, Мақсет, Диларам, Хайтмурат ғарры, Мийригүл образларын толық ашып берген.

Бердақ шайырдың 160 жыл толық мерекесине арналған 1987-жылы «Қарақалпақстан» баспасында шыққан шайырдың топламына сын пикирин билдирип, таза топламдағы жаңалықларды, шайыр шығармаларының көркемлик идеясын дурыс ашыуға ҳәрекет ислеген. Бердақ шайырдың таңламалы шығармаларының бурынғы шыққан топламынан өзгешеликлери, жетискенликлери, шайыр шығармаларының биринши мәрте хорнологиялық тәртіпте жайластырылыуы айтылған.

Илимпаз бир қанша сын пикирлери менен әдебий процесске де жақсы қатнас жасап, қарақалпақ прозасының раўажланыуына салмақлы үлес қосқан әдебиятшы хәм жазыушы Камал Мәмбетовтың «Хұждан» романына филологиялық таллаў жасап, ондағы сюжет, композицияның қурылыу шеберлиги, қахарман образын жасау усыллары изертленген. Мәселен, Нөкистеги емлеўхананың алты орынлық алтыншы палатасына ҳәр жақтан, ҳәр қыйлы кәсиптеги адамлар жүрек аўырыуы, қан басымы бойынша келип жатқан наўқаслардың өз-ара сөйлесиуи, монологлары, диалоглары, ядқа тусириуи, көз алдына елеслетиулері усаған психологизмнің элементлерин дурыс ашып берген. Айымқул Пирназаровтың бул топламында берилген илимий мақалалары қарақалпақ әдебияты тарийхы, әдебият теориясы хәм критикасына байланыслы мәселелерди ашып беріуға қаратылған.

XIX әсир қарақалпақ әдебиятының белгили ўәкили Бердақ шайырдың дөретіушилигин изертлеу ғарезсизлик дәўирде де ең әҳмийетли мәселелердин бири. Усы көз қарастан А.Пирназаровтың «Бердақ шығармаларының тили» (Нөкис, «Билим», 2003, 136 бет) деген атамадағы монографиясы кирисиу, тийкарғы еки бап хәм жуўмақлау бөлиминен турады. Және де бул китапқа қосымша бир неше илимий мақалалары хәм изертлеу жумыслары киргизилиген.

Кирисиу бөлиминде илимий жумыстың алдына қойылған мақсет хәм ўазыйпалары белгиленген. Монографияның биринши бабында 1997-жылы И.Юсупов хәм Х.Хамидовлардың баспаға таярлауында «Қарақалпақстан» баспасынан жарық көрген Бердақ шайырдың таңламалы шығармаларына таллаў жасап, ондағы сөзлердин қолланылыу усылларына дыққат аўдарған. Монографияның «Бердақ қосықларының тилинде көркем сўўретлеу қуралларының қолланылыу усыллары» деген бөлиминде троп хәм оның қолланылыу өзгешеликлери изертленип, метафора, гипербола, синекдоха, теңеу усаған сўўретлеу қуралларының қолланылыу усыллары көрип шығылған. Хәр бир сўўретлеу қуралының әҳмийетине тоқталған. А.Пирназаров монографиясының екинши бабы «Бердақтың дәстанлық шығармаларының тили деп аталып, онда шайырдың дәстанлық шығармаларында теңеу, метафора, гипербола, литота усаған сўўретлеу қуралларының қолланылыу өзгешеликлери изертленип, бир қанша илимий пикирлеу жаңалығы бар. Илимпаздың анықлауынша Бердақтың дәстанлық шығармаларында басқа халықлардың тиллеринен кирген сөзлердин қолланылыу усыллары өзгеше берилгени көринеди. «Шежире» дәстанынан басқа халықлардың, әсиресе, араб, парсы тиллеринен кирген сөзлер екенлиги белгили екенлигин атап өтеди. «Шежире» дәстанынан «бисмиллах» (алла аты менен), «шәмси (күн), рәхманий (қудайдың қәлеуи бойынша), руўх (жаны), субхан (мақтау, хошаметлеу, Алланы ардақлау), ықлым (дүнья жүзи) усаған сөзлерди келтирип, олардың мәнилерин анықлап берген. Буннан басқа «Хорезм» дәстанынан астафируллах (қудай сақлағай), ўажыб-(миннети, ўазыйпасы), шәрият-(диний нызам), йәўмул (күн, бир күни, ўақыт аралығы), «Шежире» дәстанынан «баймар» (аўырыу, қәсте), жадуу (сыйқырлы, адамды ериксиз бийлеп алатуғын күш), зибан (тил, сөз) ҳ.т. басқа сөзлердин мәнилерин анықлап өткен.

Илимпаздың айтыуы бойынша бұл дәстанлардағы араб, парсы, сөзлерінің мәнилерін оқыушыларға түсіндіріп, шайырдың бұл сөзлерден пайдаланыу шеберлігін анықлап беріу керек. А.Пирназаров бұл мийнетінде Бердақ шайырдың ауыспалы сөзлердің қолланылуы шеберлігін ашып берілсе, екіншіден, шайыр қолланған сөзлердің мәнилік тәрепін, әхмийетін түсіндіре отырып, араб-парсы сөзлердің де мәнилерін дурыс ашып беріуі оның көп ізленгеніннен дерек береді.

Илимпаз ұсыныс мийнетінде «Айдос бий» дәстанынан «Батыр аңқау, ер гөдек», «Сүйегін султан қорламас», «Жау жағадан алғанда, ийт етекпен алады» -деген нақыл-мақалларды келтіріп, олардың мәнісін, қолланылуы орнын, әхмийетін түсіндіріп береді. Сондай-ақ халық дәстанларында дәстүрлі түрде жиі қолланылатуын сөзлердің Бердақ дәстанларында қолланылуы ұсынысына да дыққат аударылған.

А.Пирназаров «Бердақ шығармаларының тили» монографиясы ізерттеуі зерттеу мәселелерден есапланады. Біріншіден, бұл монографияда шайыр шығармаларының тили тереңнен ізерттеуі, ондағы көркемдеу құралдарына, сөзлердің көп мәнилілігіне, синоним, турақлы сөз дизбектеріне арнаулы тоқтап, бұл мәселелерді мысаллар менен пикирлерін орынлы дәлеллеген болса, екіншіден, ізерттеуді талап етіп атырған мәселенің биірі – бұл Бердақ шығармаларында фольклорлық мотивтің қолланылуы. Бұл мәселені «Айдос бий» дәстаны арқалы дәлеллеп, дәстаннан бір неше мысаллар келтіріп, оның мазмұны менен батырлық дәстанлардағы сұреттеу ұсынысы менен салыстырып көрсетеді.

А.Пирназаровтың бұл монографиясы бүгінгі әдебиеттің илими ушын керекті илимий мийнеттердің биірі. Себебі бұл мийнет жас әдебиетшілер, магистрант хәм студенттер ушын методикалық қолланба болып хызмет етеді. Хәзіргі әдебиеттің илими ізерттеуді күтіп тұрған машқаланы әдеуір ізерттеуі менен бұл мийнет бағалы. ХІХ әсир қарақалпақ әдебиеті тарихы бойынша ізерттеу жұмыстары көп болуы мүмкін. Бірақ елге шекем бундай ізерттеу жұмысы жазылмай атыр. Демек, бұл монография илимий жаңалығы хәм жаңаша пикирлері менен әдебиетшілерді қызықтырады.

Ұсыныс монографияның изінде «Күнхожа шығармаларының көркем әдебиет тили хәкқында», «Күнхожа шығармаларында көркем сұреттеу құралдарының қолланылуы ұсынысы», «Күнхожа шығармаларында заттың қубылыстың сыпатын анықлаушы сөздің (эпитеттің) қолланылуы ұсынысы», «Күнхожа шығармаларында теңеулердің қолланылуы ұсынысы», «Күнхожа шығармаларында заттың яки ұақыяның шеннен тыс үлкейтіп (гипербола) ямаса керісінше шеннен тыс кишірейтіліп жиішкертіліп көрсетуі (литота), сұреттеу құралдарының қолланылуы ұсынысы», «Бір заттың атамасын соған қандай тәрепіннен ұқсас екінші бір заттың аты менен ауыстырып атау (метафора), көркем сұреттеу құралдарының Күнхожа шығармаларында қолланылуы ұсынысы», «Гүлмурат шайырдың «Қайрауда жалғыз ғаз» атлы қосығында көтерілген мәселе хәкқында, «Жолмурза Аймурзаевтың өмірі хәм әдебиет мийрасы хәкқында» деген илимий мақалалары жаңалығы хәм ізерттеу ұсынысы менен әдебиетшілерді қызықтырып, оларға терең ой салады. Хәр бір мақалада оқыушыны қызықтыратуын тыянақты пикирлер, келтірілген көркем тексттегі мысаллар, айтқан болжаулары берілген.

А.Пирназаровтың «ХІХ әсирдің екінші ярымы ХХ әсирдің басындағы қарақалпақ әдебиеті» сабақтылығы магистрант хәм студенттер ушын зерттеу методикалық мийнеттерден есапланады.

Ұлыұмаластырып айтқанда, белгілі алым, филология илимдерінің докторы Айымқұл Пирназаровтың монографиялары, сын хәм илимий мақалалары бүгінгі әдебиеттің илими ушын әхмийетті ізерттеу жұмыстардан есапланады. Алымның илимий мийнеттерінен әдебиет илими менен шұғылланыушы докторанттар, магистрант хәм студенттер керекті илимий материаллар ретінде толық пайдаланыуға болады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Пирназаров А. Омар шайырдың өмирі хәм творчествосы. (монография). – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.
2. Пирназаров А. Қарақалпақ әдебияты бойынша гейпара ойлар (илимий, критикалық мақалалар топламы). – Нөкис: «Билим», 1991.
3. Пирназаров А. Жийен хәм Омар шайырлардың дөретиўшилиқ шеберликлери. (монография). – Нөкис: «Билим», 1993.
4. Пирназаров А. Бердақ шығармаларында қолланылған дөретиўшилиқ усыллары (монография). – Нөкис: «Билим», 1998.
5. Пирназаров А. Бердақ шығармаларының тили (монография). – Нөкис: «Билим», 2003. 136-б.
6. Пирназаров А. XIX әсирдің екінши ярымы XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебияты. (сабақлық). – Нөкис: «Билим», 2003. 136-б.

К.КАРИМОВТЫҢ «УЛЛЫ ДАШТ БӨРИЛЕРИ» РОМАНЫНДА ТАРИЙХЫЙ ШЫНЛЫҚТЫҢ СҮҰРЕТЛЕНИҰИ

Юсупов Қ.А.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Юсупов И.Қ.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Тарийхты билмей турып, халықтың басып өткен турмысын, жасаў жағдайын, миллий үрип әдетлерин, өмир тиришилигин билиў мүмкин емеслиги ҳаққында пикирлер тарийхшы хәм әдебиятшылар тәрәпинен орынлы айтылған. Усы көз қарастан тарийхый романлардың сюжети, композициясы хәм олардың жасалыў шеберлигин үйрениў, тарийхый тулға менен көркем образлар арасындағы байланысты хәм уқсаслықты билиў, қахарман образларының жасалыў усылларын хәм тәрбиялық тәрәплерин аңлаў китап оқыўшылары ушын үлкен әҳмийетке ийе.

Қарақалпақ халқының белгили жазыўшылары Т.Қайыпбергенновтың «Қарақалпақ дәстаны» роман-трилогиясы, Ш.Сейтовтың «Халқабад» роман-тетралолиясы, К.Мәмбетовтың «Посқан ел» роман-трилогиясы, К.Каримовтың «Ағабий» роман-дилогиясы усаған тарийхый романлары қарақалпақ әдебиятын жанрлық, идеялық хәм көркемлик жақтан байытып, әдебият тарийхында салмақлы орынды ийелейди. Солардың ишинде ғәрезсизлик дәўирдің кейинги жылларында жазылған К.Каримовтың «Ағабий» хәм «Уллы Дашт бөрилери» усаған тарийхый романлары оқыўшылар қызығыўшылығын хәм дыққатын өзине қаратты. Жазыўшының «Ағабий» романы туўралы әдебиятшылар тәрәпинен орынлы хәм унамлы пикирлер айтылды.

К.Каримовтың «Уллы Дашт бөрилери» романы ҳаққында әдебиятшылар хәм китап оқыўшылары тәрәпинен жетерли пикирлер айтылмай атырғандай сезиледи. Усы көз қарастан китап оқыўшы сыпатында роман бойынша өзимиздің пикирлеримизди билдиргенди алдымызға мақсет етип қойдық. Бул тарийхый романды қызығыўшылық пенен оқып шықтым. Роман китап оқыўшыларына үлкен қызығыўшылық оятады. Өйткени, романдағы тарийхый ўақыялар, қахарман образлары шеберлик пенен сүўретленгенлиги көринип тур.

«Уллы Дашт бөрилери» романы «Умтылыс», «Хақанлық», «Хәлекет» усаған бөлимлерге ажыратылып хәр бир бөлимге бир неше гүрриңлер цикли киргизилип, роман композициялық жақтан шебер қурылған. Дөрәтпенің прологы хәм эпилогы ықшамлы берилген. Бөлимлерге берилген гүрриңлер диалог, автордың баянлаўы, қахарманлардың еске түсириўи, сүўретлеў усыллары менен ашылып барады. Сюжетлик ўақыялар бир бағдарда, бир идеяға қурылған. Яғный бизиң эрамызға шекемги VI-VII әсирлердеги ўақыяларды, тарийхты ашып беріўге қаратылған. «Жолда» гүрриңинде тәбият көриниси шебер ашылып, жүк артылған арбалардың жүрислери, Қутлыбек, Култегин, Муғылиян, Будынлы атаның айтқан гүрриңлери, «Улдәўлет» туўралы айтып берген әнгимелери,

Буминбек, Муғашхан, Елхан туўралы айтқан ўақыялары қызықлы сюжетке қурылған. Сондай-ақ, жолда арбаның дегершеги шығып кетиўи, кейинги арбалардың шаңның астында қалыўы усаған көринислер тәсирли сўўретленген. Табғаш туўралы айтқан гүррини тыңлаўшыларды жүдә қызықтырады: Мәселен, «Қара ойға шүмди көз алдына орта бойлы, жалпақ мурынлы, қыйық көзли, жүзинде жалған күлки ойнап туратуғын, қара шекпенли адамды келтирди. Қария шамасы табғашлардың барлығы бир сўўретте болады» деп ойласа керек. Солай етип, Будынлы ғарры табғашлардың характерин, олардың психологиялық ойларын, ақыллығын, хийлекерлигин ашып береди.

«Қутлыбек» деген екінши гүрринде Табғашларға қарсы Нушыбектиң көтерилиси, он мыңға шамалас түрклер менен қыпшақлардың қырылып кетиўи, Қутлыбектиң ҳақан болып сайланыўы, оны ақ кийизге отырғызып, оған Елтерисхан атының берилиўи, пүткил түрклердин ханы болыўы усаған көринислер жазыўшының баянлаў усылында тәсирли сўўретленген. Көп узамай Қутлыбек Елтерисхан өз сиясатын тереңлестирип, ханлығын беккемлеп, халыққа тынышлық хәм абаданлық алып келиўи, этирапына билимли хәм ақыллы ашиналарды топлап, Ашина Жуан, Тоныкөк, Будынлы қария усаған дана инсанлардың тәжирийбесинен пайдалана билди. Нәтийжеде, Елтерисхан сиясаты әдалатлы басқарыў көринисине айлана баслады хәм ҳақанлықтың ишки тәртип қағыйдалары беккемлене баслады. Әсиресе, «Зыярат хәм қурбанлық» атлы гүрринде Қутлыбек Елтерис ханның образы тереңнен ашыла баслайды. Жазыўшы оның сыртқы портретин, атақ абыройын Будынлы қария сөзи менен баянлаў усылында береди. Мәселен, «Будынлы қария келип, Қутлыбек отаўының есигинде турып даўыслады.

– Хей, құдиретли ашиналар әўлады, даңқлы түрклер ҳақаны Қутлыбек Суўықхан улы Елтерис ҳақан. Сизди құдиретли Көк тәңри менен жер-суў руўхы, бабалар руўхы күтпекте! Мәрҳамат! Басла бизди...

Орта бойлы, нығыз денели, қыйық көзли, кең маңлайлы, бийдай рең жүзине қара мурты жарасымлы хәм батырлық айбат берип турған Қутлыбек Елтерис ҳақан отаўдан шығып келди» – деп автор Будынлы қарияның тили менен ҳақанның уллығы, ел-халықтың уллы ханға болған беккем исеними, келешек әўладқа туўры жол көрсетиўши тарийхый тулға сыпатында тәриплеп берилген болса, екіншиден уллы ҳақанның портрети жазыўшының баянлаў усылы арқалы шебер жаратылған. Бундай авторлық баянлаў усыллары дәретпедә жазыўшы менен қахарманлардың өз-ара тәсирин ашып бериўде, автордың қахарман образларына қатнасында, тарийхый ўақыяларды баянлаўда шебер ислетилген. Булардың барлығы романның көркемлик дүньясының тереңлесиўине хызмет ислеп турғандай сезиледи. Усы мақсетте К.Каримов «Уллы Дашт бөрилери» романында 1-бет хәм 3-бет формасында авторлық баянлаў усыларынан өнимли пайдалана алғанлығы көринип тур. Себеби романды оқып атырғанда баянлаўшының сўўретлеген ўақыяларға қатнасы текстте анық көринеди. Сонлықтан болса керек, бул баянлаў усыллары автор позициясының белгили тәрәпин сәўлелендиреди. Мәселен, жазыўшы Қутлыбек, Култегин, Тоныкөк, Билге ҳақан т.б. қахарман образларын ашып бериў мақсетинде авторлық баянлаў усыллары шебер ислетилген болса, айырым жағдайларда автордың қатнасы болмаса да қахарман характерлері пайда болғанлығы сезиледи...

Жазыўшының шеберлиги «Умтылыс» бөлиминде «Зиярат хәм қурбанлық», «Батыстан келген қонақ», «Қара Алптегин», «Тоныкөк», «Кәнизек Жу–Тан патшасы», «Душпанлар қурған қақпан», «Батыстағы жеңилис», «Он Оқ елиниң тәрийпи», «Елтерис ҳақан өлими. Қапаған Ҳақан» сыяқлы гүрринлерди баянлаўда көринеди. Хәр бир гүрринниң мазмуны бир идеялық хәм сюжетлик бағдарға қурылып, Қутлыбек Елтерис ҳақанның образын жән-жақлама ашып бериў мақсетинде сол дәўирдеги болып өткен тарийхый ўақыялар сўўретленип, тарийхый тулғалардың образлары жаратылып поэтикалық тил менен баянланған. Әсиресе, «Елтерис ҳақан өлими. Қапаған Ҳақан» деген гүрринде Хуан табғаш тәрәпинен атылған оқ жайдың оғы менен уллы Елтерис ҳақанның аўыр жарақатланыўы, аўыр жараланған ҳақанның Машхурбек шадқа айтқан ўәсияты

исенимлі сүүретленген. «– Тыңла Машхурбек шад, қулағыңа қуйып ал, – деди хақан ентигип.

– Аталарымыз бузбай қолланған дәстүр бар, соған мүнәсип мен әкемнің руұхы жанына жол алар болсам орныма түрк хақанлығы жол бойынша сенники... Тахтқа отыр. Мениң балаларым Муғылиян менен Култегиннің үлесін бер, шетте қалдырма. Тағы айтайын: – Сеннен кейін тахтқа мийрасхор үлкен улым Муғылиян болатуғынын ядыңнан шығарма... « [Каримов: 88] – деп өзінің ўәсиятларын мийрасхоры болған Машхурбек шадқа жеткерип түрклер хақаны Қутлыбек Елтерис мәңгі көз жумады. Оның ўәсиятларын Тоныкөк халыққа жеткерип, түрклерге хақан етип Машхурбек шадты ақ кийізге отырғызып, оған Қапаған хан деп ат берді. Бул көринисті жазыўшы поэтикалық тил менен былайынша сүүретлеген: «Жыйналғанлар Тоныкөктің сөзлерін үнсиз, бас ийип тыңлады.

– Енди Машхурбекти хақан етип, ақ кийізге отырғызбақ ўақты келди, – деди Тоныкөк. – Ақ кийізди келтирнлер!

– Машхурбек хақан ... – деген даўыслар бир көтерілип, соң басылды. Әк кийіз әкелинди. Дәстүр бойынша қара орамал да келтирилди. Орамалды Машхурбектин мойнына байлап атырып, Тоныкөк сорады.

– Қапаған хан, қанша ўақыт хақан болмақшысаң?

Қурдағылар Тоныкөктің даўысын анық еситти. Даўыслар тезлик пенен тарқалды.

– Қапаған?

– Қапаған хан!

Тоныкөк түсіндирди:

– Енди оның аты Машхурбек емес, ал Қапаған хан! Душпанларын қапландай қапсын» – деп хақанлық сайлаў дәстүрін тәсирли баянлап берген. Әлбетте, бул дәстүрлерди бүгинги китап оқыўшыларының тереңнен түсинип алыўына тийкар болады. Және де олар халық батырларының ерликлерін хәм олардың ел басқарыў усылларын жақсы билип алады. Өйткени бундай дәстүрди сүүретлеў басқа тарийхый романларда онша ушыраспайды.

К.Каримов «Уллы Дашт бөрилери» романының екінши бөлими «Хақанлық» деп аталып, онда Қапаған ханның көркем образы, елди басқарыў усыллары хәм сыртқы жаўлардан халықты қорғаў сиясаты айрықша сүүретленген. Оның дәўиринде халықтың жасаў жағдайы, урыс қағыслар, қайғылы ўақыялар, Чанъанға елшилердин барыўы, Мәй ханымның ис-хәрекетлери, Сарыдәрәя бойындағы саўаш, Тоныкөктің Тиркешке атланысы, Қапаған ханның өлими усаған ўақыялар тарийхый фактлерге тийкарланып көркемлик пенен баянланған. Романның тийкарғы сюжетинде берилген ўақыялардың бири – бул Қапаған ханның өлтирилиўи. Бул сюжетлик бөлек оқыўшыларда хәр қыйлы пикирлер оятыўы мүмкин. Мәселен, бириншиден, Қапаған хан қарақшылар қолына аңсат ғана түсип қалғандай көринеди. Екіншиден, оның баслы душпанларының бири Идикуттың ислеген хийлекерлиги, аңсат ғана Қапаған ханның геллесин кесип алып, оның геллесин тағбашлар пайтахтына жибереди. Бул көринисті жазыўшы былайынша сүүретлеген: «Идикуттың жағымсыз даўысынан өзине келди. Бектиң әлле нәрселерди атырғанын оның қыймылдаған ернинен билди. Ақырында уйғыр бегиниң шыдамы таўсылды. Қапағанның ийнинде турған еки сақшыға қышқырды:

– Басын шабыңлар! Соң ишара менен есикти нұсқады. Бул хәмирди басқа жерде орынлаң, дегени еди.

Хақанның басы тезлик пенен тағбашлар пайтахтына жөнетилди. Бас бир неше күнлер бойына Чанъан қаласының әскерий майданына илдириўли турды» [Каримов: 226].

Әлбетте, жазыўшының позициясы бәлким дурыс шығар?! Түрклердин бағынбайтуғын хақаны аңсат ғана қарақшылар қолына түсиўи, оны қарақшылар баслығы Идикутқа апарып тапсырыўы, усылайынша Идикуттың сақшылары қолынан өлтирилиўи оқыўшылар арасында қызығыўшылық яки болмаса исенимсизлик оятыўы мүмкин. Себеби ханның қарсылықсыз қолға түсиўи оқыўшыларды онша исендире бермесе керек. Бәлки

ақыллы хақанның дыққатсызлығынан усылай болса керек, – деген пикирлер пайда болыуы тәбийй. Бул көринислер романдағы конфликтлерди азда болса босаңластырып турғандай сезиледи.

Романда Қапаған хан өлгеннен кейин Будынлы қарияның басламасы менен көк түрклер хақанлық тахтына Муғылиян Билге хақан аты менен тахт мийрасхоры болып отырды. Билге хақан дәуиринде әдеуір тарийхый өзгерислер болды. Романның үшінши бөлими «Хәлекет» деп аталып, онда Култегеннің өлими, Жоллытегиннің басқарыу саясаты, Түргешлердің бөлиниуи, уйғыр, қарлук, басмаллардың бирлесуи, араблар хәм Қара түргешлер байланыслы қызықлы ўақыялар, По Бектиң Қутбер түркти шақырыуы усаған тарийхый ўақыялар роман сюжетиниң тийкарында раўажланып барды.

К.Каримов «Уллы Дашт бөрилери» романының композициясы шебер қурылып, тарийхый ўақыялар тарийхый дереклерге тийкарланып поэтикалық тил менен баянланған. Романдағы ўақыяларды, қахарман образларын ашып бериўде авторлық баянлаў усылларынан, көркем сүүретлеў хәм көркемлеў қуралларынан жақсы пайдаланғанлығы көринип тур. Әсиресе, қахарман образын ашып бериўде пейзаж, портрет, диалог, монологларды орынлы ислете билген. Романның тили миллий халық тилинде жазылып, китап оқыўшылары ушын түсиникли. Дөретпеде нақыл-мақаллар, турақлы сөз дизбеклери, тарийхый хәм гөнерген сөзлер де орынлы пайдаланылған.

Улыўмаластырып айтқанда, белгили жазыўшы Кеңесбай Каримовтиң «Уллы Дашт бөрилери» романы ХХІ әсирдің 10-жылларындағы жазылған тарийхый роман. Бул роман хәзирги қарақалпақ әдебиятын жанрлық, формалық, идеялық хәм көркемлик жақтан байытыўшы көркем шығарма. Соның менен бирге, ғәрезсизлик дәуирдеги жасларды улыўма инсаныйлық, ўатанға сүйиўшилиқ, миллий халықлық идеяларға тәрбиялаўшы көркем дөретпе. Және де «Уллы Дашт бөрилери» романы бүгинги жасларды халқының тарийхын тереңнен билиўге, ата-бабалар мийрасын қадирлеўге үйрететуғын, олардың аўыз еки сөйлеў хәм жазба тилин раўажландырыўға үлес қосатуғын, жас әўладты эстетикалық тәрбиялаўда үлкен әхмийети бар бақалы дөретпе есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Каримов К. Уллы Дашт бөрилери. – Нөкис: Билим, 2014.

НАҰРЫЗ ЖАПАҚОВ ТАЛАНТЛЫ ШАЙЫР ХӘМ КИНОСЦЕНАРИСТ

Утамбетова А.Ж.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты*

Н.Жапақов көркем әдебиятымызға талантлы шайыр сыпатында өткен ХХ әсирдің отызыншы жыллары қәлемлес қатарлары Жолмырза Аймурзаев, Мырзағалий Дәрибаев, Дәли Назбергенов, Нәжим Дәўқараев, Әмет Шамуратов, Сәрсен Қурбаниязов, Артық Шамуратовлар менен бирге кирип келди. Шайырдың дәслепки «Оқыўда балалар» қосығы 1933-жылы басылып шығады. Жас шайырдың дәслепки қосықлары өз дәуири ушын әхмийетли болған саўатсызлықты сапластырыў, жаслардың билим алыўы, ҳаял-қызлардың теңлигин қорғаў, мийнетти улығлаў, ана ўатанды сүйиў, тынышлық хәм паракатшылық темаларына бағышланды.

Наўрыз Жапақовтың ХХ әсирдің отызыншы жыллары «Ўатан қосығы», «Мийўалы бағ», «Жаслар қосығы», «Гүл», «Москва жолында» қосықлары поэзияға келиўинде белгили орын тутады. Ол усы жыллары қосықлар жазыў менен бирге аўдарма жумыслары менен де шуғылланып рус, украин, өзбек әдебиятының көрнекли ўәкиллериниң шығармаларын қарақалпақ тилине аўдарып баспадан шығарыўға ериседи. Бул жас шайырдың шеберлигин буннан былайда жетилистирип барыўға хәм көркем шығарма дөретуидиң сырларын терең ийелеп отырыўына көп жәрдемин тийгизеди. Өз гезегинде белгили талант ийесиниң көплеген шығармалары да өзбек хәм рус тиллеринде китап болып басылып шығады.

Наўрыз Жапақовтың «Күн» (1940) атамасындағы биринши қосықлар топламына шайырдың 1930-жыллары жазған қосықтары менен айырым аудармалары киргизилген. Топлам «Күн» қосығы менен ашылады. Бул қосық 1937-жылы жазылады. Қосықтың идея-тематикасында шайыр ойының кеңлиги, идеясының тереңлиги, дүньяға оптимистлик көзқарас күшли сезилип турады. Күн символикалық образ болып, онда өзи жасап атырған ел, халықтың уллылығы тәрийпленеди. Сонлықтан да, бул қосық отызыншы, қырығыншы жыллары халық арасына кеңнен тарап, оқыў сабақлықларына киргизилип, хрестоматиялық шығармалардың бирине айланды. Мысалы:

Бул күн мениң елим-туўылған ўатан,
Күн елинде шад жасадық биз мудам,
Бул күним тағы да нурларын жайды,

Нур алған бул күннен пүткил жер-жәхән, – деген қосық қатарларында шайыр өз халқының басынан өткен қыйын турмысты да қоса сүүретлейди. Қосықта «Бул күним дүньяны нурға бөлейди» деп шайыр жырлағанындай, бүгинги күни шайыр әрманы иске асып, халқымыз парахат турмыста жасап атырғанлығы буның айқын дәлийли болып отыр.

Буннан басқа да шайырдың халық есинде яд болып қалған «Ўатан» қосығы болды. Бул қосықтың идея-тематикасында да лирик қахарманның өз елин сүйип жасағанлығы хәм оны мақтаныш етип жырлағанлығы көркем поэтикалық сулыў қатарларда сәўлеленди.

Наўрыз Жапақовтың поэзиясында тәбиятты сүүретлеў ямаса тәбият арқалы турмысты сүүретлеў басқа шайырларға қарағанда басым болды. Мысалы, шайыр «Мийўалы бағ» қосығында тыныш хәм татыў елимизди мийўалы бағқа теңеп, оның сулыў көринисин сүүретлесе, «Мийнет-бахыт» қосығының идея-тематикасында мийнет өмирди жасартады, мийнет адамды бахытқа бөлейди, бахытлы боламан десең мийнет ет деген ағла идеяны алға сүреди.

Хадал мийнет хәр исиме жараған,
Мийнет пенен бахыт бизге қараған,
Мийнет бахыт хәм хұрметли даңқымыз,
Мийнет пенен мен гүлленип бараман.

1930-жыллардың екінши ярымынан баслап ўатан қорғаў темасы әдебиятымызда раўажланған темалардың бири болды. Буның себеби түсиникли. Усы дәўирде халық аралық жағдай шийеленисип, екінши жер жүзилик урыстың хабары шығып турды. Буны сезген шайырлар ел қорғаў темасына қәлемин бағдарлады хәм усы теманы көбирек жырлады. Шайырдың 1938-жылы жазылған «Қыз бенен жигит» қосығы да усы темаға бағдарланды. Шайыр фольклорлық айтыс формасында жазылған бул қосығында ески форманы жаңартып, жаңа мазмунда қосық дәретти. Халық арасында тараған қыз-жигитлер айтысы қосықларында мухаббат темасы тийкарғы орынды тутқан болса, бул қосықта азаматлық хаўаз басым келеди. Қыздың жигитке болған сүйиўшилик сезими менен туўған елди сыртқы душпанлардан қорғаўға арналған азаматлық сезими де бир мақсетке бағдарланды. Шайыр қосықларында кеңнен қолланылған «**бүлбил**», «**бағ**», «**гүл**» сөзлери жаңа турмыстың символлық образы есапланды.

Наўрыз Жапақовтың 1930-жыллары жазған қайсы қосығын алып карасақта, онда жаңа дәўир адамының қуўанышлы сезими, ўатанымыздың уллылығы, адамлардағы патриотизм сезими сүүретленди.

1940-жылларға келгенде шайыр поэзиясы идея-тематикалық, формалық хәм көркемлик жақтан да байыды. Бул жыллары Наўрыз Жапақовтың «Қара теңиз», «Мийнетим», «Алма», «Мухаббат қосығы», «Күн нурына урынба» сыяқлы халық ишине кеңнен тарап кеткен ең жақсы лирикалық шығармалары дәретилди. Соны да айтып өтиўимиз керек, Наўрыз Жапақовтың он бестен аслам қосықларына нама жазылып, қосықшыларымыздың репертуарына кирип, өз ўақтында атқарылып келди хәм хәзирги күни де радио-телевидение арқалы жийи айтылып турады.

Шайырдың лирикалық қосықларының ишинде «Қара теңиз» қосығы тийкарғы орынды ийелейди. Шайыр бул қосығын усы теңиздің жағасында турып жазғанлығы

сезилип турады. Қосықтың тәсирли шығыуы да оны өз көзі менен көріп жазғанлығында болса керек. Сонлықтан да, бул қосықтың көркемлик өзгешеликleri қаққында Н.Дәуқараев, М.Нурмухамедов, И.Сағыйтов, С.Ахметов хәм Қ.Жәримбетов сыяқлы белгили әдебиат изертлеушилери поэзияға арналған мийнетлеринде унамлы баға береді.

Шайыр «Қара теңиз» қосығында тәбият пенен бирге адам тәғдирин қатар қойып сүүретлеген. Мысалы:

Жағасында,
Турман қарап,
Қара теңиз туұлайды, Меннен саўал, Тур ма сорап,
Неге тыныш турмайды?!
Бир толқынды,
Бири қуўып,
Жарға әкелип урады,
Соның менен,
Өз тилинде,
Сөйлескендей болады,
Гейде шуўлап,
Гейде туұлап,
Гейде нама шерткендей,
Базда ысқырып,
Қатты гүўлеп,
Сырын баян еткендей,
Базда шалқып,
Көбик қалқып,
Жарға тикке урады,
Базда кейин,
Ишин тартып,
Күшин жыйнап турады.

Усылайынша, шайыр теңиздің сап көринисин дәл сүүретлейди.

Наўрыз Жапақовтың «Алма» қосығы да халқымыз арасында кеңнен тараған поэзиялық дәретпелериниң бири болды. Әлбетте, бул қосықтың қурылысында фольклорлық теңеўлер, жигиттиң өз сүйген қызын айға, күнге теңеўлер болмаса да, жигиттиң қызға болған жыллы сезимлери тартымлы сәўлеленген.

Көз алдымда күн сайын,

Мени өзине тартады,

Көрген сайын алманы,

Мухаббатым артады, – деген әпиўайы алма деталы арқалы жигиттиң қызға болған сүйиўшилиқ сезимлери жайдары тил менен шебер хәм утымлы жеткерип бериледи.

Екинши жәхән урысы жыллары көпшилиқ шайырлар қатары Наўрыз Жапақовта өзиниң поэзиялық дәретпелери менен үн қосты. Мысалы, шайырдың «Фашистлер тарт қолыңды» қосығы урыс басланған күни оператив түрде жазылып, радио арқалы оқылады хәм республикалық «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының 1941-жылы 24-июньде басылып шығады. Тосаттан болған ўақыяға бирден қосық жазыў аңсат емес, ол айрықша талантты, саўатлылықты, терең билимди талап етеди. Бизиң пикиримизше булардың бәри де Наўрыз Жапақовта бар болған.

Шайыр және де екинши жәхән урысы дәўиринде «Сыйлық», «Күн нурына урынба», «Палўаның келер», «Жаўынгер» қосықларын дәретеди.

Наўрыз Жапақов екинши жәхән урысы хәм урыстан соңғы жыллары жәмийетлик хәм мәмлекетлик ислерде ислеў менен бирге, қанша бәнт болыўына қарамастан, дәретиўшилиқ ислер менен қызғын шуғылланады. Шайырдың 1954-жылы «Уллы рус халқына» деген қосықлар топламы басылып шығады. Топламнан топламға өткен сайын шайыр қосықларының тематикасы кеңейип барып, дәретиўшилигинде халықлар дослығы

темасы белгили орын ийелейди. Оның 1954-жылы уллы рус шайыры Пушкинге арнап жазған «Пушкин естелигин көргенде» қосығында, бүгінгі күні Пушкин тек ғана рус халқының шайыры болып қалмастан, ол азатлықты аңсаушы бәрше халықтардың бәрине де тендей шайыр болды деген пикирлер алға сүриледі. Мысалы:

Сен жазған дәстанлар,
Шийрин қосықлар,
Алтын ғәзийнемиз болды бизиң де,
Сениң айтқан,
Өлмес сөзинди,
Барлық халық оқыйды ана тилинде, – деп жазады.

Шайырдың 1955-жылы «Бәхәр» деген атамада топламы басылып шықты. «Бәхәр» қосығында бәхәрдің келиуі менен егислик жерлерге хәм ана тәбиятымызға өзгерис киргенин сүүретлесе, ал «Кисловодский» қосығында Кисловодскийдің өзине ылайық сулуы тәбияты менен халқының миймандослығын толып-тасып жырлайды.

Шайыр дослық хәм туұысқанлық темасына арнап буннан басқа да бир қанша қосықлар дөретти. «Қарақалпақ, өзбек бирге туұысқан» деген атамадағы қосығында ертеден тамыры тереңлесип, шақасы көкти гөзлеген дарақтай өзбек халқы менен қарақалпақ халқының беккем дослық қарым-қатнаста жасап киятырғанлығын мынандай қосық қатарларында көркем сүүретлейди.

Бердақ Наўайыны устаз деп билди,
Оннан өрнек алды өмир жолында,
Ғафур да Аббазды дәл сондай көрди,
Үлги етти шайырлардың алдында, – деп жырлады.

Шайыр 1950-жыллардан баслап көркем әдебияттың поэма жанрында да қәлем тербетип, «Қос терек хақында баллада», «Бахытлылар одасы» (Х.Сейтов пенен бирге), «Узақтағы жайлауда» (Х.Сейтов пенен бирге), «Шайыр сөзи» (Ж.Аймурзаев пенен бирге), «Суўшы», «Дослық дәстаны» поэмаларын дөретти. Бул поэмалар идея-тематикалық жақтан елимизде болып өткен тарийхый хәм заманагөй турмыс ўақыяларын сөз етип, өз дәуири хәм бизиң заманымыз ушын да бай материал береді.

Н.Жапақов белгили өзбек кинодраматурги М.Мелькумов пенен бирликте өз дәуиринің әхмийетли мәселелериниң бири болған «Арал балықшылары» деп аталған кинофильмнің сценарийин жазады. Бул киносценарий тийкарында 1957-жылы Өзбекфильм тәрәпинен «Арал балықшылары» кинофильми жаратылып, елимиздің көплеген жерлеринде телеэкранларда көрсетилип атыр. Бул шығарма қарақалпақ халқының турмысынан алып жазылған биринши киносценарий хәм биринши түсирилген кинофильм болды. Буны профессор Қ.Мақсетовтың «қарақалпақ әдебияты хәм көркем өнериниң тарийхында киносценарий дөретиудің ирге тасын калаўшылардың бири Н.Жапақов деп айта аламыз» [Мақсетов:14], – деген пикирлери айқын тастыйықлайды.

Жуўмақластырып айтқанымызда, Наўрыз Жапақовтың буннан да басқа биз еле айтып үлгермеген унамлы хызметлери көп, себеби бизге мәлим болғанындай ол қарақалпақ халқы ушын жүдә пидайылық пенен хызмет етти. Әлбетте, бундай пидәкерлик ислери келешек әўладты ўатанпарўарлық руўхында тәрбиялауда жүдә үлкен әхмийетке ийе.

ТАЖЕТДИЙН СЕЙТЖАНОВ ЛИРИКАСЫНЫҢ ӨЗИНЕ ТӘН ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ **Утамбетова А.Ж.**

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Т.Сейтжанов хақықатында да өзине тән сыпатлы белгилерге ийе, қарақалпақ лирикасының XX әсирдің алпысыншы жылларынан соңғы лирикасында қол таңбасы бар, хәзирги ўақытта көбирек изертленип, қайта-қайта тиллерден түсирмей сөз етилип, «мақталып» жүрген көплеген шайырлардан қалыспайтуғын шабысы, жолы бар шайыр.

Шайырдың ең сыпатлы өзгешеліклерінің бири сол – ол қайсы теманы жырламасын өз жүрегінің соғысы менен, өз усыл хәм көркемлеуі куралының оригинальдығы менен қарақалпақ тилинің барлық қулпырыуларын ислетип қәлем тербетти. Ол ең алды менен халық тилин, халық тили болғанда да қарақалпақ халқының ауыз-еки сөйлеу тилинің лексика-семантикалық, фонетикалық, синтаксислик кубылыуларын зор түрде өнимли пайдаланып шығармалар жазды, лирика дөретти. Әлбетте, хәр қандай жазыушы-шайырлардың да жеке стилин олардың идеялық-тематикалық бағыты белгилемейди. Өйткени қәлеген актуаль темаларда хәм зәрүрли идеяларда шығармалар жазбайтуғын шайыр яки жазыушы жоқ десек те болады. Бирақ олар арқалы сол қәлем ийесинің стилин анықлау мүмкин емес. Т.Сейтжанов лирикасының да өзине тән стили қәлеген темаларда да өзінше турмыслық, өмир кублысларын детальларын тауып, өмирде ушырасып жүрген белгили бир характерли ўақыялық кублысларды, хәдийселерди жүрек тербенислери менен шайырлық сезимталлық пенен таңлап алып, оларды дәлме-дәл хатқа түсириу арқалы белгили бир поэтикалық, идея-эстетикалық жуўмақ шығарыу Т.Сейтжановтың шайыршылық стилинің ең баслы белгиси десек дурысқа келетуғын шығар. Дурыс, ол басқа шайырлар сыяқлы тәрийп, арнау қосықларын көплек дөретти, олар арқалы өз сөз нағысларын көпшиликке, өз оқыушыларына усынды, жақсыны жақсы, жаманды унамсыз түрде баҳалады. Ал оның лирикалық шығармаларындағы биз айтып отырған турмыс шынлығын, күнделикли хәммемиз ямаса айырым инсанлар көбирек көрип жүрген ўақыялардан шайырлық жүрек пенен улыўма адамгершиликли инсанный көз-қараслардан дурыс жуўмақ шығарыу – бул бизиңше, шайырдың жеке стилинің басқалардан айырылып туратуғын стили.

Анығырақ етип айтқанда екінши жәхән урысына қатнасқан жазыушы шайырлар көплек ушырасады, олардың санлары да хәзир қалмағаны ырас. Т.Сейтжанов та сол қатары урыс-фронт шынлығын өз көзлери менен көрген қәлем ийелерінің бири. Бирақ ол урыс хәм парахатшылық темасын өзінше жырлаған. Мысалы оның таңламалы шығармаларының томларына киргизилген «Ақ шашлы хаял», «Тирилердің парызы», «Жүрек жарасы», «Сен уйқыңды бузба» х.т.б. лирикалық шығармаларын алып қарағанда урыс жылларының ең алды менен хәр қыйлы картиналары, хәр қыйлы ўақыялық үзинди формасындағы сюжет детальлары сүүретленеди де ал олар арқалы урыс хәм парахатшылықтың үйлеспейтуғын бир-бирине қарама-қарсы динамизми сәўлеленеди. Мысалы «Ақ шашлы хаял» қосығы бирден-ақ картиналық көринислер, портретлик детальлар менен басланады:

Иңирде жарқ етип свет жанғанда
Дастурхан үстине чайнек қонғанда,
Бир пайызға дәртлес керек болғанда,
Қамсығады ақ шашлы хаял.
Қоңсы кемпир ертип келсе ғаррысын,
Қонақ асы қылып тапқан табысын,
Соң көзине басып ак суп шаршысын
Қамсығады ақ шашлы хаял [Сейтжанов: 5].

Мине, булардағы нағыз портретлик сүүретлеу портретлик сүүретлеу менен авторлық, шайыршылық баянлау-сүүретлеудің синтези айқын көзге тасланады. Соның менен бирге бул орынлардағы шайырдың тил шеберлиги, ондағы ауызша сөйлеу стилинің лексика-семантикалық өзгешелікleri хәққында пикирлер айтыўға туўра келеди. Шайырдың алдыңғы шуўмақтың үшінши қатарында «бир пайыз» деген қоспа сөз тиркесин ислеткен. Ал, бизиң хәзирги тилимиз әмелиятында тилди таза сақлаймыз деген жалған уран менен «пайыз» сөзин «процент» деп қолланып жүргенине жанымыз ашыйды. Тил, сөз шебери Т.Сейтжанов «пайыз» ды белгили бир куўаныш, берекет, ләззетли мәўрит, заўықлы ўақыт бирлиги сыпатында дурыс қолланған. Бизиңше бул бизиң сүйикли шайырымыздың лирикасының сыпатлы өзгешеліклерінің бири, яғный шайырдың тәбийғый соқпағы десек болады. Сондай-ақ келтирилген қатарлардағы «қамсығыу»,

«иңирде», «дастурхан үстине шайнек қонғанда» сөз тиркеслери менен жеке лексикалық бирліклер ана тилимиздің өзінше сөз нағыслары ретінде орынлы қолланғанын айтып өтсек артықмашлық емес.

«Ақ шашлы хаял» қосығының сюжеттік композициялық, идея-эстетикалық динамизмине ой жиберіп төмендегі қатарға дыққат аударсақ:

Сонда оған бағар мисли дәртлірек,
Дийәлда қағылған жалғыз портрет,
Шапшып қанасынан атлығар жүрек,
Қамсығады, ақ шашлы хаял [Сейтжанов: 5]

Бұнда шайыр өмір кублысларын, урыс дәртлерін детальластырып отырып оқығшының көз алдына келтиріу арқалы «парахатшылық болсын», «урыстың аты өшсин» сыяқлы құрғақ баянлаудан қутылып, мәзи сырттан қышқырып, шақырып таслаулардан аулақ түрдегі айқын поэтикалық нышанлар менен қалам тербетіуі бақалы кубылыс, бақалы түрдегі қарақалпақ лирикасының үлгілері десек болады. Және де мынадай түрдегі шайырдың детальластырып сүүретлеу индивидуальлығы көз тартады:

Бүгін сол урыстан қайтқан қахарман
Бір достымды көрдим екі аяқсыз,
Кетіп баратқанда тротуардан,
Оны қағып кетті бір мәсуятсыз.
Ол әсте муртынан күлмсіреп тек,
Қолын бір силтеді, ашыуланбады.
Ойлады ол өзім айыплы шығарман деп,
Әне ески солдат солай болады [Сейтжанов:11]

Мине, бұл Т.Сейтжановтың лирикаларында тек ғана бір теманы емес, ал, инсан психологиясын, анығырағы мәрт инсанлардың, қахарманлық пенен от кешкен фронт мәртліклерін ишкі психологиялық келбетін ашып беріудегі өзгешеліклерінің бір қыры деп қарауға болады. Усы сыпатлы белгілер, яғнай өмір кублысларын фронт шынлығы менен бүгінгі турмысты өз-ара байланыстырып сүүретлеп үлкен гуманисттік инсаныйлық идея туғдырыу «Сен уйқынды бузба» лирикасында бұннан күшлі поэтикалық пәт пенен ашылған. Бұл қысқаша сюжеттік детальда бұрынғы фронт қатнасығшысы менен оның қостары арасындағы сөйлесіулер арқалы ески солдаттың түнде шоршып, қорқып ояныулары, оған қостарының Сіз неге шоршыйсыз, фронта әдеуір шыныққан инсан емессіз бе? – деген сорауларына фронт қатнасығшысы мынадай жууаплар айтады хәм ол поэтикалық сүүретлеу формасы ретінде лирикада орынлы қолланылған.

Түнлерде қалғанман қыстың айында,
Қансырап Белорус тоғайларында,
Жау яки жолбарыс-жезтырнақ емес,
Төтепкі бергенмен талайларына [Сейтжанов:13].

Усылай етіп ол қостарына өз шоршыныу себеplerін түсіндіргенде де құрғақ сырттан баянлауларға, онша беріліп кетпестен, ал өзіннің фронт дәуіріндегі ауыр ақыбетлерінің айырым штрихтарын келтиріп сүүретлеуі поэтикалық көз-қарастан бақалы болып, шайыр мынадай идеялық-эстетикалық жуумақлы пикирлер айтқан.

Мен шоршымас едім лекин болмаса,
Жүректе инсанлық мйрім болмаса,
Мен ески солдатпан, мудам ойымда,
Дүньяның тәғдири мениң мойнымда [Сейтжанов:14].

Мине, бұл нағыз өлмес гуманисттік патриотлық идеяны шайырдың өзине тән болған стили-өмір, турмыс шынлығының детальларын әпиуайы хәм тәсіршен детальлар менен сүүретлеп, ақырын орап келіп нақма-нақ идея деген усы болса итимал.

Жуўмақластырып айтқанымызда, шайырдың сөз нағыслары шексиз. Оның өзінше поэтикалық тербенислери менен оригинал дөретиўшилик стили, дөретиўшилик усыллары оның тил шеберлигиндеги эпийўайы халық тили, оның аўызеки сөйлеў мәдениятында бираз умытылып баратырған сөз хәм сөз тиркеслерин орынлы ислетиўлери, оларға айрықша поэтикалық функция жүклеў усыллары шайыр лирикаларына эстетикалық нур берип турады.

НАЎРЫЗ ЖАПАҚОВ – ИЛИМ ҒАЙРАТКЕРИ

Утамбетова.А.Ж

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты

Пирназарова Д.А.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты

Н.Жапақов лаўазымлы хызметлерден кейин дәрхал өз мүмкиншилик, талант уқыбын сезген ҳалда илимий изертлеў тараўына өтип кетип, сол бағытта өшпес тәкирарланбас мийнетлер қалдырды. Қарақалпақ халқының көркем өнери ушын умытылмайтуғын хызмет иследи хәм шайыршылығын да даўам етип, бахытлы инсан түринде қолынан өз қәлемин түсирмей көз жумғанша қәлем тербетти. Өйткени, ол лаўазымлы жумысларға өткенге шекем XX әсирдиң отызыншы жылларынан баслап-ақ жаңа дәўир әдебиятының барлық машқалаларына қызғын араласып, шайыр хәм әдебиятшы илимпаз, сыншы сыпатында көзге түскен еди. Биз усы пикирлеримизди кеңейтиңкиреп, айқынластырып айтатуғын болсақ, ол ең алды менен сезимтал, жүреги отлы шайыр сыпатында танылыўы, сол тараўдағы укып, билим хәм көнликпелери менен келешек халық бахты, кеўил кеширмелерин жақсы түсинип, халыққа хызмет ететуғын әдалатлы ел басшысы сыпатында да, терең илимли әдебиятшы илимпаз ретинде де қәлиплесип, ел арасында бәлким, пүткил Орта Азияда белгили азамат сыпатында бой көтериўге жол ашты. Өйткени, ол лаўазымлы жумыстан босағаннан кейин Ташкенттеги илим изертлеў институтында хызмет ислеп XX әсирдиң басындағы атақлы шайыр А.Мусаевтың дөретиўшилиги туўралы илим изертлеў менен шуғылланып, «Аяпберген Мусаевтың творчествосы» (1961) деген бағытта филология илимлериниң кандидаты илимий дәрежеси ушын диссертация жақлады. Ал, соңынан көп узамай Орта Азиядағы атақлы әдебиятшы илимпаз академик Қажым Жумалиевтың басшылығында Алмата қаласында «Қарақалпақ әдебиятында реализм методының дәреклери хәм раўажланыўы» (1966) деген темада филология илимлериниң докторы деген дәреже ушын диссертациясын табыссыз жақлады. Ол Өзбекстан, Қазақстан географиясында туңғыш илим докторларының бири сыпатында көзге тасланып, қарақалпақ әдебияттануы илими менен әдебий сынының келешеги ушын Н.Дәўқараевтан соң И.Сағитов, Қ.Мақсетов, С.Ахметов х.т.басқалар қатарында жас әдебиятшыларға басшылық, устазлық етти.

Бирақ, Н.Жапақов бул үлкен шоққыларға аңсатлық пенен бирден ерискен емес еди. Бул туўралы оның кәсиплеси профессор С.Ахметов Н.Жапақов туўралы естеликлер китабында: «Оның үстинен шағым арзалар жазылмаған жоқары орынлар қалмаған шығар» – деп жазады [1:41]. Бул сыяқлы әдалатлы сөзлер Н.Жапақовтың өмир жолының қысылшаң моментлери Қазақстанлы илимпаз, академик К.Жумалиев х.т.басқалар тәрәпинен де жазба түрде айтылған [1:39]. Ол лаўазымлы мийнет жолларын атқарыў пайытларында да, илим тараўында мийнет еткен ўақытлары да ҳарып шаршамас, көреген, эпийўайы инсанлар жүрек соғысларын, муң дәртлерин, қуўанышларын терең түсинип, бирге бөлисетуғын инсан сыпатында өмир сүргенлиги, бул инсан ҳаққында естелик китапта оның заманласлары, аға-инилери тәрәпинен дурыс көрсетилген. Н.Жапақовтың халық руўхы ушын ислеген айрықша хызмети сол, ол қарақалпақ фольклорының жигирма томлығын бастырып шығарыўда үлкен баслама көтерип, оның иске асыўында табан тиреп, жан-тәни менен жеңиске ерискен гүресшең аға сыпатында көз алдымызда

елеслейди. Бул хызметлерди, сол тараўда хызмет еткен көплеген оның заманласлары жақсы билип ҳәм жазып қалдырғаны үлкен әҳмийетке ийе. Өз билимин, руўхый байлығы менен күш қудиретин халық ушын, әпиўайы қатардағы инсанлар бахты ушын жумсай билген Н.Жапақов бәрқулла халық ийгилигине, оның пәраўан жасаўына хызмет еткенин көпшилик жақсы биледи. Ол лаўазымлы мийнет жолында ислеген жыллары мийнеткеш халыққа қылған ғамқорлығы туўралы ел арасында жүдә унамлы пикирлер кең тарқалған. Солардың бири сын сыпатында аты көрсетилген китаптағы мынадай пикирлерге итибар берсек: Н.Жапақов отызыншы жыллардан соңғы қарақалпақ әдебиятында белгили орын ийелеп, бул тараўға сол ўақыттағы Ж.Аймурзаев, Д.Назбергенов, Ж.Хабибуллаев, М.Дәрибаевлар қатарында поэзияға өз ҳаўазы менен кирип келген шайыр болғанлығы, ХХ әсирдеги қарақалпақ әдебиятында түрли жанрларда, ҳәр қыйлы бағытта изертлеўши илимпазлар тәрәпинен дурыс көрсетилген ҳәм олар мектеп, жоқары оқыў орынларында орынлы түрде кеўил бөлинип айтылып, унамлы баҳаланып келмекте. Әсиресе, сол ўақыттағы жас шайыр Н.Жапақовтың «Қара теңиз», «Буденный жаўға атланды» қосықлары тек ғана А.С.Пушкиннің тәсиринде, Лермонтовтың руўхы менен жазылғаны ушын емес, ал, заман талабынан туўылған, руўхый актуаллығы, жалынлы жүрек толқынлары менен жазылғаны себепли миллий поэзия тарийхынан өшпей сақланып киятырғанлығын мойынлаў керек. Солай да болса, Н.Жапақов тәрәпинен аталған рус шайырларының лирикасын, сол отызыншы жыллардың өзінде рус тилинен қарақалпақшаға аўдарып жәриялаўдың өзи үлкен сезимталлық пенен тил билиўшиликти, көрегенликти, заманағөйликти аңлататуғынын айтыўымыз зәрүр. Н.Жапақов илим тараўына қызғын араласып, тез арада кандидатлық диссертациясының жуўмағы сыпатында «Аяпберген Мусаевтың творчествосы» (1964), докторлық мийнетиниң нәтийжеси болған «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси» (1972), «Социалистлик реализм жолында» (1967), соңынан мақалалар топламы есабында «Әдебиятымыз ҳаққында ойлар» (1974) деген китаптарын бастырып шығарды. Бул мийнетлеринде әдебиятшы илимпаз ең биринши рет ХХ әсирдеги белсенди шайыр, қарақалпақ көркем сөз өнеринде ағылып турған булақ яңлы, көркем сөз ҳәм тил шебери А.Мусаевтың дәретиўшилигин туңғыш рет арнаўлы түрде диссертациялық формада изертлеп руўхый өмиримизге терең синдирди. Монография сол ўақыттың илимий теориялық, әдебий тарийхый зәрүрликлери ҳәм қол жеткен табысларына, методологиясына муўапық түрде ишки композицияға ийе болып, илимпаз әдебиятшы шайыр дәретиўшилигин революцияға шекемги дәўир, революциядан соңғы дәўир ҳәм оның дәретпелериниң гейпара көркемлик айрықшалықлары деп үш бөлимге ажыратып таллаўлар жасаўы мақсетке муўапық келеди. Ҳақыйкатында да, А.Мусаев сол дәўир ушын белсенди шайыр сыпатында халық шайырлары арасында тез көзге түскен, заман ағысын өз ўақтында аңғарып түсинген ҳәм сол бағытқа өз талантын жумсаған, идеялық эстетикалық актуаль шығармаларын дәреткен сөз зергери, төкпе шайыр екенлигин, Н.Жапақов дурыс ҳәм текстлик материаллар менен дәлийллеп, өз мийнетиниң диссертабеллигин арттырды, жумыстың социаль жәмийетлик баҳасын күшейтти. Соңынан бул тема әдебиятшы Қ.Байниязов ҳәм басқалар тәрәпинен кеңирек ҳәм тереңирек мазмун менен формаларда изертленип, халықтың руўхый байлығын арттырыўға хызмет етип келмекте. Әлбетте, ҳәзирги дәўир көз қарасынан алып қарағанда Аяпберген шайырды таллаўда Н.Жапақов ҳәм басқалардың да мийнетлеринде идеологиялық бир тәрәплемеликлер болғаны менен бул типтеги изертлеў сол дәўир ушын ҳаўа менен суўдай зәрүр болғаны ҳәзирги дәўир жаслары ушын түсиникли болыўы шәрт. Оның бул тийкарғы мийнети докторлық диссертациясының жуўмағы болған «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси» деген монографиясының тийкарғы әдебий теориялық теманың актуаллығына муўапық ҳалда «Фольклор бай реалистлик элементлерге ийе», «Реалистлик жазба әдебият Жийеннен басланады», «Адам реалистлик әдебияттың орайлық темасы» – Әжинияз, «Бердақтың дәретиўшилиги реалистлик жолдың қәлиплесиўин көрсетеди», «Қәлиплескен традиция даўам етеди» деген бап ҳәм

бөлімлерге ажыратып системаға түсіріп таллаулар жасайды, реализм тууралы, ұлыма көркем сөз хәм өмір шынлығы тууралы көплеген әдебиетші теоретиклердің мийнетлерине сүйеніп жуумақлы, терең пикирлерін ортаға салады. Ал, илимпаздың «Социалистлик реализм жолында» деген монографиясы – докторлық жұмыстың бир бөлеги: «Идея менен көркемліктің бирлиги», «Халық творчествосы менен совет әдебиетінің байланысы», «Көп жанрлық социалистлик реализмнің үлкен табысы», «Унамлы қахарман шығарманың өзегі» деп системаға түсіріп, өз проблематикалық ишки композициясына ийе болғаны, усы мәселеде басқа әдебиетші илимпазлардың мийнетлеріндегі пикирлерге сәйкес келеді. Булардың барлығы ХХ әсирдің алпысыншы жылларының илимий, әдебий теориялық табыстарының дәрежесине сәйкес орынлы хәм дурыс еді. Соның ушын Н.Жапақовтың бул мийнетіне байланысly айырым сын пикирлер айтылғаны менен яғный, оларда көркем метод мәселесінде ХІХ әсирдегі шайырларды бөлек-бөлек таллайды х.т. басқалар (С.Ахметов, Қ.Камаловлардың мийнетлерінде) деп сынаған менен бул сыяқлы таллаулар сол ўақыттың илимий диссертациялық талаптарына сәйкес дурыс жууап берерлик дәрежеде екенлигин әдебиетші илимпаз Т.Мәмбетниязов үлкен алым Н.Жапақов тууралы портретлик китабында орынлы ескерткеніне толық қосылуға болады.

Н.Жапақов тәрәпинен усындай пүткил жәхән халықларына белгили алымлардың, шайырлардың өмирін тауып изертлеп, олар тууралы бай илимий материаллар жәриялауы хәзирги әулад ушын таң қаларлық хәдийселердің бири хәм олар хәммеге де үлги боларлығын айтыу орынлы. Булар арқалы биз Беруний сыяқлы даңқлы алым хәм шайырлардың, энциклопедистлердің бизің жерлесимиз болып шығуы және де мақтаныш хәм айрықша үлгили сабақ береді. Ал, биз сөз етип отырған орайлық тема Наурыз Жапақовтың хызметлерінің буннан басқа биз еле айтып үлгермеген унамлы, үлгили нышанлары көп.

ӘДЕБИЕТЛЕР:

1. Ахметов С. Қарақалпақстан Республикасының әдебиетші алымлары хәм сыншылары. – Нөкис, «Билим», 1993.
2. Ахметов С. Қарақалпақстан Республикасының жазушылары. – Нөкис, «Билим», 1995.
3. Ахметов С. Қарақалпақ әдебий сыны. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1993.
4. Жапақов Н. Социалистлик реализм жолында. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1967.
5. Жапақов Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиетінде реализм мәселеси. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1972.
6. Жапақов Н. Әдебиетіміз ҳаққында ойлар. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1974.

НАУРЫЗ ЖАПАҚОВ – ӘДЕБИЕТТАНЫУШЫ ХӘМ ФОЛЬКЛОРТАНЫУШЫ АЛЫМ

Тлеуниязова Г.Б.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөліми
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Илимпаз деген тулғаның қәлиплесіуі де курамалы хәм индивидуаль өзгешеликке ийе. 110 жыллық юбилей жасы белгиленип атырған шайыр, әдебиетші алым хәм жәмийетлик искер Н.Жапақовтың да қарақалпақ әдебиеттаныу илиминде орны бар, илимий жаңалықлар енгізген алым сыпатында тулғаланыуында ол тууылған шаңарақ, ол жасаған тарийхый орын хәм шараят, соның менен бирге, оның өзинің бойындағы қайсарлық, турақлылық, талапшаңлық, ғайрат хәм интеллектуальлық билими оны бүгинги күнде биз билген инсан сыпатында дүньяға келтиргени мәлим болады. Булай деуимиздің себеби, ол ҳаққындағы материалларда Н.Жапақов киши мектеп жасында бүгинги күнги балалар сыяқлы мектепке хәр күни қатнап оқыуға шараят болмаған. Мал бағып жүрип, қашып барып ауыл мектебине барып сауатын ашыуға тууры келген. Ол 1914-жылы

туўылған болса, 1926-1930-жыллар аралығында, яғный, 10 жасынан кейин 4 жыл даўамында мектеп-интернатта саўатын ашады [1:34]. Бирақ сол ўақытта республиканың барлық жеринде мектептерде муғаллимнің жетиспеўине байланыслы оны мектеп муғаллими етип жибереди. 17 жасында 1931-жылы Н.Жапақов Ашхабат қаласындағы Орта Азиялық Зооветеринария институтына оқыўға киреди. Бирақ ден-саўлығына байланыслы оқыўды даўам ете алмай, сол жылы октябрь айында Шаббаз районында жаслар бөлиминің баслығы болып жумысқа орналасады. Усыннан баслап оның жәмийетте мәмлекетлик искер сыпатындағы өмири басланады. Ол дәслеп халыққа шайыр хәм жәмийетлик искер сыпатында танылады. Өйткени, ол жәмийетлик ислерге белсене қатнасыўы менен бирге, қосықлар да дөретип жәриялап барды, аўдармалар ислеп әдебий процесске белсене қатнасты. 1932-1938-жыллары республикалық «Жеткеншек», «Жас Ленинши» газеталарының жуўаплы хаткери, 1938-1942-жыллары «Қызыл Қарақалпақстан» «хәзирги «Еркин Қарақалпақстан» газетасында, «Қарақалпақстан әдебияты хәм исскуствосы» журналында жуўаплы хызметлерди ислей отырып, 30 жаслар этирапында-ақ, қарақалпақ әдебиятын хәм баспасөзин қатар раўажландырыўға үлкен үлес қосып үлгерди. Ал өмиринің қалған жигирма жылға шамалас дәўиринде Қарақалпақстан областьлық комсомол комитетинің биринши хаткерлигинен баслап, ҚҚАССР Жоқары Кеңеси Президимумының баслығы хәм Министрлер Кеңесинің баслығы лаўазымларына шекем хызмет ислейди. Ал, 1960-жыллардан өмиринің ақырына шекем ҳақыйқый тәризде өз өмирин илимге арнайды.

Биз Н.Жапақовтың өмир жолына қысқаша санларға сүйенген фактлер тәризинде нәзер салар екенбиз, оны тек ғана шайыр, алым яки мәмлекетлик искер сыпатында өз алдына ажыратып алып тулғалаў мүмкин емес екенлигин аңлаймыз. Оның өмир жолындағы барлық ерискен табыслары: жигирмалаған поэзиялық шығармалары топламлары, 100 ге жақын илимий мақалалары хәм бир нешше монографиялар хәм киносценарийлери, сондай-ақ, халық ушын ислеген хызметлери артында оның бекем ирадасы, сабыры, өзине талапшаңлығы хәм алға умтылыўшылық пазыйлетлери турғанлығын байқаймыз.

Енди, Н.Жапақовтың тутас феноменинен оның алым сыпатындағы искерлигин анализлейтуғын болсақ, ең дәслеп илимге қәдем қойыўы 1930-жылларда поэзиялық шығармалар дөретиў менен бирге, айырым киши көлемли рецензиялық мақалаларды жазып жәриялаўынан басланады. Бирақ оның шын мәниде илимге сиңисиўи хәм бекем орнығыўы жоқарыда айтқанымыздай, 1950-жыллардың ақырына туўры келеди. Оның изертлеў жумысларының улыўма бағдарлары қарақалпақ әдебияттаныўы хәм фольклортаныўы дөгерегинде болды. Алымның илимий дөретиўшилигинің тийкарғы бөлеги Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими менен байланыслы. Ол 1954-1961-жылларда усы институтта (бурынғы аты Н.Дәўқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институты) аспирант болып, 1961-жылы «А.Муўсаевтың творчествосы» атамасында филология илимлери кандидаты илимий дәрежесин табыслы қорғап шықты. Бул диссертация жумысы «Аяпберген Муўсаевтың творчествосы» деген ат пенен 1964-жылы Қарақалпақ мәмлекет баспасынан басылып шықты. Бул изертлеўде алым А.Муўсаев ҳаққында барлық бар материалларды, сондай-ақ, өзи тәрепинен жазып алынып жыйналған қолжазбаларды да қосып анализлейди, А.Муўсаевтың шығармалараның әҳмийети, оның стилин, шығармалары тилин изертлейди. Әсиресе, алым шайыр қосықларының текстологиясы хәм информаторлардың берген мағлыўматларына сүйенип, оның дөретиўшилигиндеги басқа шайырлардың қосықларын яки басқа шайырлар дөретиўшилигине өтип кеткен А.Муўсаевтың шығармаларын анықлайды. Бул изертлеўде шайыр дөретиўшилигине хронологиялық метод тийкарында жантасып, оның революциядан алдыңғы хәм кейинги дөретиўшилиги тәризинде системаластырып үйренеди. Бунда алым А.Муўсаевтың еки дүзимди, еки тарийхый дәўирди көрген шайыр екенлигин дыққатқа алады. Ал, улыўмалық жобада бул изертлеўде тийкарынан шайыр шығармалары мазмунлық жақтан изертлеўге тартылады. Бул сыяқлы

изертлеу ұсылы сол дәуірдегі Аўқам көлемінде әдебиеттануға кең тарқалған илимий изертлеу тенденциясы еді. Бул жұмыс бүгінгі күнде А.Муўсаев дәретиўшилигин үйрениўде ғана емес, ал, шайыр жасаған дәуірдегі әдебий-тарийхый шараят ҳақында да көплеген мағлыўмат бериўши кунлы илимий мийнет болып есапланады.

Көп узамай, 1967-жылы «Қарақалпақ әдебиетіндегі социалистлик реализмнің сағалары ҳәм қәлиплесиўи» деген темада докторлық диссертациясын қорғап, филология илимлериниң докторы дәрежесин алады. Соңынан бул илимий мийнети еки китап болып, «Социалистлик реализм жолында» (1967) ҳәм «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиетінде реализм мәселеси» (1972) атамаларында еки китап болып басылып шықты. Және де усы изертлеуи 1978-1979-жыллары Н.Жапақов мийнетлериниң үш томлығының I ҳәм II томларында қайтадан басылып шықты. Бул изертлеу жұмысының ең баслы проблемасы қарақалпақ әдебиетіндегі көркем методлардың бир реализм методының эволюциясы болып табылады. Изертлеудиң әҳмийети ондағы теориялық билимлердиң тереңлиги ҳәм илимий фактлердиң байлығында көринеди. Н.Жапақов тәрәпинен исленген докторлық диссертациясында көтерилген реализм мәселеси қарақалпақ әдебиетінде да, әдебиеттану илиминде де бүгінгі күнде де әҳмийетке ийе. Ол изертлеу жұмысын еки бағдарда алып барады. Биринши тараўында реализм методы қарақалпақ әдебиетінде ертеден бар екенлигин классикалық әдебиеттағы шайырлардың шығармаларын тарийхый контекстте таллау арқалы дәлиллеп береді. Бунда ол Жийен жырау, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар, Сарыбай, Гүлмурат, Аннакул ҳәм басқа да қарақалпақ шайырларының шығармаларындағы реализмнің метод сыпатында қәлиплескенин дәлиллейди. Бунда ол шайырлар дәретиўшилигиндегі реалистлик дәстүрлерди, шайырлардың дүньяға көз-қарасы, жасаған орталығы ҳәм тарийхый-жәмийетлик факторлар менен байланыслы екенлигин белгилеп көрсетеди. Китаптың екінши бөлиминде сол дәуір ушын әҳмийетли болған, идеология дәрежесине көтерилген социалистлик реализмнің қарақалпақ әдебиетінде 1917-1920-жыллардағы дөрелген А.Муўсаев, Әбдиқәдир Бекимбет улы, Қазақбай Хожанияз улының лирикалық шығармаларында, Тилеўмағанбет Аманжол улының толғаўлары, «Асқар батыр» дәстанында, С.Мәжйитовтың, С.Нурымбетовтың қосықларында-ақ пайда болғанлығын, бунда М.Горкий, В.Маяковский, Д.Бедный, Ҳ.Ҳ.Ниязый сыяқлы дәретиўшилердиң шығармаларының тәсири күшли болғанлығын, ал, соған шекемги қарақалпақ халық аўызеки дәрәтпелери ҳәм классик шайырлар, халық шайырлары дәретиўшилигиндегі реализм методы негиз болғанлығы терең фактлик таллаўлар менен дәлиллеп бериледи. Бул изертлеудиң өзине тәнликтери сыпатында соларды айтыў мүмкин: 1) алым қарақалпақ әдебиетінде реализм мәселесин тарийхый контекстте үйренеди. 2) бул изертлеуінде соған шекем белгили болмаған Худайберген Жебеген улы, Қазақбай Хожанияз улы, Әбдиқәдир шайыр ҳәм т. басқалардың шығармаларын анализлеп, илимий айланысқа түсирген. 3) Ҳәр бир шайырдың дәретиўшилигин өз алдына бөлек-бөлек алып қарап, олардағы реализм методының теориялық өзгешеликтерин ҳәр бир дәретиўшиде бөлек-бөлек қарастырады. Айырым изертлеушилер (С.Ахметов) бул изертлеу ұсылы қойылған мәселени тутас ҳалында изертлеуге кесент ететугынлығы ҳақында өз ўақтында сын пикирлерин билдирип өтеди. Деген менен, Н.Жапақов тәрәпинен қолланылған бул изертлеу ұсылы да өзін ақлағанын көремиз.

Алымның буннан басқа да әдебиеттану ҳәм фольклортану илимине байланыслы изертлеулері газета-журналлардан тысқары «Әдебиетимиз ҳақында ойлар» (1974), «Наўрыз Жапақов» Еске түсириўлер ҳәм илимий мийнеттери (1990) китапларында жәрияланды.

Наўрыз Жапақов қарақалпақ фольклортану илимине де салмақты үлес қосты. Ол қарақалпақ халық аўызеки дәретиўшилигин жыйнаўшы ҳәм басып шығарыўшылардың алдыңғы қатарында турды. Алым әдебиет ҳәм фольклордың қайсы бир мәселесине дыққат қаратпасын, бул мәселелер бир-бирин қайталамайтуғын ҳәм және де ең әҳмийетлиси ол көтерген мәселелердиң дерлик көпшилиги перспективалы әҳмийетке ийе болғанлығын

байқауға болады. Биз төменде Н.Жапақовтың жүзлеген илимий изертлеулерін саралай отырып, оның қарақалпақ әдебиеттануы және фольклортануы үшін илимий басламаларын белгілеп беріуге хәрекет еттік:

1) Алым қарақалпақ әдебиі сыны бағдарында сыншы сыпатында бир қатар мақалалар хәм рецензиялардың авторы. Оның сын бағдарындағы мақалаларының өзгешелиги соннан ибарат, Н.Жапақов әдебиі сында ең керекли хәм баслы принцип болған шығармаға хәм оның авторына объектив жантасыу принципінде болды. Өз дәуірінде көпшилик сыншылар хәм әдебиетшылар тәрәпинен надурис баҳаланып яки анализленип келинген шығармаларға өзиниң объектив баҳасын берип отырды. «Шанбастың терис пикирлерине қарсы» мақаласында И.Фазыловтың айырым сыншылар тәрәпинен надурис баҳаланып, унамсыз сиясий жала жабыуларға ушырағанлығын дурис ашып береді. Өз рецензияларында жас дәретиушилерди қоллап-қууатлап отырды. Бүгинги күндеги қарақалпақ әдебиі сынының ақсап атырғанлығы алымның әдебиі сынға салып берген басламаларын қоллап-қууатлау зәрүрлиги бар екенлигин билдиреди.

2) Ерте дәуірдеги қарақалпақ әдебиетаның сағалары бойынша талас-тартыслы пикирлерди пайда еткен қарақалпақ әдебиетаның төркини хәққында бир қатар инициативалы пикирлерди алға сүреді. «XI-XV әсирлердин сиясий экономикалық жағдайлары хәм әдебиет», «XI-XV әсирлердеги фольклор» атлы мақалаларында Орхон-Енисей жазба естеликлери, «Кодекус-Куманикус» сөзлиги, Әл-Беруний, Юсуф Хас Хәжиб, Махмуд Қашғарий, Ахмед Югнакий шығармалары текстлерин қарақалпақ халық ауызеки әдебиеті үлгилери менен салыстырып, олардың байланысын анықлайды. Бүгинги күнде қарақалпақ әдебиеттануы илиминде де, фольклортануы илиминде бул естеликлердин изертлениуи Н.Жапақов хәм К.Мәмбетовтан кейин дыққаттан шетте қалды.

3) Н.Жапақов репрессияға ушыраған қарақалпақ жазыушы-шайырлары дәретиушилигин қайта тиклеуге де дәслепкилерден болып дыққат қаратты. Қатар мақалаларында С.Мәжитов, И.Фазылов, Қ.Әуезовлардың дәретиушилиги бойынша нахәқ пикирлерге айқынлық киргизип, олардың шығармаларын объектив тәризде көркем талқылауды баслап берди. Бүгинги күнде репрессия қурбанлары болған қарақалпақ ағартыушыларының дәретиушилигин илимий айланысқа тусириу зәрүрлиги бар.

4) Алым әдебиі байланыслар хәм әдебиі дәстүрлер мәселесине де дыққат қаратып, «Ә.Науайының «Фархад хәм Шийрин» поэмасы хәққында», «Хамза хәм Аяпберген», «Өзбек хәм қарақалпақ әдебиетаның өз-ара байланысы мәселесине», «Хамза Қарақалпақстанда қашан болған», «Тарас Григоревич Шевченко», «Рус халқының данышпан шайыры», «Халықтың мәртлиги хәм Ағахийдың жырлары» хәм тағы басқа мақалаларын жәриялады хәм қарақалпақ әдебиеттануы илиминде әдебиі тәсирлер хәм әдебиі дәстүрлер, салыстырмалы әдебиеттануы мәселелерине баслама салып берди.

5) Қарақалпақ әдебиетаның теориялық мәселелери бойынша қарақалпақ әдебиеттануы илиминде еле жетерлише илимий база қәлиплесип үлгермеген бир дәуірде Н.Жапақов хәттеки хәзирги күнде де изертлеулерден тыста қалып киятырған көркем методлар темасына қол урып, қарақалпақ әдебиетындағы реализм методының эволюциясын жоқары илимий сауатлылық пенен теориялық жақтан тийкарлап бере алды. Қарақалпақ әдебиеттануы илиминде Н.Жапақовтан кейин Қ.Камалов қарақалпақ әдебиетындағы көркем методлар бойынша арнаулы изертлеу алып барды. Бирақ, бул изертлеулерге де ярым әсирге шамалас уақыт өтті. Кейинги жигирма жыллықта Қ.Оразымбетовтың структуралық анализ бойынша бир ғана мақаласынан басқа көркем методлар бойынша изертлеулер жоқтың қасында. Келешекте көркем әдебиеттағы хәм әдебиеттануыдағы методлар бойынша изертлеу жумысларын алып барыуда алымның бул басламасы методологиялық тийкар сыпатында арнаулы изертлеулер алып барыуға мүмкиншилик береді.

6) Н.Жапақов қарақалпақ классикалық әдебиетын, халық шайырлары мийрасларының да изертлеушиси. Бир қатар халық шайырлары мийрасларын жыйнап,

анализлеп илимий айланысқа түсіріп отырды. Бүгінгі қарақалпақ әдебиеттаныуы илиминде классикалық әдебиет хәм халық шайырлары дөретиушилиги дерлик изертлеуден шетте қалмақта. Әсиресе, XIX әсирдің ақыры, XX әсирдің басында хәм 1950-жылларға шекем дөретиушилик еткен әдебиет үәкиллери шығармалары әдебиеттаныуда «ақ таңлақ»ты пайда етпекте. Хәттеки, классикалық әдебиет бойынша изертлеулер алып барыушылардың саны да бармақ пенен санарлықтай аз.

7) Н.Жапақов қарақалпақ драматургиясы хәм оның қәлиплесийи, театр мәселелери бойынша да бир қатар мақалаларында өз пикирлерин билдирип, сол үақыттағы күн тәртибиндеги әхмийетли машқалаларды дурыс аңлай алды хәм бул тема да перспективалы болып, соңғы дәуирде бул бағдарда үш (PhD) диссертация қорғалыуына карамастан, қарақалпақ драмалық шығармаларының теориялық мәселелери елеге шекем толық изертленбеди.

8) Н.Жапақов Мелкумов пенен бирге «Арал балықшылары» киносценарийин жазды. Сол тийкарда «Теңиз мәртликти сүйеди» атамасында Қарақалпақстанда дәслепки кинофильм түсирилип, бул фильм Аўқамнан тысқарыда, шет еллерге де сатылады. Н.Жапақов сол үақыттың өзінде Аралға пүткил дүньяжүзиниң дыққатын қарата алды. Соңынан «Қырк қыз» киносценарийин де жазып, Ташкентке киностудияға апарып, шәртнама дүзгенлиги хәққында мағлыұматлар бар [Жапақов, 1990: 22].

8) Н.Жапақов қарақалпақ әдебиетин оқытыу методикасы бойынша да «Мектеплерде әдебиет сабағын оқытыу хәққындағы гейпара ойлар», «IX-X қарақалпақ классларына әдебиеттан программа проектине қысқаша отзыв» мақалларында улыұма билим бериуши мектеплердеги әдебиет сабақлықларының мазмунын байытыу, сабақ дәстүрлерине өзгерислер киргизиу хәққында усынысларын газета бетлеринде жәриялап барды. Қарақалпақ әдебиетин оқытыу саласы бойынша да түйирли изертлеулер алып барылмай атырған бүгінгі күнде бул мәселе де өз әхмийетине ийе екенлиги анық.

Алым қарақалпақ фольклортаныуы илимининиң де пидайысы сыпатында белгили. Бул саладағы изленислери хәм изертлеулері де оғада перспективалы болды.

1) Н.Жапақовтың өзи Н.Дәўқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебиет институтының қолжазбалар секторы (1967-1971-жж) хәм фольклор секторы (1971-1975-жж.) баслығы болып ислегенликтен, қарақалпақ халық аўызеки дөретпелерин жыйнаушы хәм баспаға таярлауда басламалар көтерип, бул процесске өзи де жедел қатнасады. Әсиресе, «Қоблан» дәстанын жазып алып, оның бир неше жыраўлар вариантларын салыстырып анализлеуи айрықша әхмийетке ийе;

2) Сондай-ақ, қарақалпақ фольклоры жанрлары: нақыл-мақаллар, жоқлаўлар, бәдик, гүлапсан, айырым дәстанлар, олардың жанрлық өзгешелиги бойынша тыянақлы изертлеулер алып барды;

3) Жәрияланбаған дәстанлардан «Шийрин-шекер», «Жаханша», «Жаскелен» дәстанларын көрсетип, олардың басқа дәстанлардан айырмашылықларын ашып берди. Бул да инициативалы баслама болып, жақын жылларда усы дәстанлардан «Жаханша» дәстаны изертленди;

4) Алым жыраўлар менен тығыз байланыста болып, олардын репертуарлары бойынша да мақаллаар жазып барды. Әсиресе, Қурбанбай жыраўдың атқарыушылық шеберлиги алым тәрөпинен жоқары баҳаланды. Бүгінгі күнде фольклортаныуы илиминде Н.Жапақов тәрөпинен баслама сыпатында көтерилген жоқарыда айтып өтилген мәселелер, фольклордың киши жанрлары, изертленбей атырған дәстанлар, сондай-ақ, жыраўлардың жыраўшылық өнери хәм репертуарындағы дәстанларды салыстырыу мәселеси де келешекте изертленеди деген үмиттемиз.

Жоқарыдағы пикрлерден көп қырлы талант, алым, жәмийетлик искер Н.Жапақовтың изертлеулері, әдебий дөретиушилиги де өз алдына изертлениуин күтип турған актуал мәселе екенлиги белгили болады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ахметов С., Есенов Ж. Қарақалпақстан Республикасының жазыушылары. – Нөкіс: Билим, 1995.
2. Жапақов Н. Аяпберген Муўсаевтың творчествосы. – Нөкіс: Қарақалпақ мәмлекет баспасы, 1964.
3. Жапақов Н. Социалистлик реализм жолында. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1967.
4. Жапақов Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1972.
5. Жапақов Н. Әдебиятымыз ҳақында ойлар. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1974.
6. Наўрыз Жапақов. Еске Түсириўлер. – Нөкіс: Билим, 1990.

ҚАРАҚАЛПАҚ ПОЭЗИЯСЫНДА ШЫҒЫС ЖАНРЛАРЫНА ҚАЙТЫҰ ТЕНДЕНЦИЯСЫ

(Түркменбай Жийемуратов лирикасы мысалында)

Тлеуниязова Г.Б.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

1997-жылдан берли Қарақалпақстан Жазыушылар аўқамының ағзасы Т.Жийемуратовтың қарақалпақ әдебиятындағы орны айрықша. Оның дөретиўшилигинде поэзиялық шығармалары басым орынды ийелейди. Шайырдың қарақалпақ поэзиясына қосқан үлеси ҳақында айтатуғын болсақ, ғәззел, қасыйда, мәснаўий, фард ҳәм рубайылар жазыўдың шебери сыпатында танылған Мурадый усы жанрларды қосық формаларының жанрлық талабы бойынша да, мазмуны бойынша жетилистирилип қолланып, қарақалпақ поэзиясын жаңа мазмун ҳәм жанрлық формалар менен байытты. Ол 1990-жыллардан кейин миллий поэзияда шығыс дәстүрлерине қайтыў тенденциясын жүзеге асырған шайырларлардың бири болады. Оның дөретиўшилигинде фард, қасыйда, рубайы, ғәззеллер турақлы түрде орын алды. Қарақалпақ поэзиясында тек ғана ғәззеллерин, рубайыларын яки мәснаўийлерин өз алдына топлам етип бастырып шығарыў дәстүри Т.Жийемуратов дөретиўшилигинде ғана гүзетиледи.

Шайырдың фардлары терең философиялық пикирлердиң тужырымынан қурылған, өмир тәжирийбелерин сәўлелендириўши пикирлерден ибарат. Онда фардтың барлық талаптары орынланған ҳәм соның менен бирге шайырдың көркем поэтикалық изленислери менен байытылған.

Араласса «шайтан» араға,
Әке «жин» көринер балаға.

[Ғәзийне. – Нөкіс: Билим, 2016. – Б. 114].

Жүрегінде болса өкпе-гийнеси,
Гейде тилинде де болар ийнеси.

[Ғәзийне. – Нөкіс: Билим, 2016. – Б. 117].

Өз устазын сыртынан жаманлаған,
Дүньядағы барып турған ақмақ адам.

[Ғәзийне. – Нөкіс: Билим, 2016. – Б. 118].

Т.Жийемуратов айырым фардларында халық нақыл-мақалларын өзлестирип, оларды жаңа мазмун менен жетилдирип қолланады.

«Той өткен соң бул не даңғара»,
Илинбейсең енди санға да.

[Ғәзийне. – Нөкіс: Билим, 2016. – Б. 114].

Балық деген бастан айнып ширийди,
Баслық пара алып кейин қурайды.

[Ғәзийне. – Нөкіс: Билим, 2016. – Б. 123].

Фард жанрын қарақалпақ поэзиясына ХХ әсирдиң екінши ярымында кирип келип орныққан жанр сыпатында бағалаған әдебиятшы Қ.Оразымбетов оны еки қатарлы қосық

формасы деп те жүритеди. Миллий поэзияда И.Юсупов, Ж.Избасқанов, С.Ибрагимов, Б.Генжемуратов хәм т.б. поэзисында ушырасатуғын бул форманы ең жетилистирип хәм өрисин кеңейткен шайыр Т.Жийемуратов болды. Ол 150 ден аслам фард үлгилерин дөретти хәм ХХІ әсирдің дәслепки жигирма жыллығында усы форманың қарақалпақ поэзиясында раўажланыўына тийкар жаратты.

Шайыр дөретиўшилигиндеги рубайы, мәснаўий, ғәззел хәм рубайылар ҳаққында да усындай пикирлерди айтыўға болады. Оның рубайылары 2010-жылы өз алдына топлам болып басылды. Оларда инсан руўхыятының сырлары менен бирге жәмийетлик турмыстағы дерлик көпшилик кубылыслар, иллетлер хәм инсан баҳалықлары, қәдириятлары өз сәўлелениўин тапқан.

Қолға түспес ҳәкке деген сақ болар,
Ғәлет айтпас бала деген ҳақ болар,
Бақсаң, дүнья деген қолдың кириндей,
Күн қызғанда ушып кетер шық болар.

Жалқаў жумсақ жыллы уяны гөзлер,
Бүрkit таўды, қарды-қыяны гөзлер,
Кеўилинде барын ақтарыў ушын,
Шайыр түнде қағаз, сыяны излер.

Перзентлериң жүрсе дүзде қаңғырып,
Төриң есик болып жатса шаң кирип,
Көтере берип мурынды аспанға,
Неге керек сол менменлик, ҳәңкилик?!

[Рубайылар. – Нөкис: Билим, 2010. – Б. 3-4].

Т.Жийемуратовтың 1000 нан аслам рубайылары бар болып, оларда өмирдің, болмыстың ҳәр түрли машқалалары философиялық ой-жуўмақлары менен берилген.

Шайыр мәснаўий хәм қасыйдаларында туўылған жерин хәм гөззал яр ышқысын жырлайды.

Ата-бабам ержүрек, мәрт, қайсар батыр болған,
Саўашта бир шабарманы жүзге татыр болған.

Басына күнлер туўып, қыямет-қайым болған,
Кейин бәсип шегинбей бәрине тайын болған.

Керек болса халқына суў ишер ақыр болған,
Садалықта маңдайы кең жазық тақыр болған.

Оның бундай қосықларында лирикалық қаҳарман туўылған жерин өз халқының бар болмысы менен сүйеди, халқының ҳәрбир пазыйлетин қәдирлейди хәм мақтаныш етеди.

Т.Жийемуратовтың соңғы дәўирде қарақалпақ поэзиясына қосқан және бир үлеси халық аўызеки дөретиўшилиги хәм жыраў-шайырлар мийрасы арқалы мәлим болған терме жанрында қәлем тербетип, оларды қайта жанландырыўы болып табылады. Дәстүрий термелердің мазмунын, формалық өзгешелигин сақлаған ҳалда оларға өзиниң философиялық пикирлери, ой-толғаныслары, индивидуал изленислери менен жаңа мазмун берди. «Не жаман» термеси дәстүрий терме үлгисинде жазылған.

Бир дегенде не жаман,
Таўдан аққан сел жаман.
Екиленши не жаман,
Кеўип қалған шөл жаман.
Үш дегенде не жаман,
Ғарғыс алған «төл» жаман.
Терме ақырында

Он дегенде не жаман,
Сөйлер сөзин билмеген,
Басқаларды күнлеген,
Негизи пәс туўылған,
Ғыйбат сөзге жуўынған
Еслетер тап мыйқыны,
Қыйқымлардың қыйқымы,
Еркек атлы ер жаман.

[Кәрўан. – Нөкис: Билим, 2013. – Б. 3-4].

Дәстүрий термедеги перзенттиң он сыпатламасын беріуши мазмун шайырдың көркем излениси менен «қыйқым еркек»лердің унамсыз қәсийетин қаралаўға бағдарланады. Ол барлық термелеринде усы сыяқлы өмирден түйгени көп философтың пикирлеўи менен көркем сөз, көркем ой табылмасын дөретеди.

Терме дөретиўдеги шайырдың және бир жетискенлиги термениң уйқасыў формасын, ырғағын, мазмунын да сақлап калады, бирақ формада дәстүрий төрт қатарлы 7-8, 11 буўынлы қосық үлгисине айландырып жазады.

Суўы жоқ теңиз айда бар,
Толы Арал қыял ойда бар.
Дүньяда океан, теңиз көп,
Аралға оннан не пайда бар?

[Кәрўан. – Нөкис: Билим, 2013. – Б. 31].

«Суўы жоқ теңиз» қосығын шайыр терме деп атайды. Бул жетилистирилген терме. Бунда жекке гүйзелис, ишки кеширме, шайырлық «мен» – лирикалық қахарман образы ортаға шығады.

Улыўма, шайырдың лирикалық шығармаларын тутас алып қарайтуғын болсақ, онда туўылған жерге муҳаббат, ашықлық қосықлары хәм ақыл-нәсиятлық яки даналық пикирлерге қурылған қосықлар орын алған. Олардың ишинде қайсы жанрдағы қосығын алып қарасақта, терең философияға қурылған, өмирдің маңызын аңлаған, ақылы тынық, ашық кеўилли, сада, пәк хәм өмирге ашық лирикалық қахарман образы сәўлеленген қосықлары басым көпшиликти қурайды. Усы өзгешелигине қарай шайырдың дөретиўшилигине оның илим менен айналысыўы хәм педагогикалық хызметинен жыйнаған тәжирийбелери көбирек тәсир етти, деген жуўмаққа келиўге болады.

Т.Жийемуратов проза тараўында қәлем тербетип, бир неше гүрриңлер де жазды. Бул гүрриңлери ўақыяларға күтилмеген шешимлери менен новеллаларға уқсап кетеди.

Қарақалпақ әдебияттаныў илиминде Т.Жийемуратовтың дөретиўшилигиндеги Шығыс хәм дәстүрий жанрлардың поэтикалық өзгешелигин арнаўлы изертлеў зәрүрлиги бар.

АЙЫМҚУЛ ПИРНАЗАРОВТЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ КЛАССИКАЛЫҚ ӘДЕБИЯТЫНА АРНАЛҒАН МИЙНЕТЛЕРИ ХАҚҚЫНДА

Палымов П.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты*

Қарақалпақ хаққында «Төбең көкке жетсе де, аяғың жерден үзилмесин» деген даналық пикир бар. Ал, испаниялы жазыўшы Мигель де Сервантес өзиниң бир шығармасында «Әлпайымлық арзанға түседі, бирақ қымбат баҳаланады» деген пикирди айтқан. Усындай айтылған пикирлерди оқып, қыял сүрип отырсаң, бүгин 90 жыллық мерекеси белгиленип атырған Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери, филология илимлериниң докторы, белгили әдебиятшы алым Айымқул аға Пирназаровтың жарқын келбеті еркисіз көз алдымызға елеслейди.

Хақыйқатында да, зәбердес илимпаз Айымқул Пирназаров кишипейил, үлкенге де, кишиге де бирдей әлпайым, ойшаң кейпиятта жүретуғын инсан еди. Әдебиятшы алым

А.Пирназаров каракалпак әдебиеттаныу илиминин, әсиресе, каракалпак классикалық әдебиетінің рауажланыуына салмақты үлес қосқан илимпазлардың бири есапланады.

Г.Ломидзе «Бирликтің күши» деген кітабында «Қайсы жерде булақ болса, сол жерде соқпақ болады» деген жүдә терең мәнилі пикирди айтқан. Себеби, қайсы жерде әдебиі тәжірийбелерди үйрениу, өзлестіриу, жәмийетлик тұрмысты рауажландырыуға қатнас жасау әмелге асырылса, сол жерде жаңа соқпақлар пайда болады.

Қаракалпак фольклортаныу илиминин негизин салыушылар Н.Дәуқараев, Қ.Айымбетов, И.Сағитов, Қ.Мақсетовлар болса, А.Пирназаров усы атақлы илимпазлардың басып өткен жолын, соқпағын дауам еттириуши, әсиресе, каракалпак классикалық әдебиетін өсиріп, рауажландырыушылардың бири болды.

Қаракалпак классикалық әдебиеті жақын жылларға шекем улыуа бағдарда изертленилип келинди. Мәселен, сол жыллары жазылып, баспадан шығарылған монографиялардың «Бердақ творчествосы» (1958), «Күнхожаның өмири хәм творчествосы» (1961), «Жийен жыраудың өмири хәм творчествосы» (1963), «Өтеш шайырдың өмири хәм творчествосы» (1984), «Омар шайырдың өмири хәм творчествосы» (1978) болып аталыуының өзи де бул пикиримизди тастыйықлайды.

Классик шайырларымыздың дәретиушилигин изертлеуге арналған бул хәм басқа да кітаптардың дерлик көпшилигинде тийкарынан алғанда сол изертленилген шайырлардың өмири, жасаған заманы, әдебиі орталығы, дәретиушилигинин изертлениу жағдайлары, негизги мотивлери, көркемлик өзгешеликлери улыуа сөз етилген. Өйткени, қайсы классик шайыр болмасын оның дәретиушилигин усы бағдарда изертлеу өткен әсирдің 50-жылларынан баслап, 80-жыллары аралығында каракалпак әдебиеттаныу илиминин өсип рауажланыу дәрежесинен хәм кітап оқыушылар жәмәетинин қабыл етиу талабынан тууған жағдай еди.

Қаракалпак классик шайырларының дәретиушилигин улыуамалықтан теориялық көзқараста изертлеудің зәрүрлигин, кең кітап оқыушылардың каракалпак әдебиеттаныу илимине болған талабы да өзгергенин, усының нәтийжесинде қайсы шайырдың дәретиушилиги болмасын оны изертлегенде «Өмири хәм дәретиушилиги» деп атама қойып изертлеу дәуір талабына сай келмейтуғынын бириншилерден болып аңлаған алым А.Пирназаров каракалпак классик шайырларының дәретиушилигинин ашылмай атырған қырлары менен сырларының айырым тарауларын арнаулы түрде жекке-жекке изертлеуге өтти.

Илимпаз Жийен жырау, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар, Сыдық хәм басқа да бир қатар шайырлардың дәретиушилиги бойынша бурын изертлеушилер тәрәпинен сөз болмаған тың проблемалық мәселелерди көтерип бираз мақалалар жазып, газета хәм журналларда жәриялаған болса, соңынан оларды өз алдына кітап етип баспадан басып шығарды.

А.Пирназаров 200 ден аслам илимий мақалалардың хәм 10 нан аслам монографиялардың авторы.

Мәмлекетимиз ғәрезсизликке ерискен жыллардан баслап (1991-жыл) каракалпак классикалық әдебиеті хәм әдебиетіміз тарийхы бойынша кең көлемли изертлеу жұмыстарын алып барған пидайы илимпазларымыз өз изертлеушери менен көркем әдебиетіміз тарийхын хәм ерте дәуірлерде жасап өткен сөз шеберлеринин өмири хәм әдебиі мийрасларын тиклеуге және мәңгилестіриуге миясар болды.

Пидайы алым А.Пирназаров та дәслепки еки монографиясынан, яғный, «Омар шайырдың өмири хәм творчествосы» (1978) хәм «Режессура Каракалпакского гостеатра им. К.С.Станиславского (Истоки и формирование)» (1983) басқа монографияларының барлығын 1991-жылдан баслап 2003-жылға шекем баспадан басып шығарған. Бул, әлбетте, илимпаздың зәбердеслигин, мийнеткешлигин, тынып тыншымай, аянбай илимий изертлеу жұмыстарын алып барғанлығын және бир мәртебе тастыйықлайды.

Илимпаздың 1991-жылы баспадан шыққан «Өтеш, Омар хәм фольклор» деп аталған монографиясында Өтеш шайырдың ҳақыйқый халық шайыры екенлиги, Бердақ шайыр

туұралы қалдырған мағлыұматлары, образ дәретиұде көбирек фольклорға тән көркем сүүретлеу қуралларынан пайдаланыу мақсетлери, образ дәретиұде фольклорлық «көшпели» сюжеттен пайдаланыу усыллары, халық нақыл-мақалларынан қалай пайдаланғанлығы, соның менен қатар өзи де бираз сөз бирикпелерин нақыл-мақаллар үлгисинде дүзип, халық нақыл-мақалларының байыуына белгили дәрежеде үлес қосқанлығын теориялық аспектте терең изертлеген.

Сондай-ақ, Омар шайырдың өз шығармаларын дәретиұде, әсиресе, ҳаял-қызлар образын дәретиұде фольклордан пайдаланыу жолларын, қосықларында унамсыз образ дәретиұде фольклорлық гиперболаларды қолланыу мақсетлерин, фольклорлық фразеологиялық сөз дизбеклерин қолланыудағы шеберлигин ашып берген ҳәм илимий көзқарастан таллау жасаған.

Алымның «Бердақ шығармаларында қолланылған дәретиұшилиқ усыллар» (1998) мийнети Бердақтаныу илимине қосылған жаңалық деп атасақ болады. Себеби, автор Бердақ шайырдың дәретиұшилиги бойынша изертлеу жұмысларын алып барған илимпазлар тәрeпинен еле арнаулы түрде үйренилмеген, изертленилмеген тың мәселениң шешимин табыуға бел байлаған ҳәм Бердақ шығармаларында қолланылған ҳәр қыйлы дәретиұшилиқ усылларды терең илимий дәлиллер, исенимли мысаллар менен анықлаған.

А.Пирназаров бул монографиясынан соң көп узамай «Күнхожа, Әжинияз, Сыдық шығармаларында қолланылған дәретиұшилиқ усыллар» деп аталған илимий изертлеу мийнетин 2000-жылы баспадан шығарды. Бул шайырлардың шығармаларының усы ўақытқа шекемги үйренилген, изертленилген тәрeплеринен еле арнаулы түрде үйренилмеген, изертленилмеген тәрepleri көп еди. Солардың бири олардың шығармаларында қолланылған жеке дәретиұшилиқ усыллары болып табылады. Сонлықтан, илимпаздың бул монографиясында қарақалпақ әдебияттануы илиминде биринши мәрте Күнхожа, Әжинияз, Сыдық шайырлардың шығармаларында қолланылған ҳәр қыйлы бир-бирине уқсамайтуғын дәретиұшилиқ усыллар ҳәм олардың бир-биринен өзгешеликлери анықланылып, исенимли мысаллар тийкарында илимий көзқарастан дәлилленип көрсетилген.

Зәбердес илимпаз А.Пирназаров бул илимий мийнетлеринен баска «XIX әсирдин екинши ярымы XX әсирдин басындағы қарақалпақ әдебияты (Аннақул, Дәме, Бегжан, Қудайберген, Әбдиқәдир шайырлардың өмири ҳәм әдебий мийрасы)» (1996) ҳәм «Бердақ шығармаларының тили» (2003) монографияларын баспадан шығарып, кең китап оқыўшылардың қоллап-қуўатлауына миясар болды.

Қарақалпақ классикалық әдебияты ўәкиллериниң мийрасларын жан-тәни менен сүйиўши А.Пирназаров олардың шығармаларын илимий көзқарастан үйрениу исин шынтлап қолға алғанлықтан 1994-жылы «XVIII-XIX әсирдеги қарақалпақ шайырларының көркемлик изленислери (Жийен, Өтеш, Омар шайырлардың дәретиұшилиқ шеберлиги)» деген темада докторлық диссертациясын табыслы жақлап шықты.

Улыұмаластырып айтқанда, пидайы алым, филология илимлериниң докторы А.Пирназаровтың XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ әдебияты тарийхында өшпес из қалдырған Жийен жыраў, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар, Сыдық ҳәм т.б. шайырлардың дәретиұшилиги бойынша алып барған изертлеу жұмыслары мектеп оқыўшылары, пән муғаллимлери, орта арнаулы ҳәм жоқары оқыў орынлары студентлери, устазлары ушын қосымша оқыў қуралы хызметин атқаратуғынлығы, әдебиятшы алымларымыз, қарақалпақ әдебияты тарийхы менен қызығыўшылар, улыұма жәмийетшилигимиз ушын бийбаха байлық, мийрас болып қалатуғынлығына исенимимиз кәмил.

Г.ЕСЕМУРАТОВА ГҮРРИҢЛЕРИНДЕ ХАЯЛ-ҚЫЗЛАР ОБРАЗЫ

Турымбетов Б.

Қарақалпақстан Республикасы педагогларды жаңа методикаларға үйретіуі миллий орайы

Жазыушы дәуірдің характерли белгисин, турмыслық мәселелерди, инсан өмири хәм ишки кеширмелерин көркем образлар жәрдеминде сәўлелендиреди. Көркем сөз устасы турмысты, өмирди бақлайды, оларда бақлаған ўақыя хәм хәдийселерди ой елегинен өткереди, оларды қайта ислеп және жанлы турмыс көринисин жаратады. Турмыслық ўақыя хәм хәдийселердің көркем көринисин беріўде инсан образы баслы орын тутады. Жазыушы инсан образын дөретиў жолында өмирдеги түрли-түсли (хәр қыйлы) адамлардың минез-қулқы, хәрекетлери характерине байланыслы сыпатламаларды бир-бири менен салыстырады, жыйнақлап, улыўмаластырады. «Образ-қыял жәрдеми менен жарата дөретилген хәм эстетикалық баҳа берген инсан өмириниң улыўмаласқан хәм конкрет көриниси» [1, 62-63 бб].

«Образ – индивидуал форма арқалы турмыслық хәдийселерди улыўмаластырыў есапланады» [2, 20-б].

Әдебиятшы Т.Бобоев инсан өмириниң көринисин суўретлеўдеги улыўмалық, конкретлилик хәм индивидуаллық көркем қыялдан пайдаланыўшылық, суўретлеўде эмоционаллыққа ерисиў сыяқлы төрт белгини атап көрсетеди [3, 41-б].

Әдебиятшаныў илиминде образ түсинигине усылар сыяқлы түрли тәриплер берилген. Әдебиятшы Д.Қуროнов образларды анық бир классификацияға бөлиўде бир тоқтамға келинбегенин айтып, сондай болса да, әдебий шығармадағы образларды кең қамтыған халда оларды топарларға ажыратыўда М.Эпштейнниң классификациясына қосылыўға болатуғынын келтиреди. Олар: 1. Предметлик дәрежесине қарай; 2. Көркемлик улыўмаластырыў дәрежесине қарай; 3. Көркемлеў хәм сүўретлеў планлары мүнәсибетлерине қарай [4, 72-б].

Бул мақаламызда жазыушы Г.Есемуратованың гүрриңлеринде образ жасаўдың улыўмаластырыў дәрежесинен келип шығып, индивидуал образ хәм характер жаратыў усылларына тоқталамыз. «Индивидуал образ дегенде өзине ғана тән болған минез-қулқы, гәп-сөзлери, тәкирарланбайтуғын характер өзіншеликлери менен көринетуғын образлар түсиниледи. Характер дегенде белгили бир дәуір хәм орталықтың адамларына тән әхмийетли, характерли улыўма өзіншеликлер менен көринетуғын бөлек адамға тән индивидуал өзіншеликлерди өзінде жәмлеген образ нәзерде тutyлады» [4, 73-б].

Гүрриңлерде образ жаратыў мәселеси үйренілгенде дәслеп оның басқа эпикалық шығармалардан көлеми жағынан айырмашылығы есапқа алынады. Себеби, гүрриңде повесть яки романдағыдай қахарман образын хәр тәреплеме терең ашып беріўдің илажы болмайды. Гүрриңде кишкене ғана бир деталь, ўақыя, көркем баянлаў ямаса қахарманлардың сөзи арқалы да образдың характерли тәрәпи ашып берилиўи мүмкин.

Жазыушының гүрриңлерин таллап қарасак, оның көбинесе жаслар, жас ерли-зайышлар, хаял-қызлар хәм аналар образын жаратыўға көбирек хәрекет қылғанын көриўимизге болады. Бундай киши сюжетли шығармаларда шийеленискен конфликтлер болмағаны сыяқлы, ондағы образлар қахарман характерин ашып беріў менен тиккелей байланыслы. Демек, гүрриңлерде қахарман образы дегенде характер де көз алдымызда геўделенеди.

Г.Есемуратова хаял-қызларға тән характерли белгилерди шебер ашып беріўде турмыслық тәжирийбеге ийе жазыушы. Жазыушының «Ашлықта жеген қара тақанның» гүрриңинде хәр атқан адымында турмыстың хәр қыйлы тарпыўына ушырап, перзентлери ушын өзінде бар нәрсесин аямайтуғын келиншек образы менен өз туўысқанының келиншеги болса да дүнья-мал ушын ағайыншилиқ, туўысқаншылықты бир шетке ысырып, өз мәпи жолында ҳеш нәрседен арсынбайтуғын қәйин апа образын параллель қойып сүўретлеў арқалы еки түрли минез-қулықтағы хаял характерин реалистлик бағдарда шебер жарата алған.

Гүрриңде өмирлик жолдасы жаслай балық аўында бийдәрек кетип, өмир қысқыларына ушыраған, турмыстың ашшы зардаптарына төтепки берип, перзентлери ушын жасаған жас келиншек хәм туўысқанларына меҳирсиз қәйин апасының характери ашып бериледи. Кишкене перзентлери менен қалған келиншек соңғы шарасы сыпатында күйеўиниң апасына жақын жерде паналайды. Елде ашлық хәким етип турған дәўирде қәйин апасы хәр сапар аз ғана дән яки бир самар балық ушын келининиң кийимлик заты ямаса тағыншақлық буйымларын алмастырып алып қалыўға дейин барады. Гүрриң қахарманы болған қартайған кемпирдиң жас ўақтында көрген қыйыншылықлары менен азапларының, бетлерине еп-ертеден түскен бармақтың изиндей жыйрықлар түсиў себеплерин ақлық қызына айтып бериўи арқалы қахарманлардың характери ашып барылады. Бирақ, жазыўшы шығармада өзи болып ямаса оның тийкарғы қахарманы болып қәйин апасын жаманламайды. Қәйин апасының ашкөз келбетин, оның қандай адам екенлигин оқыўшының өзи шығарманы оқыў барысында билип алады.

«Мәйек бөрек хәм кемпир» гүрриңинде де усындай өмирдиң аўыр тартқысына ушыраған, сабырлы, келешекке үмит етип жасаған келиншек Сере образы көз алдымызға геўделенеди. Бул гүрриңниң де басланыўында жас келиншек пенен мийримсиз абысын характери ашылады.

Жазыўшы шығармаларында шаңарақ бирлиги менен бирге елге, ерге садықлықты, перзент десе көзине шөп тиреп, түн уйқысын төрт бөлетуғын баўырман аналардың индивидуласқан образын шебер жарата алған. Оның «Излеймен» гүрриңинде үйине кеш қайтқандағы ананың тынышсызланғаны, қайта-қайта «келмедиме екен» деп орнын келип көриўи, оған қызының:

« – Апа мениң ушын неге қорқасаң? Жанымда жигитим бар ғой» дегенине:

– Ҳаў шырағым, сол жигитиңнен қорқаман ғой!» деген қәўетерлениўлерин ананың жас перзентине деген муҳаббаты менен аналық сезимлерин тәбийий хал деп билсек, «Мениң ушын еле баласаң» шығармасында 85 жастағы ананың пенсияға шыққан баласы Жалғасты жойтып қайта-қайта есикке келип, аяқ-кийимлер арасынан өзиниң баласы Жалғастың аяқ-кийимин таба алмай хүрейленип қорқыўларын шеберлик пенен сүүретлеўи арқалы қарақалпақ аналарының қартайса да өз баласын қайғыратуғынлығын исенимли бере алған.

«Кемпирдиң тысырлағанынан жалыққан бир ақлығы:

– Апа, неге тысырлай бересең, не болды?–деп жекиринди.

– Сизлер нени билесиз, кимди ойлайсыз! Тамағыңыз тойса қурбан хайт сизлерге. Ана баланы ким ойласын, - деп тоңқылдады кемпир. Ең болмаса өмирлик қосласы Зийбаның да басы айланбай жатырғаны анаў. Өзиниң туўғанлары түүел болған соң мениң баламды ойлайма?!

Бурынлары есик бетте туратуғын көп туфлидиң ишинен баласының туфлийин танып тынышланатуғын еди. «Бүгин көзим қурығыр көрмей турма» деп хәмме аяқ-кийимлерди сыйпалап та, ийискеп те көрип атыр» (Есемуратова: 232-237-бб). Мине усы образлар арқалы жазыўшының қарақалпақ аналарының характерин ашып бериўинен жазыўшының образ жасаўдағы өсиўшилиги сезиледи.

Жуўмақлап айтқанда, Г.Есемуратова гүрриңлериниң көпшилигинде хаял-қызлар хәм аналар образы тийкарғы қахарман сыпатында таңланғанлығын көрдик хәм олардың характерин ашып бериўдеги жетискенликлерге ерискен. Хаял-қызларға тән унамлы хәм унамсыз хәрекетлерди қатар қойыў, аналарға тән белгилерди индивидуалластырып сүүретлеў арқалы оларға тән характерлерди ашып берген.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – М: Просвещение, 1971. – с. 62-63
2. Головенченко Ф.М. Введение в литературоведение. – М: Высшая школа, 1964. – с.

3. Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш. Ўқув-методик қўлланма. – Т: Ўқитувчи. 1979. – Б. 41
4. Quronov D. Adabiyotshoslikga kirish. Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik – T: A.Qodiriy nomidagi xalq me’rosi nashriyoti. 2004. – B 72
5. Есемуратова Г. Шығармалары II том. – Н: Билим. 1997. – Б. 232-237

Г.ЕСЕМУРАТОВА ДӨРЕТИЎШИЛИГИНИҢ ИНДИВИДУАЛЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Турымбетов Б.

Қарақалпақстан Республикасы педагогларды жаңа методикаларға үйретіу миллий орайы

Турмыста ҳәрқандай нәрсе өз-өзинен жаратылмайды. Оның жаратылыўында қандай да бир нәрсе түртки болады. Жазыўшы Г.Есемуратованың дөретиўшилигиниң раўажланыўында, оның дөретиўшилик индивидуаллығының қәлиплесиўинде бир неше себеплер менен дереклер хызмет атқарған.

Жазыўшының дөретиўшиликке қызығыўшылығының пайда болыўына оның өмир баянынан белгили болғанындай, әкеси «халық душпаны» сыпатында қамалғанынан кейин дәслеп дайы атасы Есемураттың, соң дайы ағасы Айтжан Есемуратовтың шаңарағының бир ағзасы болып жасаўы түртки болған. Жаңа заман интеллигенцияларының бири болған Айтжан Есемуратовтың бай үй китапханасы Г.Есемуратованың дүнья әдебиятынан руўхый азық алып, әдебиятқа деген қызығыўшылығының артыўына себепши болды [1, 5-6].

Г.Есемуратова дөретиўшиликтеги дәслепки жолын гүрриннен баслады. К.А.Фединниң «Ең жақсысы – шеберликтің практикасын гүрриннен баслаў керек. Гүрринде көзиниң алдында хәммеси – шығарма бөлеклериниң бир-бирине сәйкеслиги, характер менен сюжеттиң органикалық бирлиги, шығармада алға қойылған бас мақсетке хызмет етиўши ҳәр бир эпизодтың, ҳәр бир детальдың орны айрықша көринип турады. Бул жерде ҳәр сөз ушын жуўапкершиликти сезиниў қатаң талап етиледі», -дегениндей жазыўшы қәлемин гүррин жанрында сынап көрди [2, 81-б].

Жазыўшының педагогикалық институтты питкергеннен баслап-ақ, баспа сөз хызметинде тынымсыз ислеўи, көркем текстти редакторлаў жумыслары оның дөретиўшиликке, көркем излениўшиликке қызығыўшылығын және де арттырды. Ол тек қарақалпақ, өзбек, қазақ, қырғыз, түркмен әдебиятларын оқып қоймастан, рус тили арқалы дүнья әдебиятлары менен таныс болады. Көркем аўдарма ислеринде де қатнасып Ф.Достоевский, Б.Майлин хәм т.б. жазыўшылардың шығармаларын қарақалпақ тилине аўдарыўы оның дөретиўшилик индивидуаллығының қәлиплесиўине жәрдемин тийгизди.

Сондай-ақ, ҳәрқандай дөретпе ийесиниң жетик дөретиўши болып жетилисиўинде роль ойнаўшы тийкарғы дереклердиң бири – бул ондағы талант есапланады. Бирақ, оның жүзеге шығыўы хәм жетилисиўи шәрт-шәраятлар менен байланыслы. Таланттың қәлиплесиўи хәм жетилисиўинде дөретиўши туўылып өскен орталық, этногенези, хәтте балалықтағы алған тәсирлери, кейин басынан кеширгенлери, турмыстағы үйренгенлери әхмийетли орын тутады.

Г.Есемуратованың дөретиўшилик индивидуаллығының қәлиплесиўине тийкар болған дереклердиң бири – жоқарыда айтылғанлардай ол жасаған орталық, жасаған, көрген, басынан өткергенлери хәм турмыстан көргенлери. Жазыўшының дөретиўшилиги өткен әсирдиң 50-жылларында басланған болса да, оның дөретиўшилигинде бирде-бир сол заманның ағымына түскен ямаса дәстүрге айналған социалистлик реализм тәсириндеги жазылған шығармасын көрмеймиз. Г.Есемуратова бул жолдан өзін шетте тутып, дөретиўшилигин көбирек турмыслық ўақыяларды сүўретлеўге арнады. Бирақ, бул дәўирде бундай турмыслық ўақыялар сүўретленген шығармалар турмыстың «майда-шүйделерине оралып қалған» мәселелер сыпатында дәўир ушын әхмийетсиз саналар еди. Бирақ, бул нәрсе жазыўшыны өзиниң таңлаған жолынан қайтара алмады. Керисинше, турмыста жүз берип атырған түрли қарама-қарсылықлар, әпиўайы халық ишиндеги болып

атырған трагедиялық аўхаллар, «жоқарыдағылардың» көзі илмейтуғын ўақыялар жазыўшының тынышын алып, дыққатын тартпай қоймады. Белгили әдебиятшы хәм сыншы М.Б.Храпченко «Өмир тәжирийбеси, жазыўшының не көргени, басынан кеширгенлери, ол қатнасқан ўақыялар, адамлар, тәғдирлер, психология, оның дыққатын аўдарған хәрекетлер – булардың барлығы дәретиўшиниң тийкарғы пикирлериниң булағы болып есапланады» деген пикирлери жазыўшы Г.Есемуратованың дәретиўшилиқ индивидуаллығын шығармаларының өзине тән белгилерин көрсетип бериўдеги пикирлеримизди дәлиллейди [3, 84-6].

Әкеси Жәлий мақсым «халық душпаны» деп нахақтан сүргин қылынғаннан кейин есин билгеннен баслап өмири қорқыўда өтти. Бул нәрсе болажақ дәретиўшиниң санасының теңлеслерине қарағанда тезирек өсип, этирапындағыларға сын көз бенен қараўына, болып атырған ўақыя хәм хәдийселерге бийпарық қарамай кеўил дүньясына түсип, оларға көзқарасының раўажланыўына үлкен тәсирин көрсетти. Ол өзи жасап атырған заманның, дәўирдиң гүзетиўшиси болды хәм де усы жағдайлар жазыўшы индивидуал дәретиўшилигиниң қәлиплесиўине алып келди.

Жазыўшының дәреткен хәр бир персонажда художниктиң жанының бир бөлеги бар. Жазыўшы шығармаларында өзи сүүретлеп атырған сол турмыслық шараятта жасап атырғандай ямаса қахарманлары менен тең шығарманың ишинде жүргендей сезиледи. Ол қайсы бир гүрриңи ямаса повестинде я қахарманның өзи ямаса оның сырласы, муңласы сыпатында қатнасып атырғандай сезиледи. Жазыўшыға қахарманлары менен араласып жүрип жазыў тән. Себеби, турмыста бундай адамларды, ўақыяларды көрип, қайта-қайта гүўасы бола берип, жүрегине тастай түйин болып қатып қалған. Соның ушын да, жазыўшы шығармаларында қахарманлары менен бирге жүреди.

Г.Есемуратованың дәретиўшилиқ индивидуаллығын көрсететуғын тийкарғы белгилердиң бири – ол өзи жасаған дәўирдиң көркем әдебияттағы жылнамашысы десек болады. Ол конкрет тарийхый бағдардағы шығарма дәретиўге қол урмаған менен оның шығармаларынан хәр қыйлы дәўирдиң жанлы картинасын көремиз. Оның шығармаларының сюжетинде сүүретленген ўақыялар – конкрет дәўирдиң дүбирли ўақыялары, адамлар өмиринде өшпес из қалдырған дәўир ҳақыйқатлықлары. Бул шығармаларда өткен ХХ әсирдеги қарақалпақ халқының қуўанышы менен қайғысы, адамлардың жүриси менен турысы, ең баслысы адам өмириниң трагедиясы бар. «Қарақалпақ қызларының кестеге түскен романлары» дүркинине кирген шығармалары, «Мында бир кеширим», «Дүўдендеги дәптер», «Жийрен», «Гөнерген сүренлер» повестлери менен көпшилиқ гүрриңлери буның мысалы.

Жазыўшының дәретиўшилиқ индивидуаллығының қәлиплесиўине тәсир еткен факторлардың бири оның журналистлик кәсипте ислеўине байланысly дәретиўшилиқ хәм хызмет сапарларында көп болыўы еди. Г.Есемуратова пүткил мийнет жолын ғалаба қурал хызметине арнағанлықтан оның дәретиўшилиқ сапары көп болды. Автордың жолда көп болыўы, түрли қала хәм аўылларда болыўы ол жерлерде гүўасы болған көп ғана ўақыялар, жолларда көргенлери, жолдас болған адамлар менен гүрриңлесиўлери жазыўшыда белгили бир тәсир қалдырмай қоймайтуғын еди. Жазыўшының «Ана», «Сол Таня қайда екен», «Нәресте» х.т.б гүрриңлери автордың жол сапарынан дөреген шығармаларынан есапланады.

Г.Есемуратованың көркем өнерге, әсиресе кестешилиқ өнерине итибары, қызығыўшылығы өзгеше. Ол өзиниң бул тараўға қызығыўшылығын «Қарақалпақ қызларының кестеге түскен романлары» шығармасына кирисиў бөлиминде «Ағынбай Алламурат улының «Қарақалпақ кестелери» деген китабы удайына жазыў столымда турады. Бул китапты барақлап отырғанымызда қарақалпақ халқының, соның ишинде ҳаял-қызларының өткен өмири, нақыл-мақал менен айтылатуғын сулыў сөзлерин, жипектей, жумсақ минезлерин, салт-дәстүрлерин хәр бир нағыс пенен сөйлетип қойғандай сезиледи. Қызлардың жегдесин қыя жамылып, қасын керип назлы жилўалары хәрқыйлы жипек сабақлардың созылып түсиўинен анық байқалып, әбден өзине тартады. Және, буларды

көрип отырып қызларымыздың хәзирги өмири менен келешек өмирине де қыял сүремен, көз алдыма хәр қыйлы тәғдирлер тоқсырылып ойға таламан» деп жазып кестешилик өнери хәққындағы толғанысларын усылайынша көрсетип оларды шығармаларына алып киреди [4, 7-6].

Г.Есемуратованың дөретиўшилиқ индивидуллағының ең көзге тасланатуғыны тил шеберлигинде. Оның тили асықпай-албырамай, нағысын келтирип сөйлеп отырған «ана тилине» усайды. Оның сөзи ширели, сезимлери терең, ол еркин пикирлеўге умтылады [5, 5-6].

Жуўмақлап айтқанда, Г.Есемуратованың жасаған орталығы, өмирлик тәжирийбеси, кәсиби, дөретиўшилиқ сапарлары, тынбай излениўшилиги, қызығыўшылығы жазыўшы дөретиўшилигиниң индивидуаллық жақтан жетилисиўине тийкар болды.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ибрагимов С. Тәғдирлер, шым-шытырық тәғдирлер... // Есемуратова Г. Шығармалары. II Том. – Нөкис: «Билим», 1997.
2. Федин К.А. Шеберлик хәққында // “Әмиўдәрәя” журналы, 1972. – №2.
3. Храпченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. – М.: Советский писатель. 1972.
4. Есемуратова Г. Шығармалары. II Том. – Нөкис: “Билим”, 1997.
5. Юсупов И. Турмыс шынлығы тебиренткен қәлем // Есемуратова Г. Шығармаларының I томы. – Нөкис: “Билим”, 1995.

Т.СЕЙТЖАНОВ ЛИРИКАСЫНДА МАЗМУН ХӘМ ФОРМА САЛАСЫНДАҒЫ ИЗЛЕНИСЛЕР

Сарсенбаева А.К.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты*

Т.Сейтжановтың поэзиялық дәретпелериндеги форма хәм мазмун үйлесимлигин халық поэзиясы менен классикалық әдебиятымыздың үлгилеринен алғанлығын әдебиятшы алым К.Мәмбетов былайынша атап көрсетеди: «Ол хәр бир қосықта жаңа мазмун, форма жолларына дыққат аўдарады. Сөзлердиң ширели хәм тәсирли болыў жағын ойлайды. Шайыр халық тилиндеги синтаксислик параллелизм, шығыс поэзиясы авторлары тәрәпинен қолланылған сажь усылын өз орнында пайдаланады. Мысалы:

Биреўлер күлип сөйлейди,
Биреўлер илип сөйлейди,
Биреўлер тынық сөйлейди,

Хәр кимге питкен бир пеше, – деген қосық қатарларынан мысал келтире отырып: «Шайыр поэзиясы поэтикалық дәстүрлерге әдеўир бай. Ол батыс хәм шығыс шайырларының жанрлық үлгилерин өзине жәмлеген халда қосық формасының жаңа үлгилерин изледи. Классикалық поэзияның сырларына дыққат аўдарады. Мақтымқулы хәм Бердақ дәстүрлерин шебер үйренип хәм усы үлгилер тийкарында дидактикалық хәм философиялық лириканың шеңберин әдеўир байытыўға еристи» [1, 9-10]. Жоқарыдағы қосық қатарларындағы анафоралық қайталаўлар пикирлердиң тынықлығы хәм тереңлигин тәмийинлеўге хызмет еткен.

Шайырдың «Өрлеп әрманыма», «Заўықлы шағыма», «Көзлерим», «Жәўланың барда» хәм т.б. да қосықларында да дөретиўшиликтиң қуўанышлы хәм ләззетли демлерин ишлей терең сезинген лирик қахарманның руўхый келбети ашылады.

Шайыр төрт шуўмақтан ибарат «Жуўсан» қосығында кең далада жайқалып өсип, этирапындағы жанлы тиришиликке хош ийисин таратып ләззет бағышлап жатырған жуўсанның пайдалы тәрәплерин адамзатқа салыстырып үлкен мәни келтирип шығарады:

Сулыў да емес қарасан,
Көзди де сонша тартпайды,

Көп емес ондай орасаң,
Гүлlep те узақ жатпайды.

Әпиұайы бир шөп белгисиз,
Елеусиз өскен далада,
Бирақ та бул шөп бергисиз,
Қайырсыз өткен адамға!

Биз қосықты оқып болып, тәбиятта ҳеш бир зыят, ҳеш бир пайдасыз нәрсе жоқ екен-аў, егер де адамлар өзлериниң пайдалы ис-хәрекетлери менен этирапындағыларға, қала берсе өзине ҳәм өз жақынларына пайда келтирсе қандай жақсы деген пикирге келемиз.

Шайыр қайсы теманы, мейли туўған жер, ана ўатан, мейли муҳаббат, мейли тәбият ҳаққында жырласа да, бир орында тоқтап қалмастан, излениўден, үйрениўден жалықпағанлығын бир тема бойынша ҳәр қыйлы жылларда жазылған қосықлары тастыйықлады. Мысалы, шайырдың 1960-70-жыллары баспадан шыққан «Қанаатлы жаслық» (1961), «Айна алдындағы сөз» (1965) поэзиялық топламларына кирген лирикалық қосықларында туўған жерди жырлаў ҳәм тәриплеўдиң шеңбери еле де кеңейип, өскенлигин «Кегейли», «Қарақалпақстанымсаң», «Алтын-босағам», «Бахытлылар Ыатаны», «Ким сүймейди Аралды», «Қара таў», «Тентек толқын дәрьямыз» қосықларының мазмунынан көремиз. Лекин, соңғы жылларда бизди қоршаған орталықтың ҳәм ана тәбиятымыздың өзгериске ушырап атырғанлығы шайырды усы жердиң бир перзенти ҳәм дәретиўши инсан сыпатында бийпарқ қалдырмады. 1960-жылларға шекем аты әлемге жайылған көк ала суўға толған Арал теңизи ҳәм оның тәбийғый байлықларының тиллерде дәстан болғанлығы шайырдың «Арал мениң ақсақаллы ардақлым» (дүркинине) кирген «Аралым» қосығында мақтаныш сезимлери менен толып-тасып жырланса, соңғы жыллары дәретилген «О, сен Әмиўдәрьям» қосығында:

...О, сен Әмиўдәрьям, муҳаддес дәрьям,
Асаў айбатларың қаяққа кетти?
...Қайда сол баяғы айна тасқынлар,
Күндиз күнге, түнде Айға шапшыған?
...Бүгин ҳәсирет шегип турман жағанда,
Сонша аянышлы ҳалатың маған.
Ултаның шаңғытар уқсап алаңға,

Шаңқылдап үстинде ушпас шағалаң [2, 35-36], – деген қосық қатарларында тәбият апатшылығының қурбаны болған Арал ҳәм Әмиўдиң бүгинги күнге келип суўы тартылып, шаң-тозанға айланған қулазыған келбетине аянышлы үн қосады. Соңынан бул тема шайырдың 1990-жыллары жазылған «Арал ҳәм Адамлар» [3, 51-53] дүркинине кирген «Әмиўдиң зары», «Коммуна», «Жартаслар», «Бөгет», Ең болмаса сен өлме, Арал!» (Дәртлесиў) қосықларының идея-тематикасында әлегиялық характерде еле де тереңирек сәўлеленди. Мысалы, «Әмиўдиң зары» қосығында:

Кешир, Арал, уятлыман алдында,
Саған енди суў қуялмай атырман.
Бул не ҳал, саннан шығып қалдымба,
Жары жолда диңкем қурып жатырман.

Дәрья емес, хәзир кирттай салмаман,
Меннен суў орнына ағады зәхәр.

Жайхун айбатымнан наўа қалмаған,
Жасыл дөнбей қалды жағамда бәхәр, – деп суўы қайтқан Әмиўдиң тилинен жырлаған болса, «Торы ала ғаз бенен ушырасыў» қосығында бир пайытлары Әмиў ҳәм Аралдың толып-тасқан айдын шалқар суўларында қанатларын кеңнен жазып ойын қурып жүрген

торы ала ғаздың сулыұ келбетинен намыұ-нышан қалмағанлығына жанын ашытып карайды.

Қайда кетти деп жүр едим жол қарап,
Излемде де сени талай жағыстан.
Шүкир, аман жүр екенсең. Сен бирақ...
Хайұанат бағына түсип қалыпсаң.

Тула-бойың собалақта собалақ,
Әжептәуір азып-тозып кетипсең.
Қанатыңды шалшық суұға сабалап,

Қыйғырасаң зәрре талұас етип сен.

Усылайынша, шайыр бүгинги күнге келип айдын-шалқар суұларынан, ғаз, үйрек хәм куұларынан, сүен, бекире хәм сазанларынан айрылған Арал хәм Әмиұдиң куты қашқан келбетине қабырғасы қайысып үн қосады. Әлбетте, бул тек ғана усы теманы жырлаұшы шайырлардың қайғысы болып қалмастан, ХХ әсирдеги пүтин инсанияттың басына түскен ауыр трагедияға айланды.

Т.Сейтжановтың ана тәбиятты хәм туұылған жерди терең сүйиұшилиқ пенен жырлағанлығын хәм тәбият көринислери менен инсан кеширмелерин тығыз байланыста сүұретленгенлигин белгили әдебиятшы П.Шермухаммедов та терең аңлап, былайынша пикир билдиреди: «Шайыр жолынан жүрген китапхан Аралдың өзине тән уллылығы, Әмиұдиң тынымсыз толқынлары, Үстирт сахраларының гөззаллығы, жуұсанларының сулыұ таұланыұлары, ақбасларының шайқалыұы, тораңғылларының гүұилдеұи, ашықлардың сыбыр-сыбыры менен хәмнәпес болады» [4, 3].

Шайырдың Ана ұатан, ел-халық темасының ең жақсы үлгисин «Халқым» қосығының идеясынан көриұимизге болады. Шайыр:

«Сениң нәпесиннен дүньяға келип,
Арнағанман жақсы жаманның парқын,
Сен маған буншелли бахытты берип,
Не деген мийрибан, сақыйсаң халқым.
Алыс Ордер дәрьясының бойында,
Жараланып, қаным ағып қойынға,
Жатқанымда, тек сен болып ойымда,
Көзден бир-бир ушып турғансаң халқым! [5, 5] - деп терең толғанысқа түседи.

Көркем сөз шеберлеримиздің көпшилиги дерлик, жақын күнлерге шекем Қырым, Кавказ еллеріндеги дем алыұ хәм емлеұ орынларында дәретиұшилиқ сапарларда болып, усы жерлердің тәбияты хәм адамлары менен жақыннан танысыұ бахтына миясар болды.

Т.Сейтжанов та усы еллерде болып, сан мыңлаған саяхатшыларға гөззал тәбияты хәм сырлы орынлары менен қызығыұшылық оятқан «Кисловодск», «Лермонтов таұы», «Эльбурс», «Лермонтовтың қәбири қасында», «Сырлы булақ» х.т.б. қосықларын дәретеди. Шайыр өз көзи менен көргенлеринен илхамланып, халықлар дослығының ошағына хәм шыпабағыш мәканға айланған Кисловодскиге арнап:

Ұәкили барлық миллеттиң,
Жер жүзинде жасаған,
Ашып сырын жүректің,
Келмегени жоқ саған [6,78], - деп жырлады.

Хәзирги қарақалпақ поэзиясында халықлар дослығы темасы дәстүрий даұам етип келмекте. Т.Сейтжановтың «Андижаным әсалам», «Татарстан тәсирлеринен», «Қазақстан» қосықларында дос-туұысқан еллердің үрп-әдет дәстүрлери менен гөззал тәбияты өз бояұында көркем сүұретленеди.

Шайырдың соңғы жыллардағы «Мениң арифметикам» (1983) топламына кирген «Татарстан тәсирлери» дүркининдеги «Матеор», «Бул жақларда мениң анам бар еди», «Алметьев нефтьшилери», «Татарлар сабан тойда», «Аққуұ көли», «Татар достыма»

қосықтарында шайыр татар жерінде көргенлерін толып-тасып жыр етеді. Бұл қосықтардың хәр бирінде дос-туысқан, ағайын татар жерінің гөззал тәбиятын, халқының миймандослығы менен үрп-әдет дәстүрлерінің өзине тән өзгешеліктерін тәсірлі жыр етеді.

Шайырдың «Күлсин жеңгеге» қосығында болса, түбі бір туысқан қырғыз хәм қарақалпақ халқы арасындағы дослықты хәм өз-ара жақынлықты қырғыз қызының әпиұайы хәм жайдары минез-құлқы тымсалында былайынша шебер аша алған:

Усайды екен көзлеріме,
Қысық көзің,
Усайды екен сөзлеріме,
Писик сөзің,
Ақылың тынық екен мысалы таң,
Жарқыраған суыңдай «Ыссық көлдің».
Еле есимде сыйыңа мәс қылғаның,
Кең ашылып алдымда дәстүрханың,
Ағасындай қысық көз шоқ қәйним деп,
Хәзил менен кеулимди тастырғаның [5, 37].

Т.Сейтжановтың дәслепки жыллары жазылған тәрийп-арнаў қосықтары өз дәуірінде тиллерде дәстан болған ылғаллы мийнет қахарманлары Шамурат Муўсаев, Гүлжан Қурбанова, Амангүл Сапарбаева, Айым Камалова, Қазақ Жуманазаров х.т.б. лардың табысларын жыр етиўге арналды.

Шайырдың соңғы жыллары жазылған тәрийп-арнаў қосықтары идеялық-тематикалық, көркемлік жақтанда әдеуір дәрежеде байығанлығын көремиз. Мысалы, «Ғалымға», «Ағаларда аға бар» (Т.Жумамуратовқа), «Байнияз ағаға» (Б.Қайыпназаровқа), «Ж.Орынбаевқа», «Художник» (Қ.Сайыповқа), «Массаж сестрасына» х.т.б. қосықтарында бири белгили шайыр, бири жазыўшы, бири педагог, бири сүүретши хәм шыпакер т.б. кәсип ийелерінің халқымыз алдындағы әдиўли хызметлерін олардың минез-құлқы хәм адамгершилиқ қәсийетлери менен қоса сәўлелендирген.

Т.Сейтжанов лирик шайыр. Оның мухаббат қосықтарының көпшилигине дерлік талантлы композиторларымыз тәрәпинен жағымлы намалар жазылды. Шайырдың «Ақ шайы көйлеклим», «Тоя алмайман қара көз дийдарыңа», «Сениң бул дүньяда барлығың», «Ақ гүл», «Кел жаным», «Яр етпе», «Қызыл гүллер ырғалады», «Бәхәр күлип қарады маған», «Жүрегимдесең», «Мехрибаным жаным анам» х.т.б. лирикалық шығармалары көпшиликтің сүйіп тыңлайтуғын нама қосықтарына айланды. Мысалы, шайырдың «Ақ шайы көйлеклим» қосығындағы:

Ақ шайы көйлеклим, хұрдей болыпсаң,
Доланып-доланып дүрдей болыпсаң,
Бәхәрде ашылып гүлдей болыпсаң,

Бәлки, ышқы сазын шалған шығарсаң [5, 67], деген қатарларында хәм де басқа да нама қосықтарында жаслықтың жалынлы епкини, сүйген жүректің ашығына арналған ышқы-мухаббат сезимлери айқын сезилип турады.

Т.Сейтжановтың мухаббат лирикасында лиризм менен драматизмнің қарысып сүүретленген орынларын көплеп ушыратамыз. Белгили поэзия изертлеушиси К.Худайбергенов лирикалық шығармаларды изертлеулерінде, лирикалық шығарманың мазмұны хәм лирикалық қахарманның типлиги ушын бир пикир менен бир сезимнің берилиўи хәм оның раўажландырылыўының өзи жеткиликли екенлигин сөз ете отырып, Т.Сейтжановтың «Айна алдындағы сөз» қосығындағы:

О, сүйиклим айна алдында,
Неге узақ тигилип қалдың?
Шашларыңды сыйпадың да?
Неге бирден ынжылып қалдың?

Албырақлап көзлерің ойнап,
Неге төмен түсти басың дым?
Тұңғыш рет көрдің бе аңлап,
Ағарғанын бир тал шашыңның?

Бул заңлы ис, мойынла, түсин,
Мәңги емес денеде жаслық,
Билесең бе өмирде хәзир,
Биз қаншама қәдемлер бастық?...

О, қаншама аўыр күнлерди,
Кеширдик хәм бул күнге жеттик.
Күнимизди қыйыннан жулып,

Келешекли, қызықлы еттик..., – деген куплетлер менен басланып хәм даўам еткенлигин, қосықта өмирдің мазмуны хаққында ойланыўлардан туўылған сезимлер бар екенлигин, бул сезимнің характери пафосқа байланыслы болып, интонация сезимнің конкрет көриниси болып есапланатуғынын, усы айтылғанлардан көринип турғанындай-ақ, лирикалық шығарманың пафосы онда бир пикир хәм бир сезимнің берилиўи менен беккем байланыслы [7,34-35] екенлигин айрықша атап көрсетеди. Яғный, қосықта лирикалық қахарманның ойланыўына, ынжылыўына себеп болған «бир тал ағарған шаш» деталы ой-пикирдің раўажланыўына, өмир хаққындағы сезимлеринің айқынласыўына түртки болады.

Т.Сейтжановтың соңғы жыллардағы «Өмир философиясы» (1979), «Мениң арифметикам» (1983), «Тасқын» (1990), «Гүмис қоңыраў» (1997) қосықлар топламларына кирген лирикалық хәм эпикалық шығармалары жанрлық, тематикалық, мазмун хәм формалық, стиллик жақтан да әдеўир өзгешеленеди.

Көркем әдебиятымызда тынышлық, парахатшылық, дослық, темасы барлық ўақытта да ең әҳмийетли темалардың бири болып келмекте.

Т.Сейтжановтың «Жаңа жыл тилеклери», «Кеўил жәмлиги», «Ана жер», «Жер сөйлейди», «Ойын» қосықларының мазмунында усы мәселелер арнаўлы сөз етиледі. Шайырдың «Жер сөйлейди» қосығынан мысал алып қарайық:

Баўырымды пазналар тилсе де,
Терең вышка бураўлары кирсе де,
Мен қайылман,
Бирақ бомбалар,
Жараласа, жүрек баўырым қан болар,
Мен апатқа ҳасла қайыл емеспен [8, 87].

Қосық 1978-жылы жазылыўына қарамастан, бизиң бүгинги хәм ертеңги күнимиз ушын да өз әҳмийетин жоғалтпайды. Себеби, шайыр өз көксинен ийгиликли ислер менен жаңа ашылыўларға қушақ ашқан ана жердің монологи арқалы парахат елдің тынышлығын бузыўшыларға ҳасла жол қоймаўға шақырады. Бул тек ғана ана жердің монологи болып қалмастан, пүткил планетадағы тынышлықты хәм парахатшылықты сүйиўши барлық еллердің, әсиресе тынышлықты сүйиўши ели-халқымыздың тилеги сыпатында сәўлеленеди. Шайырдың «Ана жер» қосығының мазмуны жоқарыдағы қосықтың идея-тематикасын еле де тереңлестиреди.

Мен ҳаслы адамман. Жер мениң анам,
Ол мениң өмирим, ол мениң жаным,
Онда жасаў ушын адам болғанман,

Арқалап дүньяның машақатларын [9,35]. Қосықтың лирикалық қахарманы «Ана-жер бар болса, мен онда барман», – деген идеяны ортаға таслап, «дүнья тыныш хәм парахат болса ғана, ана жер аман» деген улыўма адамзатлық хәм улыўма инсанийлық мәселени көтерип шығады.

Қалеген көркем сөз шеберлериниң дөретиўшилигинде ақ сүт берген анаға, әлпешлеп өсирген атаға, өмирлик қостары менен ул-қызларына, және де билим берген устазларына, яр-досларына арнап жазылған қосықларды жийи оқыймыз. Т.Сейтжановтың усы мазмундағы «Устазым», «Китап хәм устаз», «Әке өмир асқары», «Мехрибаным жаным анам», «Ул-қызларыма», «Нәсият», «Мениң атам», «Достыма», «Заманласларыма», «Жанымда бол» т.б. қосықларында өмир өткеллериниң хәр бир деминде қуўаныш хәм қайғысына шерик болған қадирдан инсанлардың ағла пазыйлетлери шебер ашылады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Мәмбетов К. Көрнекли шайыр хәм драматург // Сейтжанов Т. Таңламалы шығармалары бир томлық. – Нөкис, 1984.
2. Сейтжанов Т. Тасқын. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
3. Сейтжанов Т. Арал хәм адамлар //»Әмиўдәрья» журналы, 1991. – №7.
4. Шермухамедов П. Т.Сейтжановтың «Денгиздан шабада: шеърлар, достонлар // Алғы сөз. – Тошкент, 1981.
5. Сейтжанов Т. Бәхәр сағынды. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975.
6. Сейтжанов Т. Қанатлы жаслық. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1961.
7. Худайбергенов К. Лирика хәм өмир. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971.
8. Сейтжанов Т. Өмир философиясы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
9. Сейтжанов Т. Шығармалары I том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.

«ХАЛҚЫНА ҚӘЛЕМИ МЕНЕН ДЕ, ҚУРАЛЫ МЕНЕН ДЕ ХЫЗМЕТ ЕТТИ»

Жәримбетова Т.Қ.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты*

«Жаным анам қайда бақсам,
Көз алдымда шамшырақсаң,
Бир құдиретли мухаббатсаң,
Мехрибаным, жаным анам».

Бул қосықты кеўлимизге жақынлығы себепли мектеп дәўиримизде яд етип, айтып жүргенимизде, балалақтағы шалалығым ба, авторына итибар бермегенмен, лекин пүткил класс бул қосықты тез ядлап алғанбыз. Халқымыздың жүрегинен орын алған бул қосық сондай әпиўайы сөзлер, лекин, терең мағаналы жазылғанлығы соншелли, бүгинги күнге шекем ол өз мәнис-мазмунын жоғалтқаны жоқ.

«Тәжетдийинниң өмири хәм дөретиўшилиги менен мен оның студентлик дәўиринен баслап таныспан. Ири геўдели, сары сынлы, сулыўшық жигит жаслайынан-ақ бизлер менен баўырлас жолдас болды. Оның әпиўайылығы, әдеп-икрамлығы, минезиниң жатықлығы, ойының тынықлығы менен кеўлиниң кеңлиги арқалы жаслай толқыған талўасы тар соқпақтан баслап, әдебияттың айдын жолына шығып алды» деп, Қарақалпақстан халық жазыўшысы Ж.Аймурзаевтан артық шайырға тәрийп бере алмасақ керек [1:123].

Шайыр поэзия қапысын қаққан ўақытлары екнши дүнья жүзилик урыс басланған еди. «Халық оған қәлемиңе қоса қолыңа қурал ал» дегенинде жас талант ийеси қырғын урыслы қан майданына кетти.

Ол халқына шын мәнисинде қәлеми менен де, мылтығы менен де хызмет етти. Буны шайырдың өзи былай жырлайды:

Он жетимде қолға винтовка алып,
Узын шинель аяғыма оралып,
Мен Берлинге дейин пияда барып,
Сен ушын окопта жатқанман халқым!

Шайыр 17 жасында саўаш майданында жекпе-жек фасшистлерге қарсы гүресип, өз көзи менен урысты көргенликтен оның поэзиясында урыс ҳаққында өзгеше сәўлеленеди.

«Урыс ветеранына», «Қамсығады ақ шашлы хаял», «Тирилердің парызы», «Жүрек жарасы», «Сен уйқыңды бузба», «Ағалар», «Жигирма миллион», «Менің атам», «Мен қобыз тыңладым Одер бойында», «Қырқыншы жылдардың қызларына хат» хәм «Тәғдир» поэмасында сол дәуірдің жанлы ўақыялары исенимли хәм тәсирли сүүретленеди. Ана тәбият қушағында өсип турған гия-шөплердің аңқып туратуғын ийси менен сан-әлўан дарақлардың сулыўлығы кимди болса да еркисиз сүйсиндириўи оның қосықларында өз мағызын таўып жеткерилген. Және де ол өзін драматург сыпатында да сынап көрип, қәтелеспеди, десек асыра айтқан болмаспыз. Оның «Хаял болыў аңсат емес» (1972), «Дәмегәйлер» (1958), «Арпа ишинде бир бийдай» (1972), «Бахыт лотериясы» (1967) драмалары жаңа-жаңа темалары, идеялары менен сол дәуірдеги драматургияның аз ғана тубалап қалған жолын ашып, жаңа епкин менен театрды алға жылжыта баслады. Ал, қосықларына жазылған намалар тосаттан болған хәрекетлер емес. Себеби, композиторлар намаларға текст таңлаўда жүдә сайлап шаншады. Оның «Ақшайы көйлегим», «Ақ гүл», «Бәхәр келип қарады маған», «Сениң бул дүньяда барлығың», «Яр етпе», «Қызыл гүллер ырғалады», «Мехрийбаным жаным анам» атлы нама қосықлары хәзирги күни де жаңлап, оны лирик шайыр сыпатында танытады.

Шайырдың урыс темасына арналған базы бир қосықларына шолыў жасасақ. Биз бул жерде қанлы саўаш майданын айтпақшы емеспиз, ал, нәлетий урыс хәққында жазылған қатарларында хәтте бүгинги өмир ушын да сабақ болатуғын хәм гөнермейтуғын философиялық ой-сезимлерине итабарыңызды қаратпақшымыз.

Белгили әдебиятшы Қ.Оразымбетов шайырдың «Қылыш тутқан қылыштын өлер» (1982) деген қосығында шайырдың идеясын дурыс хәм шебер ашылғанын былай түсиндиреди: «Қосықта лирик қахарман вокзалда өзине жүзи таныс биреўди – анықрағы Батыс Германиялы журналистти күтип алады. Ол лирикалық қахарманның бурынғы душпаны. Ал, бүгинги күни олар паракхатшылық дастурханы дөгерегинде бирге отырады. Олар урысты еслегиси келмейди. Әлбетте, жоқары мақсеттеги, халық абаданшылығын, миллетлер аўызбиршилигин ойлаған адамлар ғана өз-ара жеке душпанлықты умытып, бир мақсет жолына бириге алады.

Бул сапары сен қылыш емес,
Қәлем менен келдің елиме,
Соның ушын налынбастан ҳеш,
Отырғысып қойдым төрима [2:18].

Шайыр бул қосығы менен бул бес күнлик дүньяда адамларды татыўлыққа, аўызбиршиликке шақырады. Шынында да, бәршемизде қам сүт емген бенделермиз, хәммемиздің де жақынларымыз ислеген қәтешиликлерине бәлким елеге шекем кеўил қалыспақ болып, ишимизге салып, аўыр жүк етип көтерип жүрген шығармыз. Өкпелеп жүре бергеннен мәни бар ма екен? Кеширип жиберетуғын пурсат болған шығар. Шайырдың терең гуманистлик пикирине, яғный, «душпанын ҳеш налынбастан, төрине шығарғанына» қулақ ассақ, сонда ғана бул өмир гөззаллығын аңлап жетермиз.

Ал, оның «Ақ шашлы хаял» [3:5] қосығында қостарын урысқа узатып салғанда жаңа турмыс қурған қыз 18 жаста, ал, күйеўи 25 жаста болады. Оннан берли талай жаз, бәхәрлер өтип, қостарынан қалған естелик жалғыз портрети гилемде илинип, оған хәр қарағанында жүреги қанасынан атлығып кетеди. Ыақыт өтип, 18 жасар қыз ақ шашлы хаялға айланады. Оның есинде қостарының жас ўақты ғана елес болып қалады.

«Бөбеклер де жетти оның жасына,
Күтиў даўам етер еле сарсыла,
Тек жалғызлық...Көз жасларын жасыра,
Қамсығады ақ шашлы хаял.
Ыйқы асықтырмас оны жатқанда,
Хәтте он төрт күнлик айлар батқанда,
Жалғыз өзи турып таңлар атқанда,
Қамсығады ақ шашлы хаял» [3:6].

Ҳақыйқатында да, бул дуньяда биреўди кўтип жасағаннан артық азап болмаса керек. Адамлар басына кўлпет жаўдырган урыс халықты не кўнлерге салмады. Сол жыллары ерлерин өлим босағасына жибергиси келмеген, лекин, Ана-Ўатан алдында ҳамме тең, қанлы урыс жаслықтың алтын дэўирин тата алмаған жас келиншеклерди ерте есейтип жиберген...

Қосық қандай терең мағаналы, ериниң жасына хэтте бөбеклер де жеткен болса да, оған садық жасамақта «ақ шашлы ҳаял». Турмысты ҳеш қашан жеңил ойлаўға ҳақымыз жоқ. Барлық нәрсениң қадирине өз ўақтында түсиниўимиз керек. Базы шаңарақларда кишкене келиспеўшиликтиң себебинен, жаслар ажырымға шекем бармақта. Бул ойланбай атланған қәдем артында ата-ана ҳәм бийгүнә нәрестелер қандай азап тартпақта?! Бәлким усындай қосық катарлардағы «ақ шашлы ҳаял»дың мийтиндей төзимлигинен тәрбияланыўымыз керектей... Бул қосығы арқалы шайыр садықлық, опадарлық сезими менен ғана ҳаяллар гөззал болатуғынын аңлатпақшы болып турғандай...

Т.Сейтжановтың қосықлары, поэмалары ҳәм сахна ушын жазылған шығармалары тематикалық жақтан өзлериниң хәр қыйлы рәң бәреңлиги менен көринеди. Ол шайыр сыпатында лирикалық сезимлер менен қандырылған қосықларында Ўатан темасы тийкары аҳмийетке ийе. Сондай-ақ, рус шайыр-жазыўшылардың классикалық дөретпелерин қарақалпақ тилине табыслы аўдармалады. Көплеген жас шайырларға устазлық етти. Шайырдың халқымызға атқарған хызмети буннан артық болмаса керек...

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Аймурзаев Ж. Шайырлар – шайырлар ҳақында. //»Әмиўдәрәя» журналы, 1974. – №3.
2. Оразымбетов Қ. Таңламалы шығармалар топламы. –Нөкис: Билим. 2018.
3. Сейтжанов Т. Шығармалары. I том. (Қосықлар ҳәм поэмалар) – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.

ӘДЕБИЙ ПОРТРЕТ ЖАНРЫ КӨРКЕМ-ХҰЖЖЕТЛИ ПРОЗАНЫҢ БИР ТҮРИ СЫПАТЫНДА

Жәримбетова Т.Қ.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты*

Әдебиятта инсан образы характерлер ҳәм портретлер арқалы жасалады. Портрет хәр қандай көркем өнерде – әдебият, сүүретлеў, музыка, кино, театр, ҳәйкелшилик, көркем фотография ҳәм басқа да искусство түрлеринде инсан келбетин сәўлелендириўши әдебий категория есапланады. Портрет инсанның сыртқы көринисин сыпатлап ғана қоймастан, ал, ишки руўхый ҳалатларын, психологиясын да көрсетип турады. Бунда хәр бир көркем өнерде дөретиўшиден баян етип атырған ўақия-хәдийсеге сәйкес түрдеги қаҳарман образын жасаўда көркем портреттен шеберлик пенен пайдаланыў талап етиледі. Портреттиң поэтикалық қасийетлери, көркемлик тәбияты, әдебий шығармада атқаратуғын функциялары бойынша дунья әдебияттаныў илиминде жуўмақланған билимлерге ерисилди.

Әдебияттаныў сөзликлеринде портрет ҳақында төмендегише түсиниклер бериледи. «Портрет – француз сөзи болып, «*portrait*» – «сүүретлеў» сөзинен алынған. Персонаждың сөз арқалы сүүретленген сыртқы көриниси (бет-әлпети, денеси, кийими, жүз белгилери, дене ҳалаты ҳәм ҳәрекетлери, қылықлары), оқыўшы қыялында жанланатуғын толық инсан образын жаратыўшы ҳәм оның характерин ашыўшы қураллардың бири. Портрет эпикалық шығарманың композициялық тийкарының бир көриниси» делинген [1:22]. Хәр қандай дөретпеде оның тәсиршеңлигин күшейтиў ҳәм қаҳарманлар ҳақында оқыўшыларда кеңирек түсиник пайда етиў мақсетинде, сондай-ақ, олардың ишки руўхый-психологиялық дуньясын ашыўда жазыўшы портретлик сүүретлеўлерди қолланыўы сөзсиз [2:164]. Әдебияттаныў илиминде портрет жазыўшы ҳәм әдебияттаныўшылар

ҳаққиндағы портретлерге қарата әдебий портрет ямаса дөретиўшилиқ портрет атамаларын қолланыўда үрдиске айланған [3:185-186].

Әдебий портрет жанры тарийхында француз сыншысы Ш.О.Сент-Бёв 1830-жылы «Еки дүньяға шолыў» («Revue des deux Mondes») атлы мақаласында XVII-XIX әсирдеги француз жазыўшылары дөретиўшилиги, өмири ҳаққинда пикирлер, мағлыўматлар береді. Соңында сыншының бул мағлыўматлары әдебий сын портрет топламына киргизиледи. Ол әдебияттаныў илиминде дәслепкилерден болып, жазыўшы, шайырлар ҳаққинда биографиялық мағлыўматларды топлап, олардың шығармалары менен бирге турмыс тәжирийбелерин айтып өткен. Ал, рус әдебиятында бул жанрдың биринши теоретиги Н.А.Полевой болып есапланады. Ол рус жазыўшылары дөретиўшилигин айта кетип, оларға биографиялық мағлыўматларды киргизип баслаған рус-сыншысы болған [4:230]. Оның «Рус әдебиятының очерки» китабында Г.Р.Державин, В.А.Жуковский, А.С.Пушкин ҳам басқа да белгили әдебиятшылар туўралы жазылған. Н.А.Полевойдың көрсетиўинше, ҳәр қандай шайыр ҳәм жазыўшы өз дәўири ҳаққинда жазған шығармаларында дөретиўшиниң характери, турмыс тәризи тәсир етиўин айтып өтеди. Ҳәр қандай әдебий портретте жазыўшының өмирбаяны, характери менен бирге халық руўхы көзге тасланады, деп пикир билдиреди. Рус әдебиятшысының тастыйықлаўынша, биографиялық жанрлық мақалаларда жазыўшы-шайыр дөретиўшилигинде өмири, жеке турмыс тәризи, заманға қатнасы ҳаққинда сөз етиледи. Кейинирек бул жанр әдебий портрет жанры деген атама менен айтыла баслады.

Әдебий портрет жанрының қәсийетлери. Тарийхый биографиялық жантасыў әдебий сынның жетекши жөнелислеринен болып, ол сыншыға жазыўшы өмири ҳәм дөретиўшилигин өз өмири ҳәм орталығы менен сай тәризде жарытыў ўазыйпасын қояды. Тарийхый-биографиялық усыл барысында Ш.Сент-Бёв, А.Веселовский, А.Моруа, М.Бахтин, М.Хранченко, Л.Тимофеев, В.Школовский, И.Андоронников сыяқлы алымлар мийнети менен басланды. Өзбек әдебиятында бул жөнелиске итибар XX әсирдің 20-жылларынан басланған болса да, тийкарынан 30-жылларда раўажланыўға өтти. Бунда тийкарынан дөретиўшиниң өмир жолына қатнасы әҳмийетли роль ойнайды. Қайсы бир изертлеўлерде бул көлеми тар биографиялық мағлыўмат саясында қалып қояды, қайсы биринде шығарма көлеми кеңейип кетсе, өмирбаянламалық дәлийллер үстинлигинде қалады. Көлемлиги сақланған ҳалда дөретиўшиниң биографиясына тийкарланып, оның орталығы ҳәм жасаў заманына қарап биргеликте анализ етиледи. Еске түсириўлер шығарманың жазылыў себеби ҳәм тарийхқа байланыслы мағлыўматлардан өнимли пайдаланады. Усы қәсийетлерине қарай тарийхый биографиялық жантасыў негизинде жазылған шығармалар үш көринисте кең тарқалған.

1. Әдебий портрет.
2. Сын-биографиялық очерк.
3. Әдебий-сын эссе.

Ҳәр үш көринисте де шығармаларға ҳәм илимий, ҳәм тарийхый-биографиялық усыл тийкар етип алынды. Әдебий портрет – илимий-биографиялық излениўдиң кең тарқалған жанры болып есапланады. Онда дөретиўшиниң келбетин жарытыўға әҳмийет бериледи. Әдебий портрет түп мәниси менен дөретиўшиниң қәлиплесиў дәўири, орталықта тутқан орнын белгилеў ҳәм анықлаў, оның келбети менен индивидуал услубының қәлиплесиўинде болып табылады.

1970-жылларда белгили критиклер ҳәм әдебиятшылар ҳаққинда тарийхый-биографиялық очерк ҳәм әдебий портрет жанрындағы шығармалардың жаратылыўы өзбек әдебияттаныўында жаңалық болды. Бул жөнелисте С.Мамажанов, В.Захидов, Б.Имомов, Ҳ.Ёкубов, Б.Бойқобилов, С.Адимов, М.Олимов, Л.Қаюмов, А.Расулов, О.Шарафуддиновлар ҳаққинда әдебий портретлер пайда болды. Өз гезегинде Иззат Султан, О.Шарафуддинов, С.Мамажонов, Н.Каримов, У.Норматов, А.Расуловлар әдебий портрет усталары ретинде белгили болды. Белгили сыншы ҳәм әдебияттаныўшы, Өзбекстан Мәмлекетлик сыйлық лауреаты, филология илимлери докторы, профессор

М.Қўшжонов өз шығармаларында әдебий портретлерде көркемлик шеберлигин асырыуы менен басқалардан ажыралып турды хәм әҳмийетли теориялық жуўмақлар ислеп шықты [5:176-179]. Оның дөретиўшилигинде әдебий портрет жанры жетекши орында турады. Оның И.Султан, Қ.Ҳикмат, О.Ёкубов, П.Қодиров, Ш.Холмирзаев, А.Ориповларға арнап жазған китаплары әдебий портрет жанрына бағышланған. Совет жылларында жазылған әдебий портретлерде жазыўшының тек дөретиўшилиги баслы орында туратуғын еди, ал, оның инсанийлық пазыйлети, өмирдеги драматизм, шаңарақ., жасап атырған орталығы сыяқлы мәселелерге итибар аз берилди. Сол ўақытта әдалат, бийтәреплилик, шынлық хәм илимийлик, нәмәлим шеберлик сырларын ашты. Сыншының портретлери көбирек оқыўшы дыққатын тезде өзине тартатуғын қызықарлы усыл менен басланады. Базыда әдебий портреттиң биринши гәпинен-ақ оқыўшы итибарын сырлы түйинге алып кетеди. Нәтийжеде ол биринши қатардан-ақ мәниси сырлы гәплерди түсинип алады. Мәселен, Ҳ.Олимжон ҳаққындағы портретте шайырдың өз сөзлери шығарма атамасына алып шығылған. «Мен өзбек халқы атынан сөйлеймен», Қудрат Ҳикмат ҳаққындағы әдебий портретте «Еситиң, қосық оқыйман» деген шайырдың өз сөзи менен басланады. Яғный атамасы дегеннен-ақ сыншы пикир жүритип атырған дөретиўши шығармалардың бас концепциясы жарқ етип көзге тасланады. Сыншы ҳәр бир әдебий портрети кириспесинде қандайда бир шырайлы деталь, өмирлик ўақыя яки ибратлы үзиндилер келтиреді. Әдебий портрет жанрының басқа жанрлардан парқы – онда публицистика үстемлик етеди. Әдебий портрет тили, илимийликке қарағанда кең халыққа түсиникли әпиўайы тил услубында болыўы гүзетиледи. Әдебий портрет көбирек әдебият майданында хызмети сиңген, миллий яки кең масштабтағы әдебиятта өз орнына ийе, шығармалары менен оқыўшыларға белгили болған дөретиўшилер ҳаққында жазылады.

Қарақалпақ әдебиятында әдебий-портрет жанры мәлим дәрежеде раўажланды. Белгили әдебиятшы хәм илимпазлардан Ю.Пахратдинов, Ж.Хошаниязов, Қ.Жәримбетов, К.Алламбергенов, Ж.Есенов, Қ.Оразымбетов, З.Бекбергеновалардың усы жанрда жазылған мақалаларында қаҳарман келбети дәл хәм анық ашып берилген.

Алым Қ.Жәримбетов «Академик Марат Нурмухамедов хәм қарақалпақ әдебияттануы илими» мақаласында қаҳарманның биографиялық мағлыўматларына жан енгизилип бериледи. Мысалы, «Егерде академик М.Нурмухамедовтың өмир жолын, илимий хызметин статистикалық мағлыўматлар менен өлшесек, онда биз оны әўелден иси келискен, әўелден жолы болған адамлардың қатарына қосқан болар едик. Шынында да оның илимге келиўи тез болды, илим хәм ҳәмел текшелерин көп иркилмей басып өтти. 20 жасында жоқары оқыў орнын питкерди, питире сала үлкен илим орайы болған Москва қаласында Е.Э.Бертельс, Н.Дәўқараев сыяқлы көрнекли әдебиятшы алымлардың тиккелей тәрбиясында белгили Шығыстануы институтында аспирантурада болды. 23 жасында кандидатлық диссертациясын жақлады. 29 жасында жаңадан ашылған ӨзРИА ҚҚ филиалын басқарды. 31 жасында Қарақалпақстан областлық партия комитетиниң секретары хызметинде ислей баслады. 35 жасында филология илимлериниң докторы, 36 жасында ӨзРИА хабаршы-ағзасы, 44 жасында усы Академияның ҳақыйқый ағзасы, яғный академиги болып сайланды. ӨзРИАның гуманитар илимлер бөлимлер баслығы (академик-секретары), усы Академияның вице-президенти, Қарақалпақ мәмлекетлик универстетиниң ректоры сыяқлы үлкен хәм жуўапкерли лаўазымларда жемисли иследи. Бирақ бул қурғак статистикалық мағлыўматлардың астында қаншелли мийнет, қайтпас характер, табанлылық жатырғанын, илимге садықлық, өзиниң халқына болған перзентлик муҳаббат сезимлери жатырғанын ҳәр ким түсине бермесе керек. Өткен әсирдиң 60-70-жылларына шекем бурынғы Совет Аўкамына кирген аз санлы халықлардың турмысында Октябрь революциясының тарийхый әҳмийетин артықмаш етип көрсетиў ушын бул халықлардың өтмиштеги мәдениятын күтә төмен дәрежеде, ғалаба саўатсыз, ҳәттеки жазыў-сызыўға ийе болмаған, жазба әдебияты болмаған етип көрсетиў сиясаты бар еди. Мысалы, көп әсирлик тарийхқа, мәдениятқа ийе қарақалпақ халқы Октябрь революциясына шекем тек ғана 0, 02 процент саўатлылыққа ийе деген рәсмий мағлыўмат адамлардың сана-сезимине

синдирилген еди. Бундай кем саўатлылық жағдайында жазба әдебиеттің раўажланыуы мүмкин емес. Мине, усындай кемситиўлердің ақыбетінде XIX-XVIII әсирлердің аржағында қарақалпақ әдебиаты болмаған, деген пикир рәсмий дөгеректе де, хәттеки әдебиаттаныў илиминде де үстемлик етти. Оның үстине 1950-1960-жыллары әдебиаттаныў илиминде бурынғы түркий халықлар жәмлесип жаратқан ертедеги бир пүтин түркий мәдениетти хәм әдебиетти хәзирги миллий-этникалық белгилер бойынша ажыратып, хәзирги түркий халықлар өз-ара бөлесип, үлесип алыў тенденциясы жүзеге келди.

Бул жағдай туўысқан түркий халықлардың арасында алаўызлық туўдыратуғын, олардың ертедеги бир пүтин бай мәдениетин ыдырататуғын қәуипли бағдар еди. Буны терең ойлы, келешекти көре билетуғын илимпазлар ғана аңлады хәм өзлериниң мақалалары, китапшалары менен бул бағдарға қарсы гүрести. Усы бағдарға қарсы жедел хәм табанлы гүрескен терең ойлы алымлардың бири академик М.Нурмухамедов болды» [6:86-92]. Илимпаз Қ.Жәримбетов мақалада академик М.Нурмухамедовтың қарақалпақ әдебиатына қосқан үлесин әпиўайы мағлыўматлар, санлар менен дизип кетпестен, ал, оның хәр бир атқарған хызметин оның мейтиндей қайтпас характери, айрықша мийнеткешлиги, батыллығы хәм бир неше баҳалы мийнетлери менен ашып береді.

Ал, профессор Қ.Оразымбетов «Таңламалы шығармалары топламы. Еки томлық» китабында көплеген профессор-устазлардың әдебий портретин жаратады. Усылар ишинде оның «М.Нурмухамедовтың әдебий мектеби» атлы мақаласында академиктің қарақалпақ әдебиаты майданында минсиз атқарған хызметлери баянланады. Мысалы, «Қарақалпақ әдебиаттаныў илими XX әсирдің 30-40-жылларынан баслап қәлиплесе баслаған, усы илимди баслаўшылардың бири Н.Дәўқараев қарақалпақ фольклорын, әдебиетин белгили бир системаға салған, оны әдебий мийрас сыпатында тарийхый-хронологиялық бағдарда үйренген еди. Буннан кейин Қ.Айымбетов, И.Сағитов сыяқлы илимпазлар да әдебий мийрас, фольклорды хәм әдебиетти жыйнаў дөгерегинде жумыс алып барды. Сонлықтанда, 40-жыллардың ақыры, 50-жыллардың басынан баслап әдебиетқа кирип келген жас илимпаз әдебиетти әйне теориялық тәрәпинен изертлеўге бел байлады. Сондай-ақ, илимпаздың Москва әдебий мектебинен тәлим алыўы, жүдә атақлы илимпаз Е.Э. Бертельске шәкирт болыўы оның келешек илимий-изертлеў бағдарына унамлы тәсирин тийгизбей қалмайды. М.Нурмухамедовтың биринши илимий-изертлеў жумысы әдебий тәсирлерди изертлеўге бағышланды. Илимпаздың тийкарғы изертлеў бағдары қарақалпақ прозасының раўажланыў тенденциясына бағышланғаны менен әдебиеттің басқа бағдарларын да нәзерден тыста қалдырмады. Оның изертлеў жумысларының тийкарғы объекти қарақалпақ прозасы болды. Қарақалпақ әдебиатында XX әсирдің жемиси болған проза М.Нурмухамедовтың изертлеўлерине шекем дерлик үйренилмеген еди. Солай екен, оның теориялық тәрәплериниң изертлениўи ҳаққында гәп болыўы да мүмкин емес еди. Илимпаз, мине, усы тың мәселени изертлеўге қол урды хәм көп ғана табысларға еристи. Илимпаз көркем шығарманың майда-шүйдесине шекем итибар беретугын еди. Шығарманың композициялық қурылысы, сюжети, образ жасаў шеберлиги, тили сыяқлы мәселелерди бирликте изертледі. Бул саладағы жетискенлик хәм кемшиликлерди анық көрсетеди. Мәселен, жокарыда биз мысал келтирген «Мыңлардың бири» повести бойынша жүдә көп қызықлы бақлаўлары бар. Повестте түсиниксиз жерлер де бар. Мысалы, автор не себептен еки жаўынгер ғана (Ерполат хәм тағы бир қызыл әскер) бир топар баспашыны услаўға баратуғынын түсиндирмейди. Айырым жерлерде айтылмай турыўы керек сырлар ўақтынан бурын ашып тасланады. Мысалы, жазыўшы Нуржанды Ерполаттың досты деп болып, дос сөзин тырнақшаға алады, сөйтип соң ашылыўы керек сырды айтып қояды. Ал, бул нәрсе ўақыяға оқыўшының қызығыўшылығын кемитеди. Бундай бақлаўлар әдебиетши илимпазға зәрүр болған сезгирлик (чутё) есапланады» [7:233]. Автор М.Нурмухамедовта мийнеткешликтен, таланттан тысқары оның сезгирлик уқыбының да бар екенлигин айтады, яғнай, жазыўшылардың жазған шығармаларындағы

олқылықларды дәрхал байқап, сын пикирлер, анық мысаллар менен келтирип, оның портретин жасайды.

Илимпаз З.Қожықбаеваның «Академик Марат Нурмухаммедов хәм қарақалпақ публицистикасы» атлы мақалада академиктиң илим жолындағы мийнети менен биргеликте жаслар арасында умытылмас пикирлери менен есте қалған қахарман ретинде сүүретленеди. Мысалы, «Бизге идеял дәрежеде жонылған, сыртынан жылтырап турған қахарман керек емес, -дейди М.Нурмухаммедов, өйткени телеграф бөренесин яки асханадағы оклаўды терек деп айтыўға болмайды. Бизге анаў-мынаў кемшилиги, эзлиги болса да, турмыстан алынған ҳақыйқат унамлы қахарман, улыўма алғанда еликлейге хәм таңланыўға ылайықлы қахарман керек». Сондай-ақ, илимпаз қарақалпақ әдебиятында пайда болған хәр қандай көркем шығарманы оқыўды хәм басқалардың да оқып танысыўын қоллап-қуўатлаған. Баспадан шыққан прозалық шығармалардан тартып, журналда, сондай-ақ, газетада жарық көрген әдебий шығармалар хәм рецензияларға сын көз-қараста қарады. Жаңа жетилип киятырған жазыўшыларды изертлегенде тема таңлаў шеберлиги, ишки психологизм, реал турмысқа сәйкес келиўи ҳ.б. мәселелерди үйренген. Мысалы: «Гейпара критиклерге тыянақлылық хәм принципиаллық жетиспейди. Принципиаллықты өжетлилик ямаса бетке шабарлық пенен түсиниўге болмайды. Буны әдебияттың байрағын қорғаў, эстетикалық көз-қарасты аяқ асты етиў, әдебият илими тараўында талантсызлыққа хәм алдам-ғалдамлылыққа қарсы гүресий деп түсиниў керек» деп, илимпаз тәрәпинен берилген бул баха әдебий процесстеги айырым унамсыз қубылысларға соққы, деп түсинемиз [8:266-267].

Жуўмақлап айтқанымызда, үш автордың мақалаларында бир қахарман, яғный академик М.Нурмухаммедовтың жумыс бабында өзін тутыўы, әдебият майданындағы тынымсыз мийнетлери, принципаллығы хәм батыллығы ашып берилген. Әдебий портреттиң жанрлық талабы да – жәмийетимиздеги белгили инсанның дөретиўшилик табысына жетиў жолындағы машақатлы жолларын фактлер менен көрсетип берий болып табылады. Мейли ол қандай жанрлық формада жазылмасын, оның алдына улыўма көркем әдебият шығармасына қойылатуғын жоқары идеялық хәм шеберлик талабы қойылады. Усылар қатарында әдебий портрет жанры көркем-хүжжетли шығармалардың қәлиплескен дәуиринен баслап бүгинги күнге шекем өзине қойылған талаптарға сүйенген ҳалда дөрелип келмекте.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Куронов Д., Мамажанов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr. 2013.
2. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ., Әдебияттаныў илиминиң орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: Билим. 1994.
3. Салаев Ф., Қурбониёзов Г. Адабиётшунослик атамаларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2010.
4. Ведищева Ю.В. О современном состоянии теории жанра литературного портрета. – Тамбов: Вестник ТГУ. №10. 2011.
5. Назаров Б., Расулов А., Ахмедова Ш., Қахрамонов Қ. Ўзбек адабий танқиди тарихи. (Дарслик) –Тошкент: Taffakur qanoti, 2012.
6. Жәримбетов Қ. Академик Марат Нурмухаммедов хәм қарақалпақ әдебияттаныў илими // «Әмиўдәрья» журналы, 2010. – №4.
7. Оразымбетов Қ. Таңламалы шығармалары топламы. Еки томлық. II том. – Нөкис: Билим, 2018.
8. Қожықбаева З. Академик Марат Нурмухаммедов хәм қарақалпақ публицистикасы // ҚМУ «Хабаршысы» журналы, 2020. – №3.

ТӘЖЕТДИН СЕЙТЖАНОВТЫҢ ПОЭМАЛАРЫ ҲАҚҚЫНДА

Сайымбетов Ш.О.

Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Өткен XX әсирдің екінші ярымында қарақалпақ әдебиятында талантлы шайыр хәм драматурглерден бири сыпатында танылған Т.Сейтжанов өз лиро-эпикалық поэзиясы менен қарақалпақ поэмаларын хәр тәреплеме раўажландырыўға салмақлы үлес қосты. Оның дөреткен поэмалары сол дәўирде жазылған басқа да поэмалар менен салыстырғанда көркемлиги жоқары, лиризм хәм эмоцияға бай, драмалық, психологиялық сүүретлеўлердин, фольклорлық дәстүрлердин шебер қолланылыўы менен өзгешеленип турады.

Т.Сейтжановтың қәлеминен «Зийба», «Жас пиллекеш», «Мәккеши азамат», «Шегинген сахра» (1960), «Ана ҳаққында эпсана» (1972), «Әкем ҳаққында сөз», «Мухаббат хәм мәккарлық сарайы» (1976), «Тәғдир», «Адасқан ығбал», «Фирюза» (1977), «Жәйхун жұлдызлары» (1983), «Назлымхансулыў» (1984) «Тасқын» (1986) х.т.б. поэмалары дөретилди.

Бул поэмаларға қысқаша тоқтап өтетуғын болсақ, Т.Сейтжановтың «Ана ҳаққында эпсана», «Фирюза», «Мухаббат хәм мәккарлық сарайы» поэмалары фольклорлық сюжет, халық эпсаналары хәм рәўиятлары тийкарында дөретилди. Шайыр бул поэмаларда фольклорлық дәстүрлерден шебер пайдаланыў арқалы көркемлик сыпатты арттырыўға, ўақыяларды тәсирли етип сүүретлеўге айрықша итибар қаратқан. Көркем сөз ийесинин «Ана ҳаққында эпсана» поэмасының сюжети ҳақыйқатлықтан жырақ болыўына қарамастан дүньяда аналарымыздың перзентине болған меҳир-мухаббатын улығлайды, соның менен бирге, перзентлердин де ата-анасын тири гезинде қадирлеўге шақырыўы менен баҳаланады. Поэмада шайыр жас әўладлардың қәлбинде анаға болған меҳир-мухаббатты оятыўда халық ғәзийнелеринен бири болған эпсанаға жан ендириў арқалы жаңаша мазмун бере алған.

Т.Сейтжановтың «Мухаббат хәм мәккарлық сарайы» поэмасы да фольклорлық сюжетке, аңыз-әңгимеге тийкарланған. Соның ушын да, оны поэма-эпсана деп атасақ та болады. Поэмада идея-тематикалық жақтан сүйиўшилиқ, мухаббат сезимлери менен байланыслы ўақыялар, Есен хәм Зара образлары арқалы сүүретленеди. Поэманың ишки қурылысында көркемлеў қуралларынан гиперболалық сүүретлеў усылы басым орын ийелейди. Бул поэма-эпсананың ең әхмийетли өзгешеликлеринен бири сыпатында оның сюжетине жасларымызға шын мухаббат пенен опадарлықты, шынлық пенен пәкликти қадирлеўге, хәр қандай өтирик жаладан, мәккарлық пенен сумлықтан аўлақ болыўға шақырыўшы тәлим-тәрбиялық идеяларының шеберлик пенен сиңдирилгенлигин атап өтиўимизге болады.

1960-жыллардағы қарақалпақ эпикалық поэмаларының раўажланыўында Т.Сейтжановтың «Шегинген сахра» (1960) дөретпеси әхмийетли орын ийеледи. Поэмада өткен әсирде халқымыздың социал-жәмийетлик турмысында үлкен жаңалыққа айланған тың жерлерди өзлестириў, шөлистанды шегиндирип, жаңа егислик майданларын ашыў, қулазып атырған кең далаларда таза қалаларды, елатларды пайда етиў идеялары алға сүриледи.

Поэмада Төрткүлдеги Гүлайымның қаласы деп аталған «Қырық қыз» даласында неше мың жыллардан бери мүлгип жатырған сахрайы шөлде канал қазыў, суў апарыў хәм тыңнан жаңа егислик жерлер ашып, бул мәканды гүллендириў ислери менен байланыслы ўақыялар бас қахарман Розым образы этирапында сүүретленеди.

Поэманың сюжети бурынғы дәстүрий усылда баянлана берместен, айырым орынларда қахарманның психологиялық кеўил-кеширмелери, ишки толғаныслары хәм өз ара тартыслары тийкарында сүүретленген. Әлбетте, поэмада бул сыяқлы лирикалық сүүретлеў усылларының шебер қолланылыўы, шайырдың поэтикалық изленислеринин утымлы нәтийжелеринен бири болып табылады.

Поэмада сүўретленген ўақыяларды бүгинги ўақыт шеңберинен алып қарағанда үлкен жаңалық болмауы мүмкін. Бирақ, тың жерлерди өзлестиріп, халық ийгилигине жумсаў сол дәуір үшін оғада әхмийетли мәселе болды. Поэмада авторлық баянлаў, яғный, эпикалық сүўретлеў басым орын ийелейди.

Т.Сейтжановтың «Адасқан ығбал» поэмасы шайырдың терең көркем поэтикалық изленислери негизинде дөретілген лиро-эпикалық жанрдағы шығармаларынан бири болып, онда хат формасындағы сүўретлеў усылынан пайдаланылған. Бул поэма ҳаққында профессор С.Ахметов «Хат бул қаҳарманлардың ишки психологиялық сезимлерин ашып бериўдиң дүнья классикасында сыналған көркемлик усылларының бири. Бул арқалы шайыр өз қаҳарманларының ишки сезимлерине, пикир дүньясына терең бойлаўға мүмкиншилик алады. Т.Сейтжанов та усы шағын поэмада сәтли табысларға ерискен» [1, 105], –деп унамлы баға береді. «Адасқан ығбал» поэмасының сюжети 1. Оқыўшының хаты 2. Хаялдың хаты. 3. Шайырдың хаты сыяқлы күтә киши бөлеклерден турыўына қарамастан, бул хатларда социал-жәмийетлик турмыстағы инсан тәғдири менен байланыслы болған әхмийетли мәселелер қамтып алынып, көркем сүўретленген.

Поэмада биз оқыўшының хаты арқалы мийнет жолын дурыс таңласа да, турмыс жолын таңлай алмай, жолдан адасқан инсанның өмирдиң ашшы-душшысын татқаннан соң, өткен өмирине сын көз бенен қарап өкиниш пенен жуўап бергенинің гүўасы боламыз. Поэма қаҳарманы жаслықта жиберген қәтеси себепли опадар хаялы хәм туңғыш перзентинен айра түседі. Яғный, бул қәтелигине жараса тәғдир оны мәккар хаялға дусластырып жазалайды.

Ал, хаялдың усы опасыз күйеўине жазған хаты арқалы, сүйген жигити таслап кетип, қандай қыйыншылықларға дус келсе де, жалғыз перзентин тәрбиялап камалға келтирген мәрт хәм опадар ананың жүрек толғаныслары менен танысамыз.

Поэманың соңында болса, оқыўшының хәм хаялдың хатына жуўмақ жасаған шайырдың хаты бериледи.

Усылайынша, Т.Сейтжановтың «Адасқан ығбал» лирикалық поэмасының идея-тематикасында сүйген жигитинен бир перзенти менен алданып қалған қыздың аянышлы өмирин хәм сүйген ярының обалына қалған жигиттиң бул жалғаншы дүньядағы адасқан тәғдирин бастан аяқ хат усылынан пайдаланыў арқалы көркем сүўретленеди.

Бул поэманың әхмийетли тәрәпи сонда, поэмада сюжетли ўақыялар, көбирек, қаҳарманлардың ишки кеўил сезимлери, дәртли толғанысларының көркем сүўретлениўи арқалы ашып бериледи. Мәселен:

Айыбым не болды сүйгенлигим бе?
Талай дәртлериңе күйгенлигим бе?
Яки сейил еткен айлы кешлерде
Сен ант етип кеўил бәнтин шешкенде
Саған бир өмирге инанғаным ба?
Сени шын ашық деп тән алғаным ба?
Я мәлел болды ма ана болғаным?
Ар деп билесең бе ана толғағын?
Жалған ба жамалын көрип дүньяның
Ана толғағынан адам болғаның? [2, 171-174]

Усы тақылетте, поэмада шайыр тәрәпинен лиризмге бай сүўретлеў усыллары, диалог хәм монологларға қурылған психологиялық сүўретлеўлер шеберлик пенен қолланылады.

Т.Сейтжановтың «Әкем хәққында сөз» (1976) поэмасында болса, ўақыялар еске түсириў формасында жазылып, онда баланың атаға, атаның балаға болған шын ықласын шайыр өзи көрип, бастан кеширген турмыс хәқыйқатлығы тийкарында ашып бериўге хәрекет еткен. Поэмада ХХ әсирдиң дәслепки шерегинде заман теңсизлиги хәм екінши жәхән урысы жылларында әкениң хәм баланың басынан кеширген турмыс қыйыншығы, урыс апатшылығы себепли жәбир шеккен лирикалық қаҳарманның кеўил-кеширмелеринен өткерилип сүўретленген. Бул шығарманың қунлы тәрәпи онда шайыр

лирикалық қахарман сыпатында әке өмирін көркем сүүретлеу барысында, XX әсир басындағы заман өзгешеликлерине хәм екінши жәхән урысы дәўириндеги атаның баладан, баланың атадан айырылыу трагедияларына тән болған турмыс ҳақыйқатлығын терең лирикалық сезимлер менен жеткерип берийинде айқын көринеди.

Шығармада шайыр лирикалық элементлерге айрықша көркемлик хызмет жүклеуи менен поэма идеясындағы кең көлемли эпикалық сюжетти қысқа қатарларда-ақ, көркем анық ашып берийге ерискен. Булар көркем сөз ийесиниң поэмада сюжетли ўақыялардың көркем сәўлелениўинде лирикалық қахарман қатнасын асырыўға, лирикалық сыпатты хәм эмоционаллықты арттырыўға айрықша поэтикалық изленислер менен қатнас жасағанлығын көрсетеди.

Екінши жәхән урысының аўыр зардабы, оның пүткил инсаният тәғдирине тийгизген унамсыз тәсири Т.Сейтжановтың «Тәғдир» поэмасында (1974) көркемлик пенен сүүретленген. Хүжжетке тийкарланған бул лиро-драмалық поэманың сюжетинде усы урыстың қахарманы жерлесимиз Орынбай Абдуллаевтың тәғдири сәўлеленеди. Шайыр поэмада Орынбай Абдуллаевтың тәғдирин монолог, диалог хәм символикалық көркем сүүретлеу усыллары аркалы шеберлик пенен ашып береді. Әсиресе, ўақыялардың диалог хәм монологлар негизинде көркем сүүретлениўи поэмада лиризмниң күшейиўине өз тәсирин тийгизген хәм қахарман ой-сезимлериниң күшли драматизм менен сүүретлениўине алып келген. Сол ушын да, бул шығарма жанрлық өзгешелиги бойынша лиро-драмалық поэма болып есапланады.

Жуўмаклап айтқанда, халық шайыры Т.Сейтжановтың биз сөз еткен лирикалық, эпикалық, лиро-эпикалық хәм лиро-драмалық поэмаларының хәр бири шайырдың өзи жасаған дәўирдин уллы өзгерислери менен қуўанышларын сүүретлеу менен шекленбестен, тарийхый хәм әпсаналық сюжетлерге бай ўақыяларды көркем айланысқа түсиреди. Және де соны атап өтиў керек, шайырдың хәр бир лирикалық шығармаларының өзинен XX әсирдеги қарақалпақ халқының тарийхқа айланған өмирин, заманласларымыздың жарқын келбетин лапызлы хәм поэтикалық қосық қатарларының хәр биринен оқып билиўимизге болады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ахметов С. Ўақыт пенен нық қәдем таслап. // “Әмиўдәрә” журналы, 1984. – №5.
2. Сейтжанов Т. Әмир философиясы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1979.

DAWAMLÍ MÁNIDEGI KÓMEKSHI FEYILLER HAQQÍNDÁ

Mustafaeva A.J.

*Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti*

Til biliminde kómekshi feyillerdi úyreniw, olardı analizlew, kómekshi feyillerdiń tildegi áhmiyetin úyreniw úlken máselelerden esaplanadı. Óytkeni túrkiy tillerde feyildiń analitikalıq formaların jasawda tiykarǵı feyillerge dizbeklesiwshi kómekshi feyiller ózlerinde úlken grammtikalıq mánini júkleydi. Kómekshi feyiller tilimizde sanı jaǵınan kóp bolmasa da, atqarıw xızmeti, mánilik qatnası jaǵınan kóplegen wazıypalardı orınlaydı. Biz bunnan aldınǵı maqalamızda da kómekshi feyillerdiń ayırım túrlerine toqtap, olar haqqında sóz etken edik. Náwbettegi maqalamızda basqa da kómekshi feyiller hám olardıń feyildiń analitikalıq formaların jasawdaǵı xızmetleri jóninde sóz etiwdi maqulaptıq.

Júr kómekshi feyili tiykarınan janlı predmetler orınlaytuǵın háreketti bildiriwshi feyiller menen birige alıwı sebepli onıń kómekshi feyil sıpatında qollanıw sheńberi atır, tur kómekshi feyillerine salıstırǵanda biraz shegaralanǵan.

Júr kómekshi feyili hal feyildiń –ip, -ip, -p affiksi menen jasalǵan formasına birigip, tómendegi mánilerdi bildiredi:

1. Sóylew waqtında bolıp atırğan is-háreketti bildiredi: -Nasos salmanıń ırashın miliciya qorıp júr [1.21].

2. Tiykargı feyildegi hárekettiń uzaq dawamlılıǵın bildiredi: shıpakerge kórinip, dári-dármaqların alıp júrdim.

Júr kómekshi feyiliniń dawamlılıq mánisi *atır, tur, otır* feyillerine salıstırǵanda keń bolıwınıń sebebi, bunda subiekt tiykargı feyildegi háreketti orınlaw procesinde tek júrgen halda bolıwı shárt emes. Subiekt bul háreketi dawamında júrgen, otırǵan, turǵan bolıwı múmkin. Biraq oǵan ketken waqıt júriw halatındaǵı waqıt sıpatında qaraladı. Joqarıdaǵı feyillerdiń halatı málim bir kishi orında orınlanatuǵın bolsa, subiekttiń júriw halatındaǵı ornı, mákán-jay kóz qarasınan da keń, shegaralanbaǵan boladı.

3. Is-hárekettiń dawamlılıq hám qaytalanıw mánilerin bildiredi [2.77]: Hár klasqa sabaqlarǵa kirip júr.

4. *Júr* kómekshi feyili tiykargı feyildegi hárekettiń orınlanıwı maqsetke muwapıq emesligin, maqul bolmaǵan háreket ekenligin bildiredi: Jáne bir báleni baslap júrme.

5. Bulardan tısqarı *júr* feyili awıspalı mánide de qollanıwı múmkin: Há, bilemen ǵoy Nókerbaydı, atı ximbiologıyanı ayırıp júr!

Atır feyili kómekshi feyil wazıypasında janlı predmetler orınlaytuǵın háreketti bildiretuǵın feyiller menen de, jansız predmetler orınlaytuǵın háreketti bildiretuǵın feyiller menen de birige aladı: Tań azannan islep atır, terektiń bir shaqası sıñıp atır. Mánilik ózgeshelikleri tómendegishe:

1. Halattı bildiredi: Degeni bolmaǵan soń, bala ashıwlanıp atır.

2. Jansız predmetlerge qarap qollanılganda da tiykarınan halat mánisine iye boladı: Mine dárya hám baylıq, hám qoqım ısırıp ákelip teńizge quyıp atır.

3. *Atır* kómekshi feyili tiykargı feyildegi hárekettiń dawamlılıǵı hám házirgi máhálge tiyisli ekenligin bildiredi.

Házirgi máhálge baylanıslı is-háreket yáki halattı kúsheyttirip kórsetedi [3.161]. Endi temir kátti sıqırlatıp, iyttey awnap atır, sirá uyqısı keler emes [1.13].

4. Sonday-aq tiykargı feyildegi háreketti kúsheyttiredi: Kóbirek ǵárejet tabayın dep talasıp-tırmasıp atırman. *Atır* kómekshi feyiliniń hárekettiń kúshli ottenka menen bildiriw qásiyeti onıń qollanıw sheńberin belgili dárejede sheklep qoyadı. Qálegen feyil menen dizbeklesip kelip, kúshli is-hárekettiń ján-táni menen isleniwini bildirip kelebermeydi.

5. Uzaq dawam etip kiyatırǵan hárekettiń házir de bolıp atırǵanlıǵın kórsetedi [2.245]. Sol hayalı menen házir de jasap atır [1.12].

6. *Atır* kómekshi feyili subiekttiń tiykargı feyilden ańlasılǵan is-hárekette bar ekenligi, onı óz kózi menen kórgenligi mánisin ańlatadı: Onıń qızarıp atırǵan betinen súydi. Bunda tiykargı feyilden bildirilgen is-háreket subiekt tárepinen orınlanbaydı.

7. *Atır* kómekshi feyiliniń mánisin *qal* feyili de beredi. Degen menen bul eki kómekshi feyil hámme waqıtta biri-biriniń ornına almasıp qollanıla almaydı: esik ashıq qalıptı- esik ashılıp atır, beti kógerip qalıptı- beti kógerip atır [4.49].

8. *Atır* kómekshi feyili barlıq meyil hám máhál formalarında qollanıla aladı. Biraq kópshilik mısallarda biz bul feyildiń basqa máhál hám meyillerge salıstırǵanda anıqlıq meyildiń házirgi máhál formasında kóp qollanıladı.

Azim Hojiev óziniń “Ўзбек тилида кўмакчи феъллар” miynetinde *atır, tur, júr, otır* kómekshi feyillerin “hárekettiń orınlanıw fazasın kórsetiwshi kómekshi feyiller” dep kórsetedi. Bul kómekshi feyillerdiń barlıǵı subiekttiń háreket-halattı orınlawda qatnasatuǵınlıǵın hám orınlawda dawam etetuǵınlıǵın bildiredi.

Kel kómekshi feyili hal feyildiń –ıp, -ip, -p affiksi menen jasalǵan túrine birigip keledi: paydalanıp keliw, saqlap keliw.

Dawamlılıq mánisin bildiredi: Siz adamlardı ezip, olardıń miyneti menen baylıq arttırıp keldińiz.

Kel kómekshi feyili dawamlılıqtı baǵdar túri menen bildiredi. Usı qásiyeti jaǵınan *bar* kómekshi feyiline usaydı.

Kel kómekshi feyiliniń baǵdar mánisi úsh túrli aspekte keledi:

Waqt aspektinde: Bunda baǵdardıń baslanıw punktı de, baǵdar qaratılǵan punkt te waqıtta boladı: Neshe jıllardan berli saqlanıp *kiyatırǵan* sır ashıldı.

Mákán aspektinde: Bunda baǵdardıń baslanıw hám tamamlanıw punktleri mákánda boladı: Jol boyı qızına baqırıp *kelgenine* qapa boldı.

Baǵdar dáreje aspektinde keledi: Bunda *kel* feyili kiyatır formasında da qollanıladı: Brigada sol jıldan beri jılına ónimdi úsh-bes centnerden asırıp *kelmekte*. Kolxozıńız gúllenip *kiyatır*.

Kel kómekshi feyili menen jasalǵan birigiwler buyırq meyili formasında qollanılmaydı. Bunıń sebebi buyırq meyilde hárekettiń orınlanıwı yáki orınlanbawı sóylew momentinen keyin júz beretuǵın hádiyse.

Kel kómekshi feyili menen jasalǵan birikpelerde, kóbinese, hárekettiń endi júzege kelgenligi (jaqında baslanǵanlıǵı) mánisi de bildiriledi: gúller ashılıp kiyatır, qawınlar pisip kiyatır [4.81].

Joqarıda biz, feyildiń analitikalıq formaların jasawda dawamlılıq mánisin bildiriwshi kómekshi feyillerdiń ayırımlarına toqtap, túsiniwler beriwge hám olardı mısallar járdeminde tallawǵa háreket ettik. Degen menen, dawamlılıq mánide qollanıwshı basqa da kómekshi feyiller bar bolıp, olardı ele de tereńirek úyreniw hám analizlew biziń aldaǵı wazıypalarımızdan biri bolıp qala beredi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Сейтов III. Жаман шығанақтағы Ақ Туба. Роман. – Нөкис, 1992.
2. Ҳэзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў ҳәм морфология. – Нөкис, 1994
3. Ҳожиєв А. Фейл. – Тошкент, 1973
4. Ҳожиєв А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. – Тошкент.1966

S.BAHADIROVANIŇ “TÁǒDIR” ROMAN TRILOGIYASINDA SYUJET QURIW MÁSELELERI

Isamatdinova U.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Syujet (frazsuzsha-zat) – epikalıq hám dramalıq shıǵarmalarda waqıyalardıń barısı, hádiyselerdiń rawajlanıw jaǵdayı. Kúta erte dáwirlerde Rim jazıwshıları “syujet” degen sózdi emes, “fabula” degen termindi qollanǵan. “Fabula”-bayanlaw, “aytıp beriw” degen mánisti bildiredi [Járimbetov Q., Genjemuratov B. Ádebiyat teoriiyası. – T.: Sano-standart, 226-b].

Belgili ilimpaz hám jazıwshı S.Bahadırovanıń “Táǒdir” roman trilogiyası da keń syujetke qurılǵan, úsh kitaptan ibarat kólemli shıǵarma. Waqıyalar bayanlawshı tárepinen III betten bayanlanǵan. Roman trilogiyanıń barlıq bólimlerindegi syujet biri-birine ǵárezli. “Táǒdir” roman trilogiyası tematikalıq jaqtan tariyxıy-revolıuciyalıq roman bolǵanlıqtan, waqıyalardıń real turmıs penen tıǵız baylanısqanlıǵı sezilip turadı. Romannıń birinshi kitabında 1920-jıllardaǵı qaraqalpaq elinde bolǵan kulaklastırıw siyasatı yaǵnıy baylardı saplastırıw, olardıń jerlerin tartıp alıp, jańa kommunistlik partiya dúziw sıyaqlı bir qatar siyasıy jaǵdaylar súwretlenedi. Ekinshi kitabında da bul siyasat dawam etip, baylar menen xalıqtıń tómengi klass wákilleri arasındaqı qarama-qarsılıqlar súwretlenedi.

Romanniń úshinshi kitabında bolsa ekinshi jer júzlik urıs dáwirindegi front hám fronttan shettegi qaraqalpaq xalqınıń awır turmısı súwretlenedi. Jazıwshı bayanlawshı obrazı arqalı 1920-jıllardan baslanǵam siyasıy waqıyalardı izbe-iz súwretleydi. Romanniń birinshi bólimindegi waqıya tuwısqan bóle bolıwına qaramastan, baylıqları sebepli biri-birin qızǵanıp ata dushpanǵa aylanǵan Ótegen menen Áytekeniń konfliktine qurılǵan. Waqıya Ótegeniń jalǵız qızı Ánjimniń uzatıw toyınan baslanadı. Uytqıp esken dawıl kem-kemnen kúsheyip sala berdi. Ara-tura uzaqtan ala-burqan bolıp tawday buldırıp kóringen quyn úydiń janına kelgende jazdırılıp, birewdi qaynawıtlaǵan qushaǵına alıp, aspanǵa kóterilip baratırǵan sıyaqlı adamnıń quyqasın juwlatıp qoya beredi [1, 47-6]. “Táǵdır” roman trilogiyasınıń 1-kitabında syujettiń ekspoziciyası mine usınday peyzajlıq súwretlewden baslanadı. Jazıwshınıń romandı bulay baslawınıń ózinde úlken kompoziciyalıq sheberlik kózge taslanadı. Sebebi, toy menen jarısıp atırǵan bunday shańlı, jaǵımsız hawa rayı syujettiń keyingi bólimlerinen derek beredi. Birinshiden, bunday jaǵımsız hawa rayı óz tuwısqan bólesiniń quwanışına shıntlap ortaqlıq bolmay otırǵan Áytekeniń ishki dúnyasına únles kelse, ekinshi bir tárepten, qandaydur kewilsiz jaǵday bolatuǵında seziledi. Jazıwshı bul jaǵdaydı bayanlawshı obrazı tárepinen jetkeredi. Yaǵnıy, kóp uzamastan toy bolıp atırǵan jerge Inayat palwandı jolda birewler óltirip ketkenligi tuwralı sum xabar keledi. Inayat palwan Ótegeniń qızı Ánjimniń ashıǵı. Biraq, qızdıń ákesi óziniń baylıǵın, jerin keńeytiwdi oylap qızın qazıǵa uzatıp atır. Sonday-aq, Inayat palwan – Áytekeniń atqosshısı bolǵanı ushın, Ótegen jalǵız qızın dushpanınıń xızmetkerine beriwdi maqul kórmeydi. Mine, sonıń ushın belgisiz birewler arqalı Inayat palwandı óltirtip, dushpanınan kek alıwdı maqset etedi. Sonday-aq, roman trilogiyasınıń 1-kitabında Ánjim hám onıń qız apası Sulıw arasındaqı bolǵan dialogları arqalı Ánjimniń ishki psixologiyası tásirli etip súwretlenedi. Romanniń bul bólimin kompoziciyalıq jaqtan analizlep qaraǵanımda, tiykarǵı syujetten tısqari, lirikalıq sheginis sıpatında Sulıwdıń ishki hásiretin jetkeriw maqsetinde qaraqalpaq ádebiyatındaǵı ápsanalıq mazmundaqı Qumar ana obrazı tilge alınadı. Mısalı:

– Bas qattı ma, tas qattı ma degende bas qattı degen. Qumar ana óziniń tuwǵan balasınıń gellesin xannıń tabaǵınıń ishinde turǵanın kórgende júregi jarılmaǵan. Men de ne qılayın, ishimmen shıqqan perzenttiń islegen isine kúyemen, janaman [4, 60-6]. Bunda Ánjim menen onıń qız apası Sulıw ortasındaǵı dialog arqalı qaharmannıń ishki keshirmelerin tásirli etip súwretlengen. Sonday-aq, roman trilogiyasınıń birinshi bólimindegi sulıwlıqta teńi joq Gúljamaldıń jarlı Xalmurzalardıń esigine kelin bolıp túsiwi, bunnan jarlı shańaraqtıń tóbesi kókke jetip quwanǵanlıǵı T.Qayıpbergenovtıń “Maman biy ápsanası”ndaǵı jetim Amanlıqlardıń ılashıǵına Ayǵara biydiń sulıw qızı kelin bolıp túsiw waqıyasın eske túsiredi.

Sonday-aq, romanniń syujetin rawajlandırıwda absurdlıq waqıyalar da tiykarǵı xızmetti atqaradı. Mısalı, Áytekeniń óz tuwısqan bólesi bolǵan Ótegeniń qızın urlap ketip, hayallıqqa alıwı, súymegen insanına turmısqa berip atırǵan qızdıń óz ákesinen kek alıw maqsetinde bayǵa 2-hayallıqqa razı bolıwı. Mine, romandaǵı bunday absurdlıq háreketler Áyteke menen Ótegen arasındaqı konfliktti rawajlandırıw ushın qollanılǵan. Sonday-aq, Xalmurzanıń Gúljamaldı ólimshi etip sabawı – Xalmurzanıń obrazın ideyallastırıp jibermeu hám onıń xarakterin ashıw ushın jazıwshınıń usınday háreketlerdi waqıyaǵa aralastırǵanlıǵı seziledi.

Romanniń 3-kitabında da bunday lirikalıq sheginisler jiye ushırasadı. Mısalı, bul bólimde Zuxranıń uzatılıw toyında qaraqalpaq xalqınıń salt-dástúr jırları bolǵan “Háwjar”, sońınan “Betashar” sıyaqlı jırlar kórinedi. Romandaǵı bunday salt-dástúr jırları tiykarǵı syujetke baǵındırılǵan. Romanniń bul bólimindegi waqıya Xalmurzanıń túrmeden shıǵıwınan baslanadı. Ekinshi jer júzlik urıs dáwirindegi xalıq turmısı bayanlanǵan bul romanda syujet tikkeley Xalmurza menen baylanıslı. Roman trilogiyasınıń bul bóliminde kompoziciyalıq jaqtan aldınǵı

bólimlerine qaraǵanda biraz ózgeshelikler seziledi. Waqıya bayanlawshı tárepinen izbe-iz bayanlanǵanı menen, bazı jerlerde qaharmanlardıń 1, 2-bólimlerdegi waqıyalardı eske túsiriwleri jiyi kórinedi. Mısalı: Alla, Quday sheber me, qurqıltay sheber me degen usı. Mına bala meniki bolıp júrnegey. Quday saqlasın. Ol qoy, qaydaǵını oylayman,-dep jaǵasına túkirdi. Onıń yadına Gúljamal tústi. Minezi jumsaq, kúlgeni sulıw, júris-turısı, miyrimli kózleri Xalmurzanıń yadınan hesh shıqpas edi [3, 13-6].

Bul jerde trilogiyanıń 1, 2-kitabındaǵı bas qaharmanlardıń biri Gúljamal tilge alınadı. Degen menen, romandaǵı bunday eske túsiriwler tiykarǵı syujet arqalı ámelge asadı. Mısalı, Xalmurza ulına qız sorap bargan úyinde usı waqıyalardı eslewge májbúr boladı. Trilogiyanıń úshinshi kitabındaǵı bunnan basqa da orınlarda qaharmanlardıń ótken waqıyalardı eske alıwı, artqa qaytıwı jiyi ushırasadı. Bunday jaǵdayda izbe-iz bayanlanıp kiyatırǵan tiykarǵı syujet úziliske túsedı.

Ulıwmalastırıp alǵanda, romannıń birinshi kitabı Áyteke menen Ótegen baydıń konfliktinen baslanıp, Nurman menen Xalmurzanıń qarama-qarsılıqları menen juwmaqlanadı. Bul qarama-qarsılıq roman trilogiyanıń 2-kitabında dawam etedi. Romannıń bul bóliminde Qaraqalpaqstan sovet húkimetiniń dáslepki jıllarındaǵı hayal-qızlardıń sociallıq ahwalı, eskiliktiń sarqıtı menen jańa zaman arasındaǵı qıyan-kesti gúresler, sonday-aq socialistlik sananıń qalıplesiwi Bozataw átirapında bolıp ótken waqıyalar tiykarında súwretlenedi. Waqıya Gúljamaldıń tolǵatıp, dúzde bosanıwınan baslanadı. Romannıń bul bóliminde syujet xronikalıq tártipte qurılǵanlıǵı menen, bazı qaharmanlardıń eske túsiriwleri de beriledi. Mısalı, Gúljamaldıń Tórtkúlge jetemen degenge shekemgi waqıyalardı esine alıwı. Romannıń ekinshi kitabınıń syujeti Gúljamal obrazı menen rawajlanıp baradı. Romannıń bul bólimindegi Artıqtıń monologı tiykarǵı syujetke baylanıslı bolıp, Nurman menen arasındaǵı konfliktti rawajlandırıwǵa xızmet etedi:

Tań atqanda Artıq tólege kelse qamap qoyǵan adamı túni menen qashıp ketipti. Artıq aspańǵa balta ılaqtırıp way-way salıp qoya berdi. Ol qalay qashqan? Men keshe qolın bosıraq baylappan, aqmaq basım, adamnıń balası dep ayadım ba, bilmeymen. Ol meniń qandarım edi, nege ayadım, nege sol waqıtta óltirip taslamadıq, - dedi óziniń mańlayına ózi urıp.

Endi qansha adamlar zaya bolatuǵın boldı. Biz onı óziniń bandaları menen tutıp almaqshı edik. Báribir búgin bolmasa erteń tutiladı [2, 25-6].

Personajdıń ishki qáhárin súwretlegen bul qatarlar Nurmannıń qashıp ketkenin kórgen waqıttaǵı Artıqtıń monologı. Bunda jazıwshı “aspańǵa balta ılaqtırıp” degen frazeologiyalıq qatarlar menen personajdıń psixologiyalıq jaǵdayın ótkir súwretlewge umılǵan.

Gúljamal Gúlmannıń janın tilep qudayǵa jalbarınadı: “ózim jılap júrgenim azday balamnıń kúyigin kórsete kórme, jaratqan jan iyem. Eń bolmasa bir kóz jasımdı kórgeyseń meniń” deydi kóziniń jasın tıya almay [2, 18-6]. Bul shıǵarmadaǵı náreste Gúlmannıń awırıp atırǵandaǵı Gúljamaldıń ishki hásireti. Kúyewiniń gúnaların qosa arqalap, turmıstıń awır júginen eńsesi túsken Gúljamaldıń analıq nalish sezimleri kitap oqıwshısın tolqındıratuǵını sózsiz. Bunı jazıwshınıń jetiskenligi dep bahalaw múmkin.

Jaydıń ishine juwırıp kirgen Artıq betine aq jabılıp jatırǵan balanıń ayaq ush betinde basın jerge iyip, nar ingendey qayısıp otırǵan Nurmandı kórgende qatıp qaldı. Ol ne islerin bilmeydi, xalıqqa sonsha qıyanet etken adamdı tutıp berse me eken, házir “xalayıq, Nurman biziń úyde” dep baqırsa ma? Ol ne qıların bilmedi, janı jańa úzilgen balanıń basına kelip otırdı [2, 19-6].

Shıǵarmadaǵı bul qatarlarda jazıwshınıń Artıqtıń óz-ózi menen ótken ishki konfliktin bayanlawshı obrazı arqalı sheber bayanlanǵanın kóriwimizge boladı. Yaǵnıy, jazıwshı Artıqtıń ruwxıy halatın súwretlewdi bayanlawshı obrazına júklegen hám bunı Artıqtıń qısqa ishki ruwxıy

keshirmeleri dep bahalawǵa boladı. Bayanlawshı obrazı tárepinen berilgen personajlardıń ruwxıy halatı shıǵarmanıń basqa da orınlarında kóplep ushırasadı. Mısalı:

Jarlıda mıltıq ne jesin. Áytewir qaqqanı bar, buǵan da shúkir. Qıs bolsa otınsız kúni joq, mal baǵıp júrip qısı menen ań awlaydı. Qanday qızıq eken sol kúnler! Birewden qorıqpaydı, islegen ayıbı joq, kókiregi taza, adamlardıń betine tik qaraydı. Endi she? Jigittiń kóz aldına tógilgen qan, jılaǵan hayallar keledi. Adamnıń ózi túwe dúsirilisinen qorqadı, bul qanday ómir boldı? Jaqsılıqtı wáde etken iyshanımız qayda? Nege ol mına adamlardı ǵargap joq etpeydi? Nege bular jerdiń astında jatadı? Qúdireti kúshli qudayım dinge qarsı shıqqanlardıń nege isin kún-kúnnen háwij aldıradı [2, 35-6]. Jazıwshı bul qatarlarda kórkemlew usıllarınıń biri bolǵan ritorikalıq sorawdan utımlı paydalanıp, personajdıń ishki keshirmelerin tereń hám tásirli súwretlewge erisken.

Romannıń úshinshi kitabı Xalmurzanıń túrmeden shıǵıwınan baslanadı. Ekspoziciya bóliminde Xalmurzanıń awılı, qońsısı Jampıq, balaları menen tanıtırıladı. Al, waqıyanıń baslanıwı – ekinshi jer júzlik urıstıń baslanıwına tuwrı keledi. Awıldıń boy kótergen jas jigitleriniń barlıǵı urısqa atlanadı. Xalmurzanıń 3 ulı hám bir qızı, Artıqtıń 3 ulı urısta qaharmanlatsha qaza tabadı. Sonday-aq, romanda fronttan shettegi rus awılları da súwretlenedi. Qızıp turǵan qan tógispedegi soldatlardan bólek, qaraqalpaq elindegi hayal-qızlarǵa da ańsat bolmadı. Kimisi jesir qaldı, kimisi jetim qaldı. Kimisi eli ushın shegaradan ótip, qurban boldı.

Solay etip, trilogiyanıń 3-kitabında syujet Xalmurza menen baslanıp, Xalmurza menen tamamlanadı. Trilogiyanıń dáslepki bólimlerinde Xalmurza hám Artıqtıń janındaǵı bas qaharmanlar 3-kitaptaǵı tiykargı syujette az qatnasadı. Bazı qaharmanlar tek ǵana tiykargı syujetten tıs Xalmurzanıń eske túsiriwlerinde ǵana kórinedi. Sonday-aq, romanda lirikalıq sheginis sıpatında salt-dástúr jırları jiysi qollanılǵan. Tiykargı syujetten tıs etnografiyalıq maǵlıwmatlar romannıń bul bóliminde jiysi ushırasadı. Usı tárepleri menen roman trilogiyanıń 3-kitabı aldınǵı bólimlerinen ózgeshelenedi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Баҳадырова С. Тәғдир // “Әмиўдәря” журналы, 1979. – №1-5.
2. Баҳадырова С. Тәғдир. – Нөкіс. Қарақалпақстан, 1989.
3. Баҳадырова С. Тәғдир // “Әмиўдәря” журналы, 2021. – №4-6.
4. Баҳадырова С. Тәғдир // “Әмиўдәря” журналы, 2022. – №1-2.
5. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий әпсанасы. – Нөкіс: “Билим”, 2018.
6. Алламбергенов А. Тарийхий романларда тарийхий ҳақиқат ва бадий талқиннинг синтези (К. Мамбетов тарихий асари мисолида) // филол...илим. кан...илим..дәрежесин алыў ушын жазылған диссертация. – Нөкіс, 2011.
7. Ахметов С. Қарақалпақ әдебий сыны. – Нөкіс: “Қарақалпақстан”, 1993.
8. Баҳадырова С. Роман ҳәм дәўир. – Нөкіс: “Қарақалпақстан”, 1978. – Б. 47.
9. Járimbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. – Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 2012.
10. Камалов Қ. Дала бүркити. – Нөкіс: “Қарақалпақстан”, 1990. – Б. 6.

JOQARÍ KLASLARDA KÓRKEMLEW QURALLARÍN OQÍTÍWDA INFORMACIYALÍQ TÁLIM PLATFORMALARÍNAN PAYDALANÍW

Jiemuratova A.S

38-sanlı mekteptiń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pání muǵallımı

Zamanagóy jámiyette tálim hám texnologiya rawajlangan sayın bilimlendiriw mákemelerinde jumıs alıp barıp atırǵan qánigelerden ilim-pán jańalıqlarınan turaqlı xabardar bolıwı talap etilmekte. Tálim sisteması hám informaciyalıq-pedagogikalıq texnologiyalardı da búgin bir-birinen ajıratıp qarawǵa bolmaydı. Sebebi, tek ǵana tálimde emes, derlik barlıq

tarawlarda sanlastırıw, online xızmet kórsetiw processleri kúndelikli jumıs túrine aylandı. Sonlıqtan da, hár bir oqıtıwshı keleshek áwladqa tálim-tárbiya beriwde informaciyalıq texnologiyalardan paydalanıp, kásiplik kompetensiyanı arttırıp barıwı oğada zárúr. Oqıtıwshınıń wazıypası tek ǵana sabaqlıqta berilgen tapsırmalardı orınladıw, túsindiriwden ǵana ibarat bolıp qalmay, interaktiv metodlar hám tálim beriwge arnalǵan platformalardan paydalanıp, sabaq processin nátiyjeli shólkemlestiriw bolıp tabıladı. Sebebi, búgingi biz tárbiyalap atırǵan áwlad informaciya hám texnologiyalar ásiriniń oqıwshıları.

Informaciyalıq texnologiyalar insan iskerliginiń nátiyjesi sıpatında qaralıp, filosofiya, pedagogika, psixologiya, didaktika, kommunikaciya, menejment sıyaqlı tarawlardıń teoriyalarına súyenedi. Informaciyalıq tálim texnologiyaları degende bilimlendiriwde keń paydalanılatuǵın hám sabaqtı rejelestiriwge, maqsetke erisiwge járdem beretuǵın kompyuter quralları hám metodları toplamı túsiniledi [1, 1-b].

Informaciyalıq texnologiyalar shaxsqa baǵdarlangan rawajlandırıwshı potensialǵa iye. Lekin olardan paydalanıw ushın oqıtıwshınıń jańalıqqa umtılıwı hám tayarlıǵı jetkilikli emes. Elektron tálim sistemaları oqıtıwshılardıń úzliksiz jumısın kemeytiwi hám júzbe-júz qarım-qatnastı ámelge asırıwǵa járdem beredi [2, 4-b]. Sol sebepli ana tili pánin oqıtıwda informaciyalıq texnologiyalardıń keń qollanıwı oqıwshı sana-seziminiń artıwına, onda oylaw, pikirlew qábiletiniń rawajlanıwına múmkinshilik jaratadı. Informaciyalıq tálim texnologiyalarınan paydalanıw, oqıtıwshılardıń óz pánin úyretiwde jańa imkaniyatlardı ashadı. Izleniwshen, novatorlıq qábiliyetke iye hár qanday pedagog dástúriy emes sabaq túrlerin shólkemlestiriw arqalı oqıwshılardıń ózin-ózi bahalawına, sin pikirlewin rawajlandırıwına úles qosa aladı.

Dástúriy emes sabaqlar ádettegi sabaqlardıń qaraǵanda qatar ózgeshelikler menen artıqmashılıqlardıń iye. Dástúriy emes sabaqlar muǵallım menen oqıwshılardıń teń huqıqlı, erkin túrde, jedelli rawishte birliktegi islesiwine, oqıtıwdıń insaniylik, demokratiyalıq sıpatına negizlenip shólkemlestiriledi [3, 206-b].

Informaciyalıq tálim texnologiyalarınıń tiykarǵı qásiyetlerine tómendegiler kiredi: diagnostika tiykarında oqıtıwdıń maqsetlerin anıqlaw, mazmundı tańlaw hám sistemalasırıw, bilimlerdi bahalaw arqalı qayta baylanıstı ámelge asırıw imkaniyatı, sonday-aq juwmaqlawshı nátiyjeler.

Informaciyalıq texnologiyalardıń payda bolıwı ulıwmalıq bilimlerdi tarqatıw hám tálim tarawındaǵı reformalardıń tiykarǵı háreketlendiriwshı kúshi esaplanadı. Bilim beriwde jańa informaciyalıq oqıw quralları bolǵan: mobil telefonlar, planshetler, smartsaatlar, kompyuter, noutbuk sıyaqlı texnologiyalar tálim beriwde keń qollanıwmaqta. Informaciyalıq texnologiyalardan tálim sistemasında, ásirese, ana tili pánin oqıtıwda paydalanıw múmkinshiligi bolǵan sabaqlıqtıń elektron nusqası, elektron kitaplar, elektron plakatlar, kesteler, quiz testler, shınıǵıwlar oqıtıwshınıń pánge bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıwda, óz betinshe izleniwge baǵdarlawda kúta áhmiyetli esaplanadı. Tálim-tárbiya jumısın ámelge asırıwda pedagogikalıq hám informaciyalıq texnologiyalardı nátiyjeli qollanıw ushın ana tili pánin oqıtıwshıları arnawlı metodikalıq bilim hám kónlikpelerdi iyelewi, pedagogikalıq ámeliyatta zárúr bolǵan tayarlıqqa iye bolıwı lazım. Ana tili pánin ulıwma bilim beriw mekteplerinde oqıtıw boyınsha júdá kóp metod hám usıllar bar.

Tálim beriwde tiykarǵı itibar oqıwshılardıń kommunikativ hám sóylew kónlikpelerin rawajlandırıwǵa qaratılǵanlıǵı sebepli informaciyalıq texnologiyalardan paydalanıw zárúr máselege aylanbaqta. Házirgi kúnde elektron platformalar hár bir pán ushın jaratılǵan bolıp, oqıtıwshılar hám oqıwshılar ushın zamanagóy bilim alıwda oğada áhmiyetli bolıp esaplanadı. Ózbekstan Respublikasındaǵı ulıwma bilim beriw mektepleri ushın kundalik.com, ta'lim.uz platformalarında elektron sabaqlar jaylastırılǵan. Sonday-aq, Ahaslides, Kvizlet, Memrise, Duolingo, CodeCombat, EdUp, Xan academy sıyaqlı interaktiv oyunlar hám sabaqlar jaylastırılǵan platformalar iskerlik alıp barmaqta.

Ullı chex pedagogı Yan Amos Komenskiy óziniń “Ullı didaktika” kitabında: “Qaysı shınıǵıwdı baslasañız da, aldı menen oqıwshılarda oǵan mehir oyatıwıńız, pániniń abzallıǵın,

paydasın, tásirliligin dálillewińiz lazım” [4, 33-b] degen edi. Komenskiy, Russo, Ushinskiy, Tolstoy, Makarenko, Suxomlinskiy hám basqalar oqıtıwdıń teoriyasın rawajlandırıwǵa úlken úles qosqan alımlar. Bul alımlardıń ilimiy izlenislerinen ana tili pánin oqıtıwda paydalanıw oǵada áhmiyetli. Joqarı klastaǵı mektep oqıwshılarına ana tili pánin oqıtıw processin jetilistiriw ushın olardıń jas ózgesheliklerin, psixologiyalıq qáiletlerin esapqa alǵan halda; birinshiden, olardıń erkin pikirlew ushın imkaniyat jaratıw kerek. Buǵan tema hám tapsırmalardı tańlaw, interaktiv oqıtıw usılların qollaw arqalı erisiw múmkin. Ekinshiden, joqarı klastaǵı mektep oqıwshılarınıń sociallıq tán alınıwı hám shaxs sıpatında ózlerin kórsete alıwın esapqa alıw kerek. Buǵan tapsırmalar hám joybarlardı islep shıǵıw, kommunikaciyalıq oqıtıw usılların qollaw arqalı erisiw múmkin. Úshinshiden, joqarı klass oqıwshılarınıń motivaciyasını esapqa alıw kerek. Bunda qızıqlı materiallardan paydalanıw, sonday-aq tańlawlar shólkemlestiriw áhmiyetli orın iyeleydi.

10-klass Ana tili sabaqlıǵı 2022-jılı baspadan shıǵarılıp oqıwshılardıǵa usınıldı. Bul sabaqlıq aldınǵı jıllarda baspadan shıqqan sabaqlıqlardan túpten parq qıladı. Avtorlar dıqqattı kóbirek kórkem tekst penen islesiwge qaratqan. Prozalıq hám poeziyalıq tekstlerge tallaw jasaw, oqıwshılardı erkin pikirlewge baǵdarlaw boyınsha berilgen materiallar xalıq awızeki dóretpelerinen, shayır hám jazıwshılar shıǵarmalarınan, sonday-aq internet materiallarınan alınǵan. Oqıp túsiniw, tıńlap túsiniw, sózlik penen islesiw ushın tapsırmalardıń beriliwi menen aldınǵı jıllardaǵı sabaqlıqlardan ajralıp turadı. Teoriyalıq maǵlıwmatlar menen birge berilgen ádebiyat, tariyx, psixologiya, biologiya, medicina huqıqtanıw h.t.b tarawlarǵa tiyisli maǵlıwmatlardı oqıwshılar tez eslep qaladı. Olar qısqa, faktlerge tiykarlangan, reńli kóriniste berilgen. Sol sebepli sabaqlıqtaǵı teoriyalıq maǵlıwmatlardı oqıwshılardıǵa ańsat usıl memen jetkeriw, dástúriy emes sabaq úlgesi boyınsha sabaqtı shólkemlestiriw zárúrliǵı payda boladı. Teoriyalıq maǵlıwmatlardıń oqıwshılar yadında uzaq saqlanıp qalıwına erisiw ushın informaciyalıq tálim platformaları yamasa mobil qosımshalardan paydalanıw biz kútken nátiyjeni beredi. Mámleketlik baǵdarlamada oqıwshılardıń pikirlew dárejesin arttırıw ushın bir tema, til bilimi teoriiyası boyınsha bir tema 45 minut dawamında ótiliwi belgilengen (1-keste).

BAY-DÁWLETLI BOLSAM (III sherek)

Sabaq	Pikirlew hám lingvistikalıq temalar		saat
1-sabaq	Baylıq ózi ne?	Sóz mánisiniń awısıw usılları. Eпитet	1
2-sabaq	Milliaderler turmısınan sóz	Teńew hám onıń jasalıw usılları	1
3-sabaq	Bay bolıw sırları	Metafora hám onıń bildiriliwi	1
4-sabaq	Jarlılıqtıń deregi qayaqta?	Metonimiya hám onıń jasalıw usılları	1
5-sabaq	Milliaderler sıyaqlı pikirleń	Sinekdoxa hám onıń jasalıw usılları	1

1-keste. 10-klass ushın ana tili páninen jıllıq kalendar-tematikalıq is rejesi ulgisi

Kórkemlew quralları mazmunı boyınsha bir-birine oǵada jaqın. Obrazlılıq bir sóz arqalı emes, birneshe sózlerdiń mánilik baylanısına qaray payda boladı. Bul mánilik baylanıs ayırım jaǵdaylarda, hátte, pútin kontekst tiykarında da qalıplesiwi múmkin. Kórkem shıǵarmada sóz tuwra yaki awıspalı mánide qollanıladı. Eger shıǵarma tilinde sóz tuwra mánisinde emes, al awıspalı mánide qollanılgan bolsa ol kórkemlew quralı yamasa trop esaplanadı.

Predmet yaki waqıya-hádiyselerdi ayqın sáwlelendiriw ushın oǵan basqa bir predmet, yaki waqıyanıń belgisi kóshiriledi, uqsatıladı. Troplar qatarına epitet, teńew, metafora, metonimiya, sinekdoxa, ironiya, allegoriya, janlandırıw hám perifrasta kiredi [5, 155-b]. Kórkemlew quralları dúzilisi hám mánisi jaǵınan bir-birinen parqlanadı. Degen menen olardı úyreniw, bir-birinen ajratıw oqıwshıǵa qıynshılıqlar tuwdıradı. Bunday qıynshılıqlardı jeńiwde interaktiv platformalardan paydalanıw eń isenimli mexanizm bolıp tabıladı. Elektron tálim platformalarınan payalanıw ushın aldı menen bilim beriw mákemesinde zárúr sharayatlar bolıwı

kerek. Yaǵnıy: 1) telekommunikaciya infrasisteması rawajlangan; 2) kompyuterler global tarmaqqa jalǵangan; 3) oqıtıwshı multimedia úskeneler menen islese alıwı; 4) waqıt hám keńislikti dıqqatqa alıw kónlikpeleri rawajlangan bolıwı kerek.

Búgingi globalıwıw sharayatında sanlı texnologiyalardan paydalanıw iskerligi artıwı menen elektron tálim platformalarınan paydalanıwshılar sanı da kún sayın artıp barmaqta. Tálimde keń paydalanılatuǵın bunday platformalar qatarına <https://kahoot.it/>, <https://learningapps.org/>, <https://wordwall.net/ru/myactivities>, <https://quizizz.com/join>, <https://www.flippity.net/> sıyaqlı interaktiv platformalar kiredi.

Oqıwshınıń kórkemlew quralların bir-birinen ajırata alıw kónlikpesin payda etiw ushın informaciyalıq tálim texnologiyalarınń múmkinshiliklerinen paydalanıw biz kútken nátiyjeni beredi. Wordwall.net inglis tilinen alınǵan sóz bolıp –»Sóz diywalı» degen mánisti bildiredi. Sóz diywalı-bul klastaǵı diywal, daǵazalar taxtası yamasa basqa ekranda háripler menen jazılǵan sózlerden payda bolǵan sawatlılıq quralı. Onda islengen oyın shınıǵıwların baspadan shıǵarıw júdá qolaylı bolıp, PDF formatta júklew imkanıyatı jaratılǵan.

Platformada hár qıylı pánlerge tiyisli 73 607 400 den artıq resurslar bar. Óz shınıǵıwlarımızdı jaratıw ushın aldı menen dizimnen ótemiz. Soń jumıs stolınan kerekli úlginı tańlap, shınıǵıw jaratamız. (1-súwret) jaratılǵan tapsırmalar QR-kod hám siltemeler arqalı uzatıladı yaki saytıń tikkeley ózinde orınlanadı.

1-súwret. wordwall.net platformasında jaratılǵan interaktiv shınıǵıw

Kórkemlew quralların oqıtıwda informaciyalıq tálim texnologiyalarınan paydalanıw oqıtıwshı hám oqıwshıǵa tómendegi qolaylıqlardı jaratadı: a)Sabaqqa tayarlanıw, úy jumısın soraw hám jańa temanı bekkemlewde waqıttan nátiyjeli paydalanıw; b)sabaqtı qızıqlı hám zamanagóy etip shólkemlestiriw; c)oqıwshılar dıqqatın bir jerge jámlew; d)maǵlıwmattı erkin izlewge úyretiw; e)sabaqtıń intensivligi hám tezligin arttırıw; f)jańa temanı ózlestiriwde kórgizbelilikti támiyinlew; g)oqıwshılardı eksperimental iskerlikke baǵdarlaw h.t.b.

ÁDEBIYATLAR:

1. Чистяков В.А. Понятие «Информационнообразовательные технология по способу взаимодействия учащихся с информационно-компьютерными средствами» <https://cyberleninka.ru>. 2014. – с 11
2. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании: учебное пособие – М.: «Академия», 2013. – с. 124.

3. Qosnazarov Q., Pazilov A., Tilegenov A.. Pedagogika. – Nókis: “Bilim”, 2009. – B. 255.
4. Коменский Я.А. Буюк дидактика. – Т.: “Ўқитувчи”, 1975. – Б. 238.
5. Abdinazimov Sh., Ismaylova Z., Kazimbetova Z. Ana tili 10-klass ushın sabaqlıq. – Т., 2022. – Б. 223.
6. <https://wordwall.net/ru/myactivities>

Н.ЖАПАҚОВ – КӨРНЕКЛИ ЖӘМИЙЕТЛИК ҒАЙРАТКЕР

Базарбаева Ж.

*Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Өткен ХХәсир қарақалпақ халқының турмысында үлкен, бай ўақыяларға, қарама-қарсылықлы социаль жәмиётлик аўдарыспақларға толы болыў менен қатар топар-топар миллий зыялы инсанларды, халықтың келешек бахты ушын жан аямай хызметлер еткен көрнекли ғайраткерлер менен мәмлекетлик искерлерди өсирип шығарды, олар хәр тәреплеме миллий раўажланыўымыздың келешек раўажланыўына салмақлы үлеслерин қосты, айырымлары өз жанларын сол уллы жолда қурбан етти десек те болады. Соның менен қатар бул әсир даўамында халқымыздың руўхый ақыл-парасат дүньясы ушын өз талантын, билим хәм уқышларын жумсаған бир топар, бир-неше әўлад зыяларды, жазыўшы-шайырларды, илимпазларды майданға келтирди хәм олар өз ерки менен ишки руўхый психологиялық күш күдиретин халқымыздың ақыл парасат дүньясының келешегин сол ўақыт перспективасы ушын жумсады. Мине, усындай қоспалы талантлар қатарында миллий мәмлекетшилигимиздің раўажланыўы, халыққа хызмет етиўи ушын күш, ақыл-парасат, шыдам тақаатын берген А.Досназаров, Қ.Әўезов, М.Жуманазаров, П.Сейтов, П.Өтамбетов, Қ.Камаловлардан бурын хәм соң, айырымлары менен қатарма-қатар өмир сүрген әжайып инсан Наўрыз Жапаковтың туўылғанына быйылғы жылы бир әсирден аслам, 110 жыл толыўы үлкен социаль психологиялық әҳмиётке ийе деп ойлаймыз. Ол тек ғана көрнекли жәмиётлик, мәмлекетлик ғайраткер емес, ал халық руўхый раўажланыўына азық болатуғын аты өшпес инсанлардың бири болып тарийх бетлеринде қалады.

Н.Жапақов (1914-1975) мәмлекетлик ғайраткерлик, ел хызметлери тараўында үш мәртебе Қарақалпақстан Республикасының биринши басшысы, Қарақалпақстан областылық партия комитетиниң секретары, Қарақалпақстан Министрлер Кеңесиниң баслығы, Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Совети Президиумының баслығы болып жоқары лаўамызлы мийнет еткен оғада тәкирарланбас инсанлардың бири. Ол лаўазымлы мийнет жолында ислеген жыллары халық арасында жүрген ўақытлары мийнеткеш халыққа ғамхорлығы туўралы ел арасында жүдә унамлы пикирлер кең тарқалған. Солардың бири сын сыпатында аты көрсетилген естелик китаптағы мынадай қатнас қағаздағы пикирлерге итибар берсек:

**ҚҚАССР Жазыўшылар союзы басқармасының
председатели**

жолдас М.Нурмухаммедовқа

Сизге мәлим болғанындай хәм жазыўшы, илимпаз, филология илимлериниң докторы Н.Дәўқараев 1953-жылы қайтыс болды, ал оның хаялы 1959-жылы қазаланды. Олардан сегиз бала қалды.

Жақында мен Н.Дәўқараевтың үйинде болдым. Оның баллары жасап атырған жай жаман ҳалда, қулай жазлап турыпты. Баллардың үсти-басы жупыны, оларда зәрүрли көрпе-төсекте жоқ. Сонлықтан мен Сизден төмендегилерди өтиниш етиўге мәжбүр болдым:

1. Мархум Дәўқараевтың баллары жасап атырған жайды ири ремонттан шығарсаңыз.
2. Балларды кийим-кеншек, көрпе-төсек пенен тәмийнлеўге жәрдем берсеңиз.

3. Егер бұл нәрселер Сизің қолыңыздан келмесе, республика Хүкметінен жәрдем сорауыңызды өтінемен [1, 14-6].

Н.Жапақов. 30.05.1959-жыл.

Хақыйқатында бұл үлкен адамгершиликтің көринісі екенлігі анық болып хәм бундай ғамхорлықлар Н.Жапақов тәрәпинен басқаларға да исленгенлігі дау туудырмайды. Оның Москвада Жоқары партия мектебинде бирге оқыған досларының, белоруссиялы жолдасларының айтыуы бойынша Н.Жапақов рус тилин жақсы билип, сол партия мектебинде оқыған жыллары күнделикли сабақларға хәм семинарларға пухта түрде бирге таярланатуғын болғанлығы илимпаз жазыушы тууралы еске түсирийлер, оның гейпара изертлеулері тууралы (1990) кітап орынлы атап көрсетилген.

Сол кітапта орынлы айтылғанындай-ақ қарақалпақ әдебиятының XX әсирдегі тарийхында белгили болған Н.Жапақовтың «Алма», «Қара теңіз», «Күн нурына урынба», «Тарт қолыңды» хәм «Буденный жауға атланды» қосықлары шайырдың үлкен табысы болды. Ондағы мынадай қатарлары тәсиршен хәм болып атырған тәбият қубылыслары, пейзажлық деталларды дәл сүүретлеуі, оның сол дәуір, урыс жылларының шынлығы менен сәйкес келиушилигі, яғный көркем психологиялық параллелизм хәр қандай көз қарастан да поэтикалық идеялық эстетикалық түрде бахалы екенлігі айқын.

Гейде шуўлап,
Гейде туўлап,
Гейде нама шерткендей.
Базда ысқырып,
Қатты гуўлеп,
Сырын баян еткендей.
Базда шалқып,
Көбик қалқып,
Жарға тикке урады.
Базда кейин,
Ишин тартып,
Күшин жыйнап турады.
Я айта ма,
Күн батыста,
Гуўлеп оттың жанғанын.
Я айта ма,
Жанған отта,
Миллион адам қалғанын...[1, 32-6].

Хақыйқатында да булар рус шайырларынан тәсирленген халда да дәуір нәпеси көркемлик суўғарылғаны, басқа халықлардың көркемлик тәжрийбелерин миллий әдебиятымызға орынлы енгизиуі көз-қарасларынан да әдебиятшы сыншы илимпаз М.Нурмухамедовтың «Қарақалпақ совет әдебиятына рус әдебиятының тәсири» деген бахалы мийнетінде дурыс айтылғанындай, унамлы дөретиушилик қубылыслардың бири. Ол сөзсиз түрде миллий лирикамызды аз да болса байытыуға, оның лирикалық қахарманларын терең ашыуға хызмет ететуғынлығы анық.

Н.Жапақовтың әдебияттануыдағы үлкен жолы, бағыты – бұл қарақалпақ әдебиятында көркем метод мәселесин илимий теориялық мазмунда изертлеу болды хәм бұл тарауда ол докторлық диссертация жақлап үлкен әдебий илимий салмаққа, абыройға еристи. Тийкарынан алғанда бұл мийнетлер хәзирги ўақыт, аўмалы төкпели заман қарама-қарсылықлары ўақтында (тоқсаныншы жыллары) мийнет «социалистлик реализм тууралы» деп оған үрkip қараушылықтыңда болғанлығын да айтып өткенимиз макул. Бұл өз ўақтында усы метод пенен шуғылланып орынлы, дурыс нәтийжелерге ерисип жүрген белгили алым, илимпазларға өз ўақтында өсек-өтириклер, кемситиулер ушын үлкен курал, материал болды.

Н.Жапақовтың қарақалпақ халқының рухыйлығы оның миллий әдебияты ушын ислеген мәртлик ислериниң қатарында әдебиятымыз тарийхында С.Мәжийтов пенен Қ.Әўезовлардың орнын тиклеў, олар рәсмий түрде мәмлекет тәрәпинен репрессиядан ақланғаннан кейин олар туўралы батыл, өткир пикирлерди баспада жәриялаў, миллий ағартыўшы С.Мәжийтовты ҳәр қыйлы өсек өтириклерден қорғаўы, ол туўралы дәлийлли пикирлери менен көзге тасланыўы үлкен әҳмийетке ийе. Н.Жапақов әдебият, халық мәмлекетшилиги ушын маңлай тер төккен Қ.Әўезовтың хызметлерин қорғап, ол туўралы салмақлы ойларын, дәлийлли әдебий илимий системалы пикирлерин жәриялады ҳәм олар әдебиятшы илимпаздың «Әдебиятымыз ҳаққында ойлар» ҳәм басқа да китапларында, еске түсириўлери менен мақалаларында баспа сөзде жәрияланғаны куўанышлы [2, 14-6].

Н.Жапақов булардан басқа да қарақалпақ фольклоры, оларды системаластырып дәўирлерге, жанрларға бөлиў туўралы, қарақалпақ жазба әдебияты, туўысқан басқа халықлардың әдебиятларының атақлы ўәкиллери туўралы итибарлы, дыққатқа ылайықлы мақалаларын жазды. Оның мақалалары, мийнетлериниң итибарлы тәрәплериниң бири сол, ол қайсы тема, қандай да бир мәселе туўралы қәлем тербегенде оларға, темаға шын жүректен берилип, жазыўшы шайырлық жүрек тебренислери менен қатнас жасағанлығы сезилип турады. Мысалы, ол реализм туўралы жазғанда Әжинияз поэзиясындағы реализм ҳаққындағы бөлимди «Адам реалистлик әдебияттың орайлық темасы» деп қойыўы ямаса С.Мәжийтовтың Батыстағы ҳәр қандай өсекке толы идеологиялық түрде бурмалап қаралаўшылар туўралы мақаласын «Өсектиң өмири қысқа» деген тема менен жазыўлары ҳәм басқалар, улыўма илимпаз әдебиятшының өз мақсетлерине ерисиў жолындағы шын пафос, негизги бағдардан алжаспай пикирлер айтыў, соларға сәйкес фактлердиң, дәлийллердиң байлығы ҳәм мүмкиншиги барынша тереңлиги бүгинги жас әўлад илимпазларға, қатардағы оқыўшыларға да үлги боларлық унамлы қәсийетлер екенлигин белгилеп өтсек арзыйды.

Жуўмақластырып айтқанымызда илимпаз әдебиятшы қайсы бир әдебий темаларға, илимий мәселелерге байланыслы болса да өзинен бурынғы ҳәм заманлас әдебиятшы алымлардың пикирлерин мол түрде ҳәм орынлы пайдаланып өз пикирлерин тастыйқлайды. Әсиресе, усындай бай саўаттылыққа умтылыў, илимий изленислердиң байлығы сыяқлы эрудицияға умтылыў «Беруний ҳәм әдебият», «Өзбек халқының уллы шайыры», «Халықтың мәртлиги ҳәм Агахийдиң жырлары» ҳәм тағы басқа мақалаларында айрықша көзге тасланады. Н.Жапақовтың басқан ҳәр бир жолы, халық ушын ислеген ҳәр бир хызмети, оның ғайраты, күш-жигери келешек әўлад ушын үлги болары сөзсиз.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ахметов С. Қарақалпақстан Республикасының әдебиятшы алымлары ҳәм сыншылары. – Нөкис: “Билим”, 1993.
2. Жапақов Н. Әдебиятымыз ҳаққында ойлар. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1974.

N.JAPAQOVTIŇ QARAQALPAQ FOLKLORISTIKA ILIMINDEGI ORNI

Allambergenova P.J.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Filologiya ilimleriniń doktorı, shayır, jazıwshı, ilimpaz hám belgili jámiyetlik isker-Nawrız Japaqov XX ásir qaraqalpaq ádebiyatında belgili tulǵalardıń biri. Ol óziniń pútkil sanalı ómirinde xalqına talantlı shayır, jurnalist, awdarmashı, alım, jámiyetlik hám siyasiy ğayratker sıpatında xızmet etedi. Onıń ómiri hám dóretiwsilik jolı 30-jıllarǵa shekem qalıplesti hám rawajlandı. N.Japaqov onnan aslam qosıqlar toplamınıń, júzge jaqın ilimiy maqalalardıń hám bir neshe monografiyalardıń avtorı.

Belgili ádebiyatshı, S.Axmetov N.Japaqovtıń qospalı dóretiwsiligini haqqında bılay degen edi: «Nawrız Japaqov- qaraqalpaq ádebiyatında belgili óz ornı bar talantlı shayır. Sonıń menen birge ol qaraqalpaq ádebiyatın izerlewge bar kúsh-jigerin jumsaǵan sanawlı alımlardıń biri» dep, [1,136] belgileydi.Shınında da, alım qaraqalpaq folklorı, ádebiyatı tariyxı, ádebiy sını

boyınsha dáslepki qunlı maqalalar avtorı. Biz maqalamızda tek folklor boyınsha izertlewlerine toqtap qaraqalpaq folkloristikasına qosqan úlesin sóz etpekshimiz. Alımın bul tarawdağı hár bir maqalasının teması qoyılğan máselesinin áhmiyeti, onı sheshiwge usınısları menen dıqqattı tartadı. Máselen, «Xalqımızdın mádeniy miyrasına puxta qarayıq» degen maqalasında (1969-jıl), avtor sol dáwirdegi ádebiyattın eń aldınğı wazıypaların sheshiwge baylanıslı pikirleri orın alğan. Yaǵnıy, maqala bılay baslanadı: «Qaraqalpaq xalqı áyyemgi xalıqlardıń biri. Onıń ásirler boyı saqlanıp kiyatırğan mádeniyat, ádebiyat hám basqa ruwxıy baylıqları bar. Qaraqalpaq xalqının mádeniy miyrasların bekkem hám puxta saqlawshı eń dáslep qaraqalpaq xalqının ózi hám sol xalıqtın ishinen shıqqan aldınğı qatar sawatlı, mádeniyatlı adamları ekeni málim. Ásirese, milliy mádeniyattı dúziwshilerdın ózleri mádeniy miyrastı áwladtan-áwladqa jetkeriwshiler bolǵan» [2, 275] - dep bul qaraqalpaq xalqının Jiyen, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq hám basqalar ózinen burınǵı dástan, qosıqlardı úyrenip, olardı óz zamanında aytıp, jazıp, taratıp qoymastan keyingi áwladqa da jetkeriwshi bolǵanın belgileydi. Sonın menen birge qaraqalpaq xalqının revolyuciyaǵa shekemgi mádeniy miyrasının saqlanıw hám jıynalıwı az da bolsa izertleniw isine tuwısqan xalıqlar wákillerinin úlesi de az emesligin tastıyqlaydı. Solardan rus xalqının wákilleri bolǵan P.Richkovtın, İ.Belyaevtın, A.Divaevtın atların atap ótedi. Biraq, xalqımızdın mádeniy miyrasın onı tártipke salıw, olar boyınsha ilimiy isler júrgiziw, shın mańisinde revolyuciyaǵan keyin ǵana qolǵa alınǵanın tiykarlap olardı qayta tiklewge, joq bolıp ketiw qáwipinen qutqarılǵanın sóz etedi. Bul mádeniy miyraslardı izertlew islerine N.A.Baskakovtın ilimiy-etnografiyalıq ekspediciyasının A.L.Melkovtın, A.A.Sokolovtın ilimiy ekspediciyalarının ornın bahalaydı. Bul islerde qaraqalpaq xalqınan X.Axmetov, A.Begimov, N.Dáwqaraev, O.Kojurovlardıń belsendilik penen qatnasqanın, al jıynawshılardan S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlardın qoljazbalardan kóshirip, jıynap, toplan, kóp miynetler etip kitapxanaǵa tapsırǵanlıǵın ayırıqsha belgileydi.

İlimpazdın qaraqalpaq folklorına baylanıslı maqalalarının kópshiligi awızeki dóretpelerden naqıl-maqallargá, jumbaqlargá, dástanlarga arnalǵanın kóremiz. Máselen, «XI-XV ásirlerdegi folklor» maqalasında Orta Aziyadaǵı túrkiy tilles xalıqlargá, sonın ishinde qaraqalpaq xalqına da ortalıq bolǵan folklor tariyxına toqtaydı. Qaraqalpaq xalqının túrkiy tiller xalıqlar quramında kóp ásirler bolıp mádeniyatı, ádebiyatı ortaqlıqlıǵına shalıw jasaydı. Basqa xalıqlarday social-ekonomikalıq hám siyasiy jaǵdaylarga baylanıslı bir orınnan, ekinshi orınǵa kóshiwge májbúr bolǵanın, kóp waqıyalardı basınan ótkergenine ashınadı. Tuwısqan xalıqlar sıyaqlı qaraqalpaq xalqının da jámiyetlik rawajlanıwdın bir qansha basqıshınan ótkeni málim dep, bildiredi. Tariyxıy dáreklerdın kórsetiwı boyınsha túrkiy urıw-taypaları, shama menen aytqanda IX ásirge shekem jámiyetlik rawajlanıwdın urıwlıq-qáwimlik dárejesinde bolǵanın keń túrde maǵlıwmatlar menen aytadı. X ásirde baslap feodallıq dúzimge ótkenin ásirese, Xorezmde XIII ásirde basında aq tolıq qalıplesken feodallıq dúzim payda boldı - deydi. Bul pikirlerge tariyxshı S.P.Tolstov, ádebiyatshı ilimpaz, İ.R.Stebleva miynetlerin dárek sıpatında orınlı kórsetedi. Bunnan soń ilimpaz qaraqalpaq folklorının janrlıq túrlerinen joqlaw, salt-dástúr, toy baslaw, hájjar, sınsıw, betashar túrlerinde keńnen toqtap mısallar keltiredi. «XI, XV ásirlerdın siyasiy-ekonomikalıq jaǵdayları hám ádebiyat» maqalasında qaraqalpaq xalqının túrkiy xalıqlar ishinde uzaq jıllardan beri kiyatırğan mádeniyatına iye, kóplegen ádebiy estelikleriniń bar ekenligin sóz etedi. Olardan Yusup Xas Hajibtın «Qutadgu bilik» dástanı menen Maxmud Qashqariydın «Devonu Luǵatit túrk» miynetlerine itibar qaratadı. Olardıń qaraqalpaq ádebiyatına qatnası máselelerin azı-kem sóz etedi. «Devonu Luǵatit túrk» miynetindegi maqallardıń qaraqalpaq xalqının házirgi turmısında bar naqıl-maqallar menen baylanıslı, geyparaların ózgerissiz ayılıp qollanıwına dáslepki kilerden bolıp itibar qaratqanın kóremiz. İlimpazdın «Aforizm» maqalasında qaraqalpaq xalqının da óz gezeginde aforizmlerge bay ekenligin sóz etip onıń da tiykarları tereń de ekenligine itibar beredi. Yaǵnıy, joqarıdaǵı jazba esteliklerge saǵalas ekenin keltiredi, nátiyjede qaraqalpaq xalqının ádebiy miyraslarınan «Alpamıs», «Qoblan» h.t.b. dástanlarda aforizmlerdin kóplep bolıwın baǵdarların ashıp beredi. Solay etip aforizm degen atama sońǵı waqıtta qollanıw júz. Burın bul sıyaqlı sózler biyler, sheshenler aytqan sóz, yaǵnıy hikmetli

sözler dep júrgizilgen bolıwı múmkin, deydi. Bizde aforizmlerdiń kópshiligi naqıl-maqallardı aylanıp ketkenligide seziledi. Sonıń menen birge biyler, sheshenler, aldınǵı qatar adamlar hám xalıqtıń ózi tárepinen aforizmler ádalatlıq, adamgershilik, kópshilik xalıqtıń mápinde beriledi. Kópshilik xalıq biylerdi sheshenlerdi ádalatlı, aqıllı adamlar dep túsingen. Solay etip söz etip otırǵan dáwirlerdegi aforizmlerde qarama-qarsı eki klasstıń mápleri menen ideologiyası kórinedi. Miynetkesh xalıq óz mápin, ideyasın beretuǵın aforizmlerdi kóbirek saqlap, olardı áwladtan áwladqa jetkerip otırǵanlıǵına itibar qaratadı. Sol dáwirdegi ústem klass ideyasın beretuǵın aforizmlerge misal keltiredi. «Xan-xalıqtıń atası» degen aforizm bar. Bunda máni tolıq berilip qanday ideyanı názerde tutqanı ayılǵan. Al «Alpamıs» dástanın da Baysarı bay tilinen Tayshaxanǵa ayılǵan «xan ústine xan kelse, bul da xannıń miyneti» degen aforizm bar. Bul joqarıda xan haqqında ayılǵan aforizmdi konkretlestiredi hám tastıyqlaydı. Mısalı, «Jaqsıdan sharapat, jamannan kásápat», degen aforizmler bar. Bunda jaqsı adamnıń sabırlı, kishipecil bolıwı, adamǵa paydası tiyiwi, jaman adamnıń tek ózine emes jamanlıǵı menen basqalarǵa da zıyanı tiyetuǵın da ayılǵan. Solay etip, bul másele haqqında ilimpaz mınaday juwmaqqa keledi, aforizmlerdiń xalıq turmısınan qamtıǵan teması keń ekeni, onıń áyyemgi waqıtlardan beri janr bolıp qalıpsip kóp dáwirler ishinde xalıqqa ruwxıy jaqtan xızmet etip kiyatırǵanın atap ótedi. Bulardıń óz aldına keleshekte izertlew zárúrligin ortaǵa qoyadı.

«Naqıl-maqallar» maqalasında naqıl-maqallardıń uzaq ótmishtiń jemisi ekenligin tastıyqlaw arqalı olardıń tórkinine sholıw jasaydı. Xalqımızdıń turmıs-tájriybesinen payda bolǵan naqıl-maqallardıń mazmunın tallaydı. Qaraqalpaq xalqınıń turmısındaǵı mal sharwashılıq kásibi úlken orın tutıwına baylanıslı mına naqıllardı itibarǵa alǵan. «Diyxansılıq biri bes, sharwashılıq oǵan es» dep biykar ayılmaǵan. Bulardan basqa ilim-bilim iyelewge, ónerge baylanıslı naqıllardı da kóplep keltirip olardıń mazmunına dıqqat bóledi. Naqıl-maqallardıń janrlıq ózgesheligine, poetikasına itibar qaratadı, jumbaqlardıń tematikasına, ádebiyatımızda úyreniliw máseleleriniń zárúr ekenin aytadı. «Járiyalanbaǵan dástanlar» maqalasında qaraqalpaq dástanlarınan «Jaz kelen», «Jáxánsha», «Shiyrin-sheker» dástanları haqqında toqtaydı. Bul úsh dástannıń jıraw Qurbanbay Tájibaevtan jazıp alǵanın söz etedi. Dástanlardıń mazmunı, ideyası, kórkemligi máselelerine keńnen toqtap úsh dástannıń da bir jırawdan jazıp alınıwına qaramastan mazmunınıń hár qıylı ekeni ayılıp ótıledi. Bul qaraqalpaq xalqınıń dóretiwshilik, ruwxıy kúshiniń bay ekeniniń kórsetkishi dep, qaraydı. Bunday járiyalanbay atırǵan dástanlar kópligin olardı ana-tilimizde basıp shıǵarıwdı tezletiwdi, rus tiline awdarılsa, úlken jetiskenlik boladı, dep juwmaqlaydı. N.Japaqovtıń usı tarawda alıp barǵan ilimiy izertlew jumıslarınıń qunlılıǵı tereń ilimiyligi, faktke baylıǵı, ádil hám tuwrı ayılǵan ótkir pikirleri hám teoriyalıq biliminiń kúshliligi menen ajralıp turadı.

Sunday-aq ilimpaz, 1920-jıllardaǵı qaraqalpaq poeziyasında awızeki xalıq dóretiwshiligi dástúrlerin sheber paydalanǵanın S.Májjiyov, A.Muwsaev, A.Dabilov, S.Nurimbetov shıǵarmaları misalında ayqın kórsetip beriw menen birge, bul waqıtta dóregen shıǵarmalarǵa folklorǵa xarakterli bolǵan ıqshamlılıq, yadlawǵa qolaylılıq, namaǵa salıp aytıwǵa qurılǵanlıq, aqıl-násiyat úyretiwge baǵdarlanǵanlıq kórinip turatuǵınlıǵın belgilep ótedi [5]. Tiykarınan qarasaq, N.Japaqovıń folklor menen ádebiyattıń baylanısı haqqındaǵı pikirleri tereń ilimiyligi, folklordı paydalanıw jolları tuwralı aytqan bahalı oyları menen ayrılıp turadı. N.Japaqov xalıq awızeki ádebiyattı miraslarınan bahalılıǵı, qádirin, olardıń búgingi hám keleshek áwlad ushın biybaha ǵáziyne ekenligin óz waqtında jaqsı túsindi, olardı xalıq arasınan jiynaw hám basıp shıǵarıwǵa belsendilik etti hám óziniń tikkeley basshılıǵında qaraqalpaq folklorınıń kóp tomınlılıǵı 20 tomdı baspaǵa tayarlawǵa qatnastı. Házir olar tolıq kitap bolıp shıqtı. Ol 1977-jılı Tashkentte «FAN» baspasında birinshi ret rus tilinde shıqqan «Qaraqalpaq folklorı tariyxınıń ocherkleri» kitabına folklordıń eń mayda janrları bolǵan «Dástúr qosıqları», «Toybaslar», «Háwjar», «Sınsıw», «Betashar», «Joqlaw», «Aytımlar», «Bádik», «Gúlapsan», «Yaramazan» haqqında jazadı. Bulardı izertlewde qaraqalpaq folklorı boyınsha jiynalǵan materiallarǵa súylene otırıp, ol izertlewge tariyxıy jaqtan jantasadı. Bunday xızmetleriniń ayrıqsha ahmiyetine folklorist Q.Maqsetov [3, 286] óz miynetinde toqtanǵan edi.

Alımnıń maqalamızda tallawǵa tartqan izertlewleri «Ádebiyatımız haqqında oylar» (1974), «N.Japaqov. Eske túsiriwler» (1990) atlı kitaplarında berilgen. Ulıwma, N.Japaqov qaraqalpaq folklorın jıynaw basıp shıǵarıw hám izertlew boyınsha alıp barǵan ilimiy jumısları,maqalaları menen belgili folklorist bolıp esaplanadı. Usı tarawdaǵı xızmetleri qaraqalpaq folkloristika iliminiń qalıplesiwi hám rawajlanıwındaǵı ayırıqsha ornın belgileydi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Ахметов С. Белгили шайыр, үлкен алым // “Әмиўдәрәя” журналы, 1989. – №8.
2. Наўрыз Жапақов (Еске тусириўлер). – Нөкис: “Билим”, 1990.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1989.
4. Муратов П. Мәмлекетлик хәм жәмийетлик искер // “Еркин Қарақалпақстан” газетасы, 1995. 14-январь.
5. Жапақов Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселелери. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1972.

БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНДА ОРНЫ БАР ШАЙЫР

Мамбетниязова М.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты*

Филология илимлериниң докторы, Өзбекстанға хәм Қарақалпақстанға мийнети сиңген илим ғайраткери, көрнекли шайыр Наўрыз Жапақов қарақалпақ көркем әдебияты менен әдебияттануы илимине өзиниң терең мазмунлы поэзиялық шығармалары хәм әдебий сын мийнетлери менен салмақлы үлес қосқан әжайып талант ийеси еди.

«Н.Жапақовтың творчестволық жумысы 1930-жыллардан басланды. Ол бул ўақытта лирик шайыр сыпатында көзге түсти. Оның мухаббат, ўатан хәм халықлар дослығы хаққындағы лирикалық шығармалары менен көлемли поэмалары оқыўшылар жәмийетшилигиниң сүйип оқытуғын шығармаларының биринен есапланады», – деп жазады филология илимлериниң докторы, пофессор Қабыл Мақсетов [1].

Хақыйқатында да шайырдың поэзиясының диапозоны оғада кең, тематикасы бай. Оның дәретиўшилигинде балаларға арналған қосықлар да үлкен орын ийелейди. Ол қандай темада, қандай жанрда жазбасын өз пикирин хәм идеясын шеберлик пенен сәўлелендириўге хәрекет еткенлиги балаларға арналған дәретпелеринде айқын тастыйықлайды. Буны биз шайырдың қәлеминен дәретилген хәр бир қосығы мысалында көриўимизге болады. Мысалы, автор «Ойланып табыңлар», «Озарбай Москвада», «Царь-Пушка», «Шопан баласының ойлары», «Кийик», «Класста», «Китабым» «Бирлик үлкен күш», «Алданған бөри», «Түлки менен қораз», шығармаларының қурылысында тилин, балалар дүньясын, олардың психологиялық хәм дүнья таныў өзгешеликлерин айрықша есапқа алғанлығы сезилип турады. Шайыр балаларға түсиникли хәм тәсирли болыўы ушын атап өтилген поэзиялық дәретпелеринде қарақалпақ аўызеки халық дәретиўшилиги үлгилеринен шеберлик пенен пайдаланады.

Әсиресе, шайырдың «Алданған бөри», «Түлки менен қораз», «Пахта менен пәшек», «Кептер хәм шағал», «Пал хәрреси хәм ызылдаўық» сыяқлы бири биринен қызықлы қосық хәм тымсалларын бир нешше әўлад ўәкили мектеп дәўирлеринде сабақлықлардан оқып улғайып, дүнья танымы байыды десек болады.

Шайырдың халық ертеклери тийкарында жазылған «Алданған бөри» хәм «Түлки хәм Қораз» қосықлары идеялық хәм көркемлик тәрәплери менен де оқыўшыларда үлкен қызығыўшылық оятады.

«Алданған бөри» қосығының орайында ананың уллылығы тәриппенген. Шайыр образлы қосық қатарлары менен ананың өз перзентин түн уйқысын төрт бөлип, аймалап өсириўин, жаны қыйналса да перзентинен безбейтуғынлығынын хәзил формасында былайынша көркем сүўретлеген.

Түнде жылай береді бала,

Хеш илаж таппаған ана: –
«Бөри киятыр, таслайман сени, –
Депти-жылама, ананы қара!

Баратырған бөри еситип,
Көп үмитдар болыпты...
«Баланы таслар» деп күтип,
Таң атқанша турыпты...

«Тасты жесин бөри», деп
Ана улын сүйеди.
Алданғанын аш бөри
Сонда анық биледи.

Қосықтың көлеми онша үлкен болмаса да, шайыр кишкене картинаға мазмунлы хәм көркемлиги жағынан терең уғымды сыйдырған. Бул шығарма хәр бир баланың дыққатын тартыў арқалы шайырдың идея-тематика таңлаўдағы шеберлиги менен тәжирийбесин көрсетеди.

«Түлки менен Қораз» қосығында да тапқырлығы менен арқалы өлимнен қутылған қораздың басынан өткен ўақыяларды диалог формасында былайынша қызықлы сәўлелендиреди.

Қосықты шайыр:

Тамақ излеп түлки келди аўылға,

Аўылдан да жөнли нәрсе таппады, – деп баслаў арқалы сумлықлы түлкиниң қораның төбесинде турған қораздың қасына келип, оны жеў ушын алдап жанына шақырмақшы болғанында, қораз оған ақыллылық пенен былайынша жуўап қайтарады:

– Сеннен қәўипим болмаса да, түлкижан –

Деди, –түссем басқа мени қыйнайды!

– Ондай сөзди айтпа, солайма,

Барлық хайўан дос болыўға буйрық бар.

Патшамыздың хәмирине муўапық,

Өлим жазасына кетер пейли тар, – деп қораз еки ийттиң киятырғанын айтқанында, түлкиге жаны қайғы болып алды артына қарамастан қашыў менен болады. Ал, қораз болса ақыллылығының арқасында түлкиниң қурған дузағынан аман қалады. Бул арқалы шайыр, балаларды қандай қыйын жағдайларға дус келсе де, ақыллылық пенен шешим қабыл етип, жеңип шығыў мүмкин екенлигин терең уқтырады.

Н.Жапақовтың балаларға арналған поэзиялық дәретпелериниң баслы тематикасы билим алыўға, ўатанды улығлаўға хәм мийнетти сүйиўге бағдарланған. Мәселен, шайыр «Китап», «Класс» хәм «Оқыўда балалар», «Ўатан қосығы», «Жаслар қосығы», «Мийнет-Бахыт», қосықларының мазмунында туўылған жер хәм ана ўатанды қәдирлеў, билим алыў, хадал мийнет етиў, қәмил инсан болыў сыяқлы ағла идеяларды алға сүреди.

Балалар поэзиясын изертлеўши илимпаз Т.Мәмбетниязов шайырдың балаларға арналған дәретпелери ҳаққында былайынша пикир билдиреди:

«Н.Жапақов басшы жумысларда ислесе де, илим менен шуғылланса да, үлкенлерге арнап шығармалар дәретсе де, балалардың қызықлы жаслық турмысы ҳаққында қосықларын жазыўды хеш ўақыт умытпады. 1961-жылы Н.Жапақовтың балаларға арналған «Ойланып табыңлар» деген қосықлар топламы басылды. Бул топлам мазмуны бойынша да, жанры бойынша да хәр қыйлы. Онда жумбақлар, ертеклер, тымсаллар хәм мәўсимге байланыслы да жазылған пейзажлық қосықлар бар» [2].

Хақыйқатында да шайырдың балаларға арналған шығармалары тематикалық хәм жанрлық жақтан рәң-бәрең. Шайырдың дәретиўшилигинде жеңис қосықлары да орын алған. Әлбетте, бул балалардың тәлим-тәрбиясына унамлы тәсирин тийгизеди. Бул арқалы

балалар бүгинги паракат хэм тыныш турмыстың қәдирине жетиўге, оқып билим алып, елге пайдасы тийетуғын инсанлар болыўға умтылатуғыны анық.

Н.Жапақовтың «Ата менен бала», «Шопан баласының ойлары» қосығында болса кәсип таңлаў, ата кәсібін хұрмет етип, сүйиспеншилик пенен қараў мәселелери сүүретленеди. Бул қосықларда автордың балалар турмысын менен психологиясын терең билиўге умтылыўы, олардың ең өзлерине керекли болған затларды таңлап алыўға қызығыўшылығы турмыслық хәдийселердин тийкарында балалардың тили менен әпиўайы жеткерип бериледи.

Қайсы шығарманың болса да мазмуны хэм тематикасынан көркемлик хэм образлылық талап етиледі. Бул талап балалар әдебиятынада тийисли. Буны биз шайырдың тымсаллық шығармалары тийкарында көриўимизге болады. Мәселен, шайырдың «Жарғанат», «Кептер хэм шағал», «Пахта хэм пәшек», «Пал хәрреси хэм ызылдаўық» тымсалларының идеясы хэм тематикасы әпиўайы ўақыяларға қурылғандай болып қоринсе де, олардың астарынан үлкен тәлим-тәрбиялық ойларды, ақыл-нәсият пикирлерди сәўлелендиреди. Мысалы:

Пал хәрреси мийнет сүйгиш дүньяда,
Ашыўланып ушса да пал береді.
Ызылдаўық уқсаса да хәрреге,
Пайдасы жоқ, тек ызылдап жүреді.

Пал хәрреси, ызылдаўық тең емес,
Көпирме сөз хеш кимге де ем емес.

Шайыр усылайынша пал хәрреси менен ызылдаўықты салыстырыў арқалы, олардың хәрекетлеринен үлкен тәлим-тәрбиялық ой жуўмақларын шығарыўға ерискен.

Солай етип, қарақалпақ балалар әдебиятын раўажландырыўға көплеген талантлы сөз шеберлеримиз өз үлесин қосқан болса, солардың қатарында Н.Жапақовтың та орны айрықша екенлигин биз көрип өткен жоқарыдағы бир неше поэзиялық дәретпелери айқын мысал бола алады. Шайырдың балаларға арналған дәретпелери қайсы дәўирде жазылғанлығына қарамастан, мазмуны хэм көркемлиги менен бүгинги жас әўладларға да үлкен руўхый азық болатуғынлығы сөзсиз. Сонлықтанда, шайыр дәретиўшилигин хәр тәрәплеме терең үйрениў хэм сол арқалы келешек әўладқа жеткерип беріў әхмийетли мәселелердин бири есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Жапақов Н. Шығармаларының еки томлығы. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1978. – Б. 13.
2. Мәмбетниязов Т. Қарақалпақ балалар поэзиясы хэм оның машқалалары. – Нөкис: “Билим”, 1992. – Б. 148.
3. Жеңис қосықлары. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1975.

QARAQALPAQ TILINDEGI KÓP KOMPONENTLI BAĞÍNÍNQÍLÍ QOSPA GÁPLERDÍN DÚZILISI

Asanova D.N.

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti*

Bağínínqı qospa gápler bas hám bağínínqı gápten dúzilip, mánileri óz ara teń bolmağan biri ekinshisin sıpatlawshı túsindiriwshı bağínínqı qatnasqa iye boladı. Qospa gáptiń bul túrin baylanstırıwshı qurallargá: bayanlawısh formaları, bağındırıwshı dánekerler, dánekerlik xızmettegi sózler kiredi. Tilimizdegi bağínínqılı qospa gápler bárqulla eki jay gápten (biri – bağínínqı gáp, ekinshisi – bas gáp) ibarat bolıp kele bermeydi. Geyde bağínínqılı qospa gápler úsh hám onnan da kóp jay gáplerdiń óz ara mánilik jaqtan dizbeklesip keliwi arqalı da dúziliwi múmkin. Bunday jaǵdayda eki komponentten ibarat bolǵan bağínínqılı qospa gáplerden

añlasılatuǵın oy-pikirge qaraǵanda, úsh hám onnan da kóp komponentlerden ibarat bolǵan baǵınıńqılı qospa gáplerden añlasılatuǵın oy-pikir bir qansha tolıq, keń hám quramalı bolıp keledi. Kóp baǵınıńqılı qospa gápler dep atalıwınıń sebebi de onıń dúziliw tábiyatına tikkeley baylanıslı boladı. Óytkeni kóp baǵınıńqılı qospa gáplerde baǵınıńqı gáp birneshe bolıp keledi de, al olardı hár túrli usıllar menen baylanıstırıp, baǵındırıp keletuǵın ba gáp tek ǵana birew boladı. Bir pútin baǵınıńqılı qospa gáptiń quramın dúziwshi predikativlik konstrukciyalar kóp baǵınıńqılı bolıp keledi. Bunday kóp baǵınıńqılı qospa gáptiń dúzilisi eń kemi úsh yamasa onnan da kóp birneshe jay gápli bolıp keliwi múmkin. Kóp baǵınıńqılı qospa gápler birneshe jay gápli dúziliste keliwine baylanıslı olardıń arasındaǵı is-háreket, waqıyalardıń mazmunı da biraz keń hám qospalı sıpatqa iye boladı.

Kóp baǵınıńqılı qospa gáplerdiń baǵınıńqı gápleri neshe bolsa da, olar hár túrli usıllar menen tek bir bas gáp penen baylanıladı. Kóp komponentli baǵınıńqı qospa gáp úsh yamasa birneshe jay gápten dúziledi, sonlıqtan onda eki yamasa birneshe sintaksislik qatnas añlasıladı. Bul sintaksislik qatnaslar mudamı birdey bolıp kele bermey, hár túrli bolıp ushırasadı [1, 79].

Kóp baǵınıńqılı qospa gáplerdegi geypara baǵınıńqı gápler bir-birinen ǵárezsiz, hár qaysısı óz betinshe tikkeley bas gápke baylanıslı kelse, al ayırım baǵınıńqı gápler biri-birinen mánilik jaqtan ǵárezli bolıp, izbe-iz baǵınıw jolı menen bas gápke baylanıladı. Kóp baǵınıńqılı qospa gáplerdiń birinshi túrinde baǵınıńqı gáplerdiń bas gápke baǵınıw múmkinhiligi, jolı óz ara teń boladı. Sebebi olar bir-birinen mánilik jaqtan ǵárezsiz bas gápke tikkeley baylanısa aladı. Al ekinshi túrinde baǵınıńqı gápler bir-birine mánilik jaqtan baǵına baylanıslı, eń sońǵı baǵınıńqı gáp bas gápke baylanıladı. Demek, kóp baǵınıńqılı qospa gáplerdiń bul túrinde baǵınıńqı gápler izbe-iz baǵına baylanıslı arqalı bas gápke baylanıladı.

Kóp baǵınıńqılı qospa gáplerdiń baǵınıńqı gápleri bas gápke eki túrli jol menen baylanıladı. Olardıń geyparaları bir-birine ǵárezsiz teń mánili bolıp, tikkeley bas gáp penen baylanıladı, al ekinshi birewleri birine-biri ǵárezli bolıp, birin-biri sıpatlap, izbe-iz baǵınıw jolı menen bas gápke baylanıladı. Olar usı sıyaqlı ózgesheliklerine qaray teń baǵınıńqılı qospa gáp hám izbe-iz baǵınıńqılı qospa gáp bolıp ekiye bólinedi.

Tábiyǵıy dúzilisi jaǵınan kóp baǵınıńqılı qospa gáptegi baǵınıńqı gápler bir-birinen ǵárezsiz halda bas gápke hár qaysısı ayırım-ayırım tikkeley baǵınıw arqalı baylanıslı keledi. Mine, sonıń ushın da sintaksislik ilimde kóp baǵınıńqılı qospa gáplerdiń bunday túrin teń baǵınıńqılı qospa gáp dep óz aldına bólip alıp qaraladı. Bunday etip bólip qaraw kóp baǵınıńqılı qospa gáptiń usı túrinin ózine tán ózgesheligine tolıq juwap beredi. Demek, baǵınıńqı gápleri bir-birine ǵárezsiz, teń mánili bolıp, tikkeley bas gáp penen baylanısqan kóp baǵınıńqılı gápler teń baǵınıńqılı qospa gáplerdi dúzedi. Teń baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń bayanlawısh formaları bir túrde hám hár túrli bolıp, bas gáp penen tikkeley baylanısa beredi: Geyde áńgime bel úzdi bolsa, sırttaǵı tasır-tasır jawınǵa hámme qulaq salıp, birewi bolmasa ekinshisi ishinen qıynalıp mańlay jıyırar edi.

Keltirilgen bul misal úsh jay gápten ibarat bolıp:

Baǵınıńqı gáp + baǵınıńqı gáp + bas gáp

formasında dúzilgen. Bundaǵı hár bir baǵınıńqı gápi óz aldına bas gáp penen baylanısa aladı, yaǵnıy:

Geyde áńgime bel úzdi bolsa, birewi bolmasa ekinshisi ishinen qıynalıp mańlay jıyırar edi; Sırttaǵı tasır-tasır jawınǵa hámme qulaq salıp, birewi bolmasa ekinshisi ishinen qıynalıp mańlay jıyırar edi, - túrinde baylanıstırıwǵa boladı. Mısaldaǵı baǵınıńqı komponentlerdiń mánisi de túrlishe bolıp kelgen, birinshi komponenti bas gápti waqıtlıq mánide sıpatlasa, ekinshisi sınıq mánide bas gápti túsindirip kelgen. Teń baǵınıńqılı qospa gáptiń baǵınıńqı gápleri joqarıdaǵı kórsetilgenindey, bas gápke mánilik qatnasına qaray birgelikli mánide hám birgeliksiz (hár túrli) mánide de kele beredi.

1. Birgelikli mánide kelgen teń baǵınıńqılı qospa gáplerdiń quramındaǵı baǵınıńqı gáplerdiń bayanlawıshların bir túrli formada kelip, bir mánilik qatnasta qollanıw jaǵdayları, kóbinese waqıt, orın, sebep, maqset, sın, shárt, qarsılas baǵınıńqı gáplerde ushırasadı. Bunday jaǵdaylarda hár qaysısı teń túrde turıp tikkeley bas gápke baǵına baylanıslı keletuǵın bir neshe

bağınıñqı gáppler óz ara bir-birinen sanaw intonaciyası arqalı bólinip turadı hám olardıń bas gáp penen baylanısı júdá bekkem boladı. Mısalı:

a) birgelkili bolıp kelgen sın bağınañqı gápplerdiń bayanlawıshları bir túrli formada kelip hám olar bir mánilik qatnasta qollanılıp, bas gápke hár qaysısı tikkeley baylanısıp keledi, bir túrdegi sorawlarǵa juwap beredi hám bir túrdegi bağınañqı gáptiń xızmetin atqaradı: Vladimirdiń appaq tisleri jıltırıp, qızǵısh júzi quyashtay kúlimlep, Mamanga qolın sozdı. Erli-zayıplı ekewi teń otırıp, bılqıldap atırǵan bópeniń bir qolın ákesi, ekinshi qolın anası uslap, hárkim payına tiygen jaǵınan náresteni shorp-shorp súyer edi. Bul quwanışlı xabardı esitkende jası úlkenler saqalın sıypap masayrasıp, jası kishileri qozǵalısp, hámmesi biri-birine quwjıñlasıp qarastı.

b) bağınañqı gápi bas gápti shártlik mánide túsindiredi: Barlıq adam birikse, bir jaqsı nárese hámmeniń júreginde tereń ornasa, awıllar arasındaqı ókpe-giyneler teńizge túsken tastay biybelgi shúmedi eken. Jawǵa qarsı bekkem birlikti úyrenгимiz kelse, balalarımız ata-analar ruwxına sadıq hám márt bolıp óskisi kelse, orısyat eli menen baylanıs jasawdan basqa jol joq. Eger ózimiz sapta turmasaq, alǵa qoǵan qádemizdi bekkemleytuǵın izimizde adamımız bolmasa, Aytjan túsken jolǵa tusemiz. Eger joldasınnıń birewiniń satqın ekenin sezseń, sonnan saǵan zıyan keletuǵın bolsa, kóp sóylesip turma, atıp tasla. Bunda bağınañqı komponentiniń bayanlawıshı -sa/-se qosımtalı shárt meyil arqalı bildirilgen.

Qospa gáptiń quramındaǵı bağınañqı komponentleri bas gápke tikkeley baylanısqañlıqtan, teń bağınañqılı qospa gápke kiredi. Demek, qospa gáptiń quramındaǵı jay gáppler birgelkili mánide keliwi ushın, quramındaǵı komponentler birdey sorawǵa juwap berip, birdey mánini ańlatıwı tiyis.

2. Teń bağınañqılı qospa gáptiń quramındaǵı bağınañqı gápplerdiń bayanlawısh formaları bárqulla bir túrli bolıp kele bermeydi. Al geyde bir neshe bağınañqı gáppler tikkeley bas gápke baǵına baylanısıp kelgenine qaramastan, olardıń bayanlawısh formaları hár túli bolıp keliwi múmkin. Bağınañqı gápplerdiń bayanlawısh formaları hár túrli bolıp, bas gápke hár qaysısı tikkeley baylanısıp kelse de, olardıń óz ara mánilik baylanısları teń bağınañqılı qospa gáptiń dáslepki túrine qaraǵanda (bağınañqı gápplerdiń bayanlawıshlarınıń bir formada hár bir mánilik qatnasta kelip, bas gáp penen baylanısıwına qaraǵanda) bir qansha hálsizlew bolıp keledi [2, 221].

Bağınañqılı gáppler bir-birine gárezli, izbe-iz baǵınw jolı menen bas gáp penen baylanısıp, izbe-izlik kóp bağınañqılı qospa gápti dúzedi. Izbe-iz bağınañqılı qospa gáp, kóp bağınañqılı qospa gáptiń bir túri bolıp, ol teń bağınañqılı qospa gápten dúziliw ózgesheligi jaǵınan pútkilley ayırılıp turadı. Sebebi izbe-iz bağınañqılı qospa gáptiń quramında keminde eki bağınañqı gáp, al bir bas gáp boladı. ondaqı bağınañqı gáppler teń bağınañqılı qospa gáptegi bağınañqı gápplerdey bas gápke hár qaysısı tikkeley baylanısıp kelmeydi. Al olar (bağınañqı gáppler) biri-birine baǵınıp, al eń keyingi bağınañqı gáp bas gápke baǵınw arqalı izbe-iz bağınañqılı qospa gápti dúzedi. Izbe-iz bağınañqılı qospa gáptiń dáslepki yamasa dáslepki ózinen sońǵı jay gápplerge baǵınw jolı menen izbe-iz baylanısıp barıp eń sońǵı gáp arqalı bas gáp penen baylanısadı.

Demek, kóp bağınañqılı qospa gáptiń bul túrinde eń keyingi bağınañqı gáp ózinen burınǵı bağınañqı gápplerdiń basın bir jerge jámlep, bas gápke baylanısırwıda sheshiwshi roldi atqaradı. Sebebi ózinen burınǵı bağınañqı gáppler biri-birine izbe-iz baǵınw arqalı eń sońǵı bağınañqı gápke baǵınadı hám ózi arqalı hámme bağınañqı gápplerdi bas penen mánilik qatnasqa túsiredi [2, 222]. Bunday izbe-iz bağınañqılı qospa gáptegi bağınañqı gáppler mánilik hám grammatikalıq jaqtan óz ara baylanısıp, gápte hár qaysısı óziniń turaqlı ornına iye boladı. Dál aytqanda, izbe-iz baǵınw arqalı baylanısıp keletuǵın bağınañqı gáppler, kóbinese bas gápten burın keledi. Mine, sonıń ushın da izbe-iz bağınañqılı qospa gápplerdegi bağınañqı gápplerdiń turaqlı ornın yamasa izbe-izlik baǵına baylanısıw tártibin jónsiz ózgeriwge bolmaydı. Bul jaǵday ulıwmabir pútinlikke iye bolǵan izbe-iz bağınañqılı qospa gáptiń mánisiniń ózgeriwine, sózsiz, tásirin tiygizedi. Mısalı: Toy tamamlanıp, xan óz adamları menen atlanayın dep atırǵanda, sol “sheshiwi qıyın túyinmen” atlı keldi. Mısalǵa berilgen izbe-iz bağınañqılı qospa gápte bağınañqı gáppler biri ekinshisine baǵına baylanısqañnan soń, ekinshisi bas gáp penen waqıtlıq mánide baǵına baylanısqañ. Demek, bundaqı turaqlı orınlarına iye bolǵan bağınañqı gápplerdiń ornın

qálegenínshe awmastırıp ayta beriwge bolmaydı. Eger de izbe-iz baǵınıńqılı qospa gápke tán bolǵan joqarıdaǵıday orın tártip buzılса, onda ulıwma maqsetke muwaqqıq ayılajaq oy-pikir túsiniksiz boladı yamasa gáptiń mánisi ózgeredi.

Kóp baǵınıńqılı qospa gáptiń bul túriniń baǵınıńqı gápleriniń orın tártibi turaqlı bolıp, bas gápten burın qollanıladı hám óz ara birin-biri izbe-iz sıpatlaw arqalı bas gáp penen bir pútın kóp baǵınıńqılı qospa gápke birigedi. Izbe-iz baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı jay gápler birin biri túsindirip, izbe-iz baylanısta keliwine qaray, olardıń bayanlawısh formaları hám mánileri, kóbinese bir-birine jaqın hám hár túrli bolıp kele beredi. Olardıń orın tártibi boyınsha qaysısının burın qollanılatuǵını kóp baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń is-háreket, waqıyalarıniń mazmunına baylanıslı bolıp keledi:

1. Izbe-izli waqıt baǵınıńqılı qospa gáp: Eger izbe-iz baǵınıńqılı qospa gáptiń dáslepki jay gápi waqıt mánisinde kelse, ekinshi jay gápte waqıt baǵınıńqı gáp mánisinde kelip bas gápti waqıt mánisinde sıpatlaydı: Eń sońǵı úydiń adamı sút alıp kiyatırǵanda, Raxmatulla qazı onıń aldınan shıǵıp qolınan qabaqtı alıp ishinde únilse, ishi tolı suw!

2. Izbe-izli sebep baǵınıńqılı qospa gáp: Aqır sońında oǵan bārsheniń narazılıǵı oyanıp, elde tuwısqanǵa tuwısqan jaraq kóterip, qan tógispe baslanatuǵına kózi jetken keńesgóyler qaytadan másláhatke jıynalıptı. Pikirime gileń plan orınlamaytuǵınlar qarsı shıqqanı ushın, basshılar olardıń sırın uqtı ma, meni direktor da, partorg ta, meskom da quwatladı.

Izbe-izli kóp baǵınıńqılı qospa gáplerdiń basqa túrleri de usı taqlette dúzilip keliwi múmkin [3, 140].

Bul sıyaqlı bir túrdegi baǵınıńqı gáptiń qatnası arqalı dúziliw barlıq jaǵdayda saqlana bermey, izbe-izli baǵınıńqılı qospa gáptiń quramı mánilik jaqtan hár túrli bolıp ta keledi. Bunday jaǵdayda izbe-izli kóp baǵınıńqılı qospa gáplerdiń bas gápiniń aldındaǵı baǵınıńqı gáppler tómendegishe jaylasıp keledi:

1. Waqıt baǵınıńqı gáp+sın baǵınıńqı gáp+bas gáp: Dmitriy Gladishevtiń tańlanıwın Mansur dilmash túsindirgende, Ğayıp xannıń ġarbız qarnı qayta-qayta qıymıldap kóterilip, jumıqlaw qıyıq kózleri oynaqshıp kúlimledi.

2. Sebepl baǵınıńqı gáp+waqıt baǵınıńqı gáp+bas gáp: Shıralar janıp, balalardıń hámmesi tım-tırıs bolıwdan, Atamurat ornınan turıp jıynalıstı ashtı. Tamaq ákelinip, tabaq alıńannan keyin, Jiyemurat baǵanadan beri bolǵan oyласıqtı xojaǵa ayttı.

3. Sın baǵınıńqı gáp+waqıt baǵınıńqı gáp+bas gáp: Ayıpkerdiń qolları qaltırıp, qazannıń qaqpаǵın zorǵa kóterse, qazan tolı suw! Jetimlerge, atsızlarǵa tapsırma berilip, hár kim ózine at tabıw mashqalasına túskende, hámme biylerdiń shaqqanı, sol iske belsene qızıqqanı Amanlıq boldı. Kúnde-kúnde jolǵa qaraw menen kelinshegi de, qarındası da azıp, úmitleri úzile baslaǵanda, Amanlıq pada boldı. Úydiń ishi birotala salqın tartıp, shańaraқтаǵı qurttay tesikten túskен quyashtıń saǵımı kóterilip basqurdiń tusına kelgende, bay oyandı.

4. Waqıt baǵınıńqı gáp+sebepl baǵınıńqı gáp+bas gáp: Ol avtobustıń eki jaqlap qawsırılma esiginen basın suǵıp úlgeriwi máttal, esik jabılıp, bir shalǵayı esiktiń sırtında jalbırawı menen ketti. Qońıratlılar Kókózekke taqalǵanda, ġaz qatar gezelerden mltıqlar atılıp, xan láchkerleriniń aldınǵılarınan birazı attan ushtı.

5. Shárt baǵınıńqı gáp+maqset baǵınıńqı gáp+bas gáp: Eger keńes húkimeti ádil bolatuǵın bolsa, bizge batrachkom esap bersin dep, olar Tórebaydan jıynalıstı talap etti.

6. Maqset baǵınıńqı+waqıt baǵınıńqı+bas gáp: Kespeleri ezilip ketpesin dep, Baǵdagúl qazannıń qaqpаǵın asha bergeni, tolıq deneli, dombaylaw, basına tóbesi shoshaq bir nárse kiygen, qara torı jigit kirip keldi.

7. Sebepl baǵınıńqı+shárt baǵınıńqı+bas gáp: Kesek pechke kóp ot jaǵılıp, kúl toplansa, kishiregin ózi otqa kómip, jep otıra beredi. Awıl asa etekli el bolmaǵanlıqtan ba, bir úyde qanday hádiyse bolsa, erteńine esitpegen adam qalmas edi.

Izbe-iz baǵınıńqılı qospa gáptegi baǵınıńqı gáplerdiń biri-birine baǵınıp, al eń sońǵısının bas gápke baylanısıp keliw múmkinshiligi joqarıdaǵı sxema túrinde berilgen ayırım úlgiler menen sheklenbeydi. Sebebi izbe-iz baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı bir neshe baǵınıńqı gáplerdiń biri-birinen mánilik hám grammatikalıq jaqtan ġárezli bolıp, al olardıń hámmesi eń

sońǵı shólkemlestiriwshi baǵınıńqı gáp arqalı bas gápke baǵına baylansıp keliwiniń kóp ǵana túrleri qaraqalpaq kórkem ádebiyatındaǵı shıǵarmalarda kóplep ushırasadı.

Ulıwmalastırıp aytqanda qaraqalpaq tilindegi kóp baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń sanı artqan menen, barlıǵı da qospa gáp ańlatqan ulıwmalıq mazmun menen mánilik hám sintaksislik jaqtan tıǵız baylanısqa túsip, komponenterin bólip alıwǵa bolmaytuǵın dárejege jetedi hám quramalı konstrukciyanı dúzedi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Нажимов А. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1990. – Б. 79.
2. Қазақ тілінің грамматикасы. Том. II. Синтаксис. – Алматы, 1967. – Б. 221-222.
3. Dáwletov M., Seydullaeva D. Házirgi qaraqalpaq tilinde qospa gápler. – Nókis: “Qaraqalpaqstan”, 2010. – B. 140.

DIALEKTLIK SÓZLERDI OQITIW TEXNOLOGIYALARI

Aitenova Z.A.

Berdaq atındaǵı qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikasında dialektlik sózlerdi oqıtıw eń áhmiyetli metodikalıq máselelerdiń biri esaplanadı. Bul másele boyınsha E.Berdimuratov, Q.Pirniyazov hám basqalardıń metodikalıq pikirleri ayılǵan.

Oqıwshılardıǵa dialektlik sózlerdi tómendegi baǵdarda úyretemiz: Qaraqalpaq tilinde dialektlik ózgeshelikke iye bolǵan sózlerdide kóriwge boladı. Olar belgili bir aymaqta ǵana qollanıladı hám sol jasawshı adamlardıń leksikasında ushırasadı qaraqalpaq xalıq sóylew tiliniń dialektlerin izertlew boyınsha maǵlıwmatlar qaraqalpaq tilinde bir-birinen ayrılatuǵın eki dialektiń bar ekenligin kórsetedi xalıq sóylew tiline baylanıslı materiallar tiykarında, professor N.A.Baskakov qaraqalpaq tiliniń arqa, shıǵıs hám qubla batıs dialektleriniń bar ekenligin anıqlaǵan edi, al sońǵı izertlewlerge tiykarlana otırıp professor D.S.Nasırov eki dialektiń aymaqlıq shegarasın belgilew geypara ózgerisler engizedi, olardı arqa hám qubla dialektler dep atawdı usınadı [1, 82-b].

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili pániniń máqseti- oqıwshılardı til norması máselelerine, ádebiy til hám milliy til, ádebiy til hám dialektler, ádebiy til hám funkcional stillerdiń bir-birine baylanıslı bolǵan teoriyalıq bilimler menen qurallandırıp, sol bilimlerge tayanǵan jaǵdayda házirgi qaraqalpaq tiliniń strukturalıq, mazmunlıq hám wazıypalıq ózgeshelikleri, awızeki hám jazba formaları haqqında maǵlıwmat beriw. Tarawǵa tiyisli ádebiyatlar menen islesiw, tiykarǵı túsiniqler, terminler hám teoriyalıq ulıwmalastırıwshı jaǵdaylar menen tanıstırıw. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń tarıyxıy shıǵısı hám dialektlik tiykarları, ádebiy tildiń rawajlanıwın belgilewshi ishki hám sırtqı jaǵdaylar haqqında oqıwshılardı maǵlıwmatlar beriw, olardı házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń sistemalıq hám strukturalıq ózgesheliklerin óz betinshe analiz ete alıw kónlikpelerin payda etiw bolıp tabıladı [2, 54-b].

Dialekt sózlerdi oqıtıwda “Galereya” metodın qollansaq boladı. Bul metod tómendegishe qollanıladı.

1. Hár bir topar ózlerine bekitilgen tapsırmanı hám túsiniqlerin qaǵazǵa jazıw arqalı tolıqtıradı.

2. Toparlardıń plakatları awmastırılıp, olar jazbay ketken maǵlıwmatlar qarsılas topar tárepinen basqa reńdegi sıya menen jazıp tolıqtırılıadı.

3. Hár bir topar sardarı ózleriniń jazǵan maǵlıwmatların plakatqa qarap túsindirip beredi.

4. Sorawlarǵa qaysı topar qansha kóbirek maǵlıwmat jazǵanı sanalıp, bilimi bahalanadı.

Oqıwshılar dialektlik sózler haqqında, dialektlerdi izertlew boyınsha túsiniqke iye emes. Sonlıqtan oqıtıwshı dialektlerdiń kelip shıǵıwı haqqında qısqasha maǵlıwmat bergeni maqsetke muwapıq. Oqıwshılardı kishi toparǵa bólip, túsiniqlerin qaǵazǵa jazadı hám túsindirip beredi.

1-topardıń juwabı: Dialektizmler – ulıwma xalıqlıq sıpatqa iye bolmaǵan, jergilikli dialektlerge, sóylemlerge tán bolǵan sózler. Radio-televidenie, gazeta-jurnal tilinde

dialektizmlerge jol qoyılmaydı. Biraq jámiyetlik publicistikalıq stilde jurnalistlerdiń, korrespondentlerdiń belgili miynet qaharmanlarına arnalǵan maqalalarındaǵı olardıń tilinde dialektizmlerdi qollansa boladı. Dialektizmler kórkem shıǵarmalarda avtor sózinde emes, al súwretlenip atırǵan waqıyaǵa baylanıslı personaj tilinde qollanılsa maqsetke muwapıq boladı dep birinshi topar túsindirip deredi.

2-topardıń juwabı: Jargon – francuzsha sóz bolıp, “buzılǵan til” degen mánini ańlatadı. Jargonlar belgili bir sociallıq topar tárepinen jaratılıp, olardıń maqsetlerin sáwlelendiretuǵın arnawlı sóz hám sóz dizbekleri esaplanadı. Mısalı: qızıl (altın), qıtıǵına tiyiw (ashıwın keltiriw), gúrish (tis), ol dúnyaǵa rawana bolıw (qaytıw bolıw), júwernemek qatqır, tandırıń shıqqır (ǵargıs sózler) degen mısallar menen ekinshi topar túsindirip beredi.

3-topardıń juwabı: Argotizmler – belgili bir jámiyetlik topar ishinde qollanıladı, tek ǵana olardıń ózine túsiniqli boladı. Mısalı: urılardıń paydalanıwshı argotizmleri (sıpırıp ketiw, qoyan bolıw, iyis alıw, otırıp shıǵıw hám t.b.), studentler argotizmleri (tank, paravoz, temanı iship alıw, testten qulap qalıw hám t.b.) mısallar arqalı úshinshi topar túsindirip beredi.

4-topardıń juwabı: Varvarizmler – awızeki sóylew tilinde ushırasatuǵın, biraq ádebiy til normalarına qarsı keletuǵın basqa tillerden kirgen sóz hám sóz dizbekleri. Olar turpayı hám mádeniyatsız sózler esaplanadı dep tórtinshi topar túsindirip beredi.

5-topardıń juwabı: Parazit sózler – til mádeniyatı ushın jat elementler. Olar tiykarınan sóylew stilinde kóp qollanılıp, jámiyet aldında shıǵıp sóylewshiniń óz sózin qadaǵalap barmawı, itibarsızlıǵı nátiyjesinde payda boladı hám bara-bara ádetine aylanadı. Máselen, ayırım adamlar ózleri sezbege halda demek, yaǵnıy, sóytip, bolsa, yaki, xosh sıyaqlı sózlerdi qaytalay beriwge úyrenip qalǵan.

Oqıwshılar tekstti oqıp tómendegi tapsırmanı óz betinshe orınladı:

1-topardıń juwabı: Bay oǵan da tútigip qabaǵın jıyırdı, biraq úndemey, balalap otırǵan ashıwın ishine sıdırıp baqtı. – Bay aǵa, qapa kórinesiz? – Usı keliwiń, sorawıń jón be, óziń she? – dedi julıp alǵanday nıqlap.

– Endi ólemen be, aǵa? Hesh jerge sıymay baratırman. Bay Turımbettiń bir aqshamda sarǵısh tartqan qansız júzine, aǵına qoyıw qan toplanǵan qızıl quyırqlı kózlerine, tartıńqı qabaqlarına qarap, ózin berik uslaǵandı maqul taptı: “túri jaman eken, meni de bir bálege duwshar qılar?”

2-topardıń juwabı: Turımbet onıń ózgermeli minezine burında da túsinebeytuǵın edi, házirgi onıń jin kózlenip súzetuǵın buǵaday bolıp otırǵanınıń sebebine de túsinebedi: “*Báhárgi bulıtay túrlene beretuǵın* qanday adam bul?” – Biziń hayal usılaytip júre bersin be, ya bolmasa ilajı bar ma? – dedi awız lopayday tobarsıǵan Turımbet. Bay pııldap, ústi-ústine jótellep, jaǵasına shashıraǵan túpirigin sharshı menen sıdırıp kúldi.

3-topardıń juwabı: – *Ele awızınıń sarısı ketpegen palapansań.* Neshe ret eskertemen. Erteńge kóz jiberiw kerek, erteńge! – Turımbet onıń ne demekshi bolǵanın túsinebedi. Bay oǵan hesh nárese túsindirmey jaǵın tayanıwı menen otırıp: – Turımbet, – dedi állen waqıtta qolın iyeginen jazdırıp tiklenip. – Meniń qıyametlik inim bolıp ediń. Kókiregiń menikindey bolıp kiyatır, soǵan quwanaman.

Tapsırma:

1. Berilgen turaqlı sóz dizbeklerdi jeke sinonimleri menen almasıń.
2. Joqarıdaǵı tekstten alınǵan bul gáplerde sóylewdiń tazalıǵın saqlawǵa kesent etiwshi til birliklerinen qaysı biri paydalanılǵanın aytań.

Birinshisi úlgi ushın islep berilgen.

1) – Endi ólemen be?

2) – Ele palapansań.

3) – Biziń hayal usılaytip júrebersin be, ya bolmasa ilajı bar ma?

4) Al endi, usı hayaldıń beti ashılıp oyer-búyerge súńgip keteberetuǵının men de jaqtırmayman.

A) dialektizm

B) jargon

C) argotizm

D) varvarizm

E) parazitsóz) Iyshalla qor bolar, sebebi ol sháriyatti buzıp júr.

6) – Áy, qıyametlik inim!

Hárqanday kásip sol tarawǵa tán kásiplik atamalarǵa iye. Kásipke baylanıslı sózler ulıwma kópshilikke tanımalı da, sonıń menen birge, ulıwma kópshilikke tanıs emes, tek ǵana sol kásip penen shuǵıllanıwshı adamlar ushın tanımalılıqqa iye bolıp ta keliwi múmkin. Máselen, diyqanshılıq isleri tarawında qıytaq, gúlshe usaǵan egislik jerlerdiń kólemlik ózgesheliklerin ańlatatuǵın sózler ushırasadı. Kásipke baylanıslı sózler awızeki pikir alısıw jaǵdayında da, jazba qatnas jaǵdayında da oy pikirdiń maqseti hám mazmunına qaray jiwi qollanıla beredi. Máselen, keste, kúndelik sózleri mektep turmısında keńnen paydalanıladı.

Oqıwshılarǵa jergilikli orınlarda jasawshı adamlardıń til ózgesheliklerin, dialektizmlerin úyretemiz. Qaraqalpaq tilindegi arqa hám qubla dialektlerdi, olardıń bir-birinen fonetikalıq jaqtan ózgesheliklerin, leksikalıq hám grammatikalıq belgileri boyınsha ayırmashılıqların úyretiw kerek. Oqıwshılarǵa dialektke tán bolǵan birlikler ádebiy til normalarınan tısqarı birlikler bolıwın, olar rásmiy, ilimiy hám publicistikalıq stillerde qollanılǵanın túsindirip beriw kerek. Olar awızeki sóylew stilinde hám kórkem ádebiyat stilinde belgili bir muǵdarda qollanıladı. Oqıwshılarǵa kórkem ádebiyatta qollanılǵan dialektke tán bolǵan sózlerdi, jazıwshınıń stillik-estetikalıq maqsetin úyretiw kerek.

Juwmaqlap aytqanda, oqıwshılarǵa dialektlik sózlerdi úyretiw arqalı olardıń til mádeniyatın jetilistiriw ushın úlken áhmiyetke iye. Oqıwshılardıń oylaw, pikirlew qábiletleri jetilisip, uqıplılıqlarınıń artıwı, oqıw materialın nátiyjeli ózlestiriwlerin támiyinleydi. Oqıwshılarǵa dialektlik sózlerdi úyretiwde olardıń oy-órisin, til baylıǵın rawjlandırıw, ádebiy til normaların saqlap sóylesiw, til mádeniyatına ayırıqsha kewil bóliw, sabaqqa jańasha dóretiwshilik penen qatnas jasaw úlken áhmiyetke iye.

ÁDEBIYATLAR:

1. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: «Билим», 1994. – Б. 82.
2. Pirniyazova A.Q., Shinnazarova S.J. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili (leksikologiya) pánin oqıtıwda interaktiv usıllardan paydalanıw. – Toshkent: “Bayoz”, 2014.
3. Abdinazimov Sh., IsmaylovaZ., KazimbetovaZ. Ana tili. 10-klass sabaqlıq. – Tashkent: 2022.

QARAQALPAQ TILINDE REŃLI SÚWRETKE BAYLANISLI TERMINLERDIN QOLLANILIW ÓZGESHELIKLERI

Seytmuratova A.A.

*Ózbekstan Respublikası İlimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti*

Qálegen bir tarawǵa tiyisli terminlerdi tematikalıq toparlarǵa bóliw birinshiden bul taraw terminleriniń ulıwma baylıǵın anıq kórsetiwde, ekinshiden olardıń jasalıw modellerin anıqlawda hám terminlerdiń leksika-semantikalıq tárepten óz ara baylanısın ashıp beriwde úlken xızmet atqaradı [1, 6-b]. Qaraqalpaq tilindegi reńli súwretke baylanıslı terminlerdi qollanıwı jaǵınan birneshe toparlarǵa bólip úyreniw súwretlew óneri tariyxın, súwretlew óneri tilin, sonday-aq, bul tarawda qollanılatuǵın terminlerdiń mánisin ele de tereńirek úyreniwde úlken áhmiyetke iye.

Súwretlew ónerinde súwretlew quralları sıpatında reń, boyaw, sızıq, reń daqları, reńli hám jaqtılıq kontrastlarınan keńnen paydalanıladı. Tábiyatta hárbir buyım hám zatlar óziniń reńine iye. Bul reńlerde jaqtı sayalar júdá úlken orın tutadı. Reń hawanıń jaǵdayı, keńisliktegi jaylasıwı hám basqa reń túsleri tásirinde ózgeriwi múmkin. Reń barlıqtıń haqıyqıy gózzallıǵı esaplanadı. Reńli súwretti jaratıwda reńli boyawlar súwretlew quralı sıpatında paydalanıladı. Hárbir tildegi sózler ózara baylanıslı hám tildiń nominativ sisteması quramına kiredi. Qálegen tildiń leksikalıq sisteması semantikalıq maydanlardıń (SM) jıynaǵınan ibarat bolıp, al óz gezeginde leksika-

semantikaliq (LST) hám leksika-tematikaliq (LTT) toparlarǵa ajratıladı [2, 83-82 bb]. Hárqanday tildiń leksikasın tematikalıq toparlarǵa bólip izertlew házirgi waqıtta tiykarǵı ilimiy metodlardan bolıp esaplanadı

Súwretlew óneriniń reńli súwret dep atalatuǵın tarawında da ózine tán bolǵan terminler qollanıladı. Olardı lingvistikalıq jaqtan tallaw qaraqalpaq til bilimi ushın úlken áhmiyetke iye. Reńli súwret terminlerine: *avtoportret, akvarel, grizayl, axromatikalıq reńler, garmoniya, kontrast, nusqa, refleks, panno, palitra, jariqlıq, saya, reń, qızıl, qara, aq, kók, jasil, sari, qońır, tempera, faktura, kolorit, fon, freska, eskis, etyud, xolst, monumantal, mozaika, vitraj* hám t.b kiredi.

Biz qaraqalpaq tilindegi reńli súwret terminleriniń atqaratuǵın xızmeti, onda qollanılatuǵın qurallar, olardıń túr hám janrlarına qaray bir neshe toparlarǵa bólip úyrenemiz. Máselen:

- a) reńli súwret texnikası hám túrlerine baylanıslı terminler;
- b) reńli súwret soǵıwda paydalanılatuǵın ásbap-úskenelerge baylanılı terminler;
- c) reńlerge baylanılı terminler.

Reńli súwret texnikası hám túrlerine baylanılı terminler

Avtoportret – súwretshiniń ózi tárepinen jaratılǵan súwreti. Portrettiń bir túri.

Alla-prima – maylı boyaw texnikasınıń bir túri (akvarelde de qollanıladı). Bul texnikanı qollanǵan xudojnik, súwretti boyaw tolıq kewip bolaman degenge shekem juwmaqlaydı.

Etyud – súwret salıwshı naturanı úyreniw procesinde oǵan qarap, gúzetip turıp salǵan súwreti.

Faktura – súwretlew ónerinde dóretpе hám onıń isleniw qásiyetleri. Reńli súwrette faktura boyaw qatlamınıń qásiyetlerin (qalıń boyaw jaǵıw, boyawdıń tegis yaqı tegis emes qatlamı), músınshilikte (háykeldiń gedir-búdirliǵı) menen sıpatlanadı

Fon – sızılıp atırǵan zattıń, natyurmort, grafikaniń arqa tárepi (beti).

Freska – boyawdı suwǵa aralastırıp, kewmegen ılay ústine islenetuǵın súwretlew óneri. Áyyemgi dáwirlerden súwretlewdiń tiykarǵı texnikası retinde paydalanıp kelinbekte.

Grotesk – fantaziya hám reallıqtıń, gózzalıq hám kelbetsizliktiń, baxıtsızlıq hám quwanış sıyaqlı qarama-qarsılıqlardıń birgelikte, kúlkili tárizde berilgen súwreti.

Grizayl –bir reń menen aq, qoyıw, gúńgirt etip, kóbinese kúl reń boyawda dóretilgen súwret. Tiykarınan diywaldaǵı súwretler relefli bolıp kóriniw ushın usı tárizde islenedi.

Natura –súwret salıw ushın tábiyiy janlı úlgi.

Natyurmort– súwretlew óneriniń janrı. Onda úy-rúzgershilik buyımları, miyweler, palız eginleri, gúller sıyaqlı zatlar súwretlenedi.

Refleks– qanday da bir buyımǵa nur (jaqtılıq)diń túsiwi nátiyjesinde onıń reńi basqa buyımınıń betinde payda bolıwı.

Reńli súwret soǵıwda paydalanılatuǵın ásbap-úskenelerge baylanılı terminler

Flomaster – suw sıya menen sińdirilgen arnawlı boyawlar. Ol bir gewek talshıqlı tayaq formasında boladı. Tez kewip ketiwge beyim bolǵanlıqtan awzında arnawlı qaqpashası boladı. Reńli flomasterler ájayıp, jaǵımlı grafika texnikası retinde júdá belgili.

Grafiti –grafit tábiyiy ónim bolıp, tiykarınan basqa túrli elementler menen aralasqan kristallı uglerod forması bolıp tabıladı. Biziń dáwirimizde grafit qálemleri júdá ataqlı hám keń qollanıladı. Qálemler jumsaqlıq dárejesin belgileytuǵın sanlar menen ajıralıp turadı.

Xolst – maylı boyawlar ushın astarlanǵan nosilkada sozılǵan shúberek, gezleme.

Qılqálem – reńli súwret hám grafikada, sonıń menen birge kalligrafiyada boyawdı shúberek, qaǵaz hám basqa zatlarǵa jaǵıwda isletiletuǵın ásbap. Súwret salıwshınıń tiykarǵı jumıs quralı. Haywanlardıń júninen domalaq, tegis, ótkir ushlı etip tayarlanadı. Kólemine qaray juwan, ortasha hám jińishke túrleri bar.

Qara qálem – súwret hám sızılmalardı sızǵanda paydalanılatuǵın ápiwayı qálem bolıp, óshirgish penen tez óshiw qásiyetine iye.

Palitra – súwretshi boyawların aralastıratuǵın taqtaysha. Metall, plastmassa, yaqı aǵashtan tayarlanadı.

Reńlerge baylanılı terminler

Akril – maylı boyaw hám akvarel qásiyetlerin ózinde jámlegen sintetikalıq boyaw. Birinshi ret 1940-jıllarda qollanılğan.

Aq – qardıń, súttiń, paxtanıń reńindey reń. Axromatikalıq reńler qatarına kiredi. Házirgi qaraqalpaq tilinde aq sózi eń birinshi gezekte tiykarǵı mánisinde, reńdi bildiriw ushın qollanıladı.

Axromatikalıq reńler – aq, qara hám kúl reńdi ataymız. Bul reńler tiykarǵı reńlerdi jáne de anıǵıraq etip kórsetedi.

Gamma reń – uyqas pútinlikti jaratıwshı hám kórkem-óner dóretpesin jaratıwda paydalanılatuǵın ózara baylanıslı (biri jetekshi) reńler toparı.

Guash – suwda eriytuǵın qoyıw boyaw. Guash boyawı biriniń ústine biri súrtilgende onıń astındaǵı boyaw reńi kórinbeydi. Guash boyawı akvarelge salıstırǵanda qoyıwlaw boladı.

Xromatikalıq reńler – aq, qara hám kúl reńlerden basqa barlıq reńler usılay ataladı.

Jıllı reńler – sarı, ashıq qızıl, toyǵın sarı, qızıl reńler bolıp, olar kóbinese quyash hám jalın reńlerin esletedi.

Jasıl – sarı menen kók reń ortasındaǵı reń. Kógerip kiyatırǵan kók shóptiń, japıraqlap kiyatırǵan aǵashtıń reńindegidey kók tús, túr.

Kontrast reńler – ózara qarama-qarsı reńler. Mısalı: aq-qara, qızıl-jasıl h.t.basqa reńler kiredi.

Kolorit– reńli súwretlew hám naǵıslı dóretpelerde ayırıqsha túrde qollanılatuǵın jetekshi reń.

Kók (aspan kók, hawa reń – aspan túsindegi reńler.

Kúl reń – otqa jaǵılǵan mayda untaq-kúldiń reńine sáykes reń. Axromatikalıq reńler qatarına kiredi.

Qızı l– júda tınıq hám kúshli tásir etiwshi reń bolıp tiykarǵı reńler qatarına kiredi.

Qırmızı (malinovi) – qızıl reńdi kók reń menen aralastırıw nátiyjesinde payda bolǵan reń.

Qara – aq reńge qarama-qarsı reń. Axromatikalıq reńler qatarına kiredi.

Qońır – tiykarǵı reńler qatarına kiritilmegen, anıq emes reń. Jasıl hám qızıl boyawlar, sonıń menen birge kúl reń yamasa kók, sarı hám qırmızı, toq sarı reńlerdi aralastırıw arqalı alınadı.

Qızǵısh kók (fioletovi) – kosmos reńine uqsas reń.

Qoyıw say – zatlardaǵı sayanıń tiykarǵı bólegi

Reń túsleri – bolawǵa kóbirek suw qosılıwı nátiyjesinde payda bolatuǵın ashıq reńler

Sarı –saban, altın sıyaqlılardıń reńine uqsas reń.

Sargısh (toyǵın sarı, maqpal reń) – sargılt, sarıǵa jaqın, sarıǵa megzes reń.

Sıya reń – sıyanıń reńine uqsas reń túri.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tilindegi reńli súwretke baylanıslı terminlerdi bir neshe tematikalıq toparlarǵa bólip úyreniw arqalı, terminlerdiń sistemalıǵı, olardıń qaysı toparǵa kiriwi anıqlanadı. Izertlewdiń bul usılı házirgi dáwirdegi tiykarǵı ilimiy metodlardan esaplanadı. Reńli súwret terminlerin bunday toparlarǵa bólip úyreniw súwretlew óneri tariyxın, súwretlew óneri tilin, sonday-aq bul tarawda qollanılatuǵın terminlerdiń mánisin ele de tereńirek úyreniwde úlken áhmiyetke iye.

ÁDEBIYATLAR:

1. Dosjanova G. Qaraqalpaq tilinde úy buyımları atamalarınıń semantikalıq hám morfologiyalıq ózgeshelikleri. – Nókis, 2021.

2. Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент, 1995. – Б.82-83.

3. Сафарова Р. Лексик-семантик мунасабатнинг турлари. – Тошкент, 1996. – Б. 4.

4. Атанасова И. Болгарско-русский словарь терминов изобразительного искусства. – Велико-Тырново, 2006.

5. Янь Ланьлань. Терминология живописи в русском языке (структурный и функциональный аспекты) // канд..дисс.... – М., 2014.

QARAQALPAQ HÁM JÁHAN AÑSHÍLÍQ ÁDEBIYATÍNDÁ “JOLBARÍS” OBRAZI

Azatova J.A.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Jolbarıs Aziya mámleketleri xalıqları, tiykarınan onıń jasaw ornındaǵı xalıq ápsanalarınń tiykarǵı qaharmanlarınan biri. Ol kóbinese haywanlardıń patshası, qurǵaqlıqta jasawshı bárshe haywanlardıń iyesi, kúsh-qúdiret simvolı sıpatında súwretlengen [3]. Sol ushında dúnya júzindeǵı añshılar arasında jolbarıs añshıları húrmette bolǵan. Dúnyanıń kóplegen jazıwshı hám shayırları añshılıq temasına kelgende óz shıǵarmalarında jolbarıstı súwretleydi. Jáhán ádebiyatında añshılıq temasında jazılǵan shıǵarmalardıń ishinde de jolbarıstıń ornı ayırıqsha.

Batis evropa ádebiyatında jolbarıslarǵa kózqaras hárt túrli edi. Mısalı, animalistika janrında jazılǵan Redyard Kiplingtiń “Jungli kitabı” shıǵarmasında jolbarıs hiyleker hám qáhárli haywan sıpatında súwretlengen. Sonıń menen birge balalar jazıwshısı Alan Miln “Vinni Pux” haqqında shıǵarmasında jolbarıs álpayım hám quwnaq personaj sıpatında belgili. G.L.Oldie tárepinen jazılǵan “Xoanga” gúrrińinde unamlı obraz sıpatında súwretlenedi.

Sunday-aq, añshılıq ádebiyatında dúnyaǵa belgili bolǵan shıǵarmalardan rus jazıwshısı hám etnograf Vladimir Klavdievich Arsenyevtiń “Ussurskiysk úlkesi sheńgelzarlarında” shıǵarmasında bas qaharman Dersu Uzala jaslıǵında bilqastan jolbarıstı óltirip, bir ómir qorqıw hám ayıpkerlik sezimi menen jasaydı. Kanadalıq jazıwshı Yann Marteldiń eń áwmetli shıqqan “Pi ómiri” romanında Richard Parker laqaplı bengal jolbarısı bas qaharmanlardan biri esaplanadı [3]. Túrkiy xalıqlar ádebiyatında bolsa qazaq jazıwshısı Muxtar Maǵawinniń “Shaqa Sheri” romanı jolbarıs penen bolǵan añshılıq wayılarına arnalǵan. Shıǵarmada eń dáslep jolbarıs adam jeytuǵın jawız haywan sıpatında kórsetiledi. Onnan soń tula boyın kek penen ıza iyelegen adam balasınıń jolbarıs tuqımın joq qılıw maqsetin aldına qoyıw menen shıǵarma waqıyası rawajlanadı. Shıǵarmada añshılıq dástúrińiń qırları menen jolbarıs tekiligi anıq súwretlenedi. Adamǵa ózliginen tiyispeytuǵın jırtqıstıń ne sebep kishkene bala menen jas hayaldı jegenine juwap izlegende adamnıń ósh alıwı shıǵadı. Demek bunda bas qaharmannıń maqseti jolbarıstan óz kegin, óshin alıwı esaplanadı. Ózbek jazıwshısı Máwlen Ikramnıń “Añshınıń basınan ótkergenleri” gúrrińi de tiykarınan jolbarıstı awlaw haqqında jazılǵan. Al, qaraqalpaq ádebiyatında jazıwshı Ámet Shamuratovtıń “Meniń jolbarıslar menen jolıǵısıwlarım” shıǵarması tikkeley jolbarıs penen bolıp ótken waqıyalardı súwretleydi.

Ámet Shamuratovtıń “Meniń jolbarıslar menen jolıǵısıwlarım” shıǵarması qaraqalpaq prozasındaǵı gúrrińler dúrkininiń ájayıp úlgisi boldı desek qátelespeymiz. Shıǵarma bir-biri menen bekkem izbe-iz baylanısqa 11 gúrrińnen ibarat. Onda sóz etilgen waqıyalar oy-órisi keń, ziyrek hám táwekelshi jas qaharmannıń tilinen túsiniikli hám qızıqlı etip bayan etiledi. Gúrrińlerde turmısta waqtı-waqtı ushırasıp turatuǵın ájayıp hádiyselerdiń biri- oǵada jırtqısh haywan jolbarıs penen tosattan betpe-bet ushırasıwlar, jantalasıp ayqasıwlar, tapqırılıq, epshillik usaǵan jaqsı paziyletler, aqırında adam aqılınıń ullılıǵı, insan menen tábiyat arasındaǵı bekkem birlik máseleleri tiykarǵı syujetlik ózek etip alınǵan.

Gúrrińlerdiń tiykarǵı ideyası – jas áwladtı tapqırılıqqa, epshillikke, batırılıqqa, adamgershilikke, doslıqqa, sadıqlıqqa, shıdamlılıqqa shaqırıw bolıp esaplanadı [1:236].

Shıǵarmada bas qaharmannıń añshılıqqa júda qattı qızıǵıwshılıǵı sonshelli nebiri jabayı jırtqısh haywanlardıń tırnaǵında, arıldıǵan awzında tirligi menen xoshlasqa waqıtları bolsa da añshılıqtı taslamay, odan da márt bolıwǵa háreket etkeni kórinedi. Añshı kúndelikli turmısında ushırasıp júrgen ápiwayı ań túrleriniń qırları menen sırların jaqsı úyrenip alǵanlıǵı ushın olar onsha qızıq emes, al endi oǵan jolbarıstı awlaw qızıq bolıp turadı. Dayısınıń “*Jolbarıstı awlama, zaya bolasań, ol kúta ashıwlı, kekli, ızalı haywan, tuqımqurt etedi, sál jerde qazań jeter*” degen gáplerine de qulaq aspaydı. Shıǵarma basında jolbarıstan jaraqat alıp qalǵanlıǵı onıń ıza kegin qaynatadı, qolınıń jarası jazılsa jolbarıstan ósh alıwdı oylaydı. Solay etip sol ózin jaraqatlaǵan jolbarıstı, bir jıldan keyin awıl ortasına kirip xalıqtı qorqıtqan jolbarıstı da óltiriwi onıń añshılıqqa degen ıqlasın burınǵıdan da beter kúsheytedi. Waqıya rawajlana kele añshınıń jolbarısqa degen gumanistlik kózqarası payda bola baslaydı. Jolbarıs haqqında jazılǵan basqa shıǵarmalardan ayırmashılıǵı da mine usında. Gúrrińde jolbarıstı tek ǵana ızalı, kekli haywan sıpatında

kórsetpesten onıń adamǵa degen doslıq qatnasın da kórsetedi. Mısalı, bir kúni túnde jolbarıs ańshınıń bas ushına kelip, inırsıp, ayaǵına kirgen tikendi aldırıw ushın ketpey járdem sorap otırǵanın kóriwge boladı. Sonda ańshı jolbarıstıń ayaǵındaǵı tikendi alıp járdem bergende jolbarıs adamǵa taslanbay burılıp izine qayıtıp ketedi. Jáne de sol jolbarıs bawızlangan bir qoydı ańshınıń aldına ákelip bergeni, ózine járdem bergeni ushın raxmet aytıwı esaplanadı. Sol waqıttan baslap ańshı “Bular da jaqsılıqqa jaqsılıq etiwdi biledi eken ǵoy”, - dep oylay baslaydı.

Jáne bir gúrrińinde ańshı jolbarıstıń balasın ólimnen qutqarıp qalǵanlıǵı súwretlenedi. Bunda jolbarıs jáne sol ańshıdan qumırsqa basıp atırǵan balasın ólimnen qutqarıwǵa járdem sorap keledi: “*Qıyırǵın bılǵap, meni ertip júrejaqtay kórindi de turdı, ornımnan turıp, izine ere basladım. Mıltıq ta, qawın da umıt boldı, ne de bolsa bir qızıq waqıyanıń ústinen shıǵaman ǵoy dep quwanıp kiyatırman. Buringı qorqınıshlardıń da barlıǵı esten shıqtı*” [2:18]. Jolbarıstıń izinen erip barǵanında onıń balasın qumırsqalar basıp atırǵanın kóredi. Bunda biz jolbarıstıń analıq sezimin kóremiz: “*Bala degen ǵoy. Jolbarıs ózi sonday kúshli haywan bolsa da, qumırsqaǵa kúshi jetpegeni hayran qalarlıq. Balasın ólimnen qutqarıwǵa adamnan járdem sorawın qarań!*” [2, 19-b]. Balasın qutqarǵanına más bolǵanday jolbarıs eki kózi jawdırap qala beriwi de minnetdarshılıq bildirip turǵan jolbarıs obrazın kórsetedi.

Solay etip avtor gúrrińde jolbarıstı tek ǵana kekli, ızalı, jırtqısh haywan sıpatında emes, al olar da jaqsılıqtı biletuǵın, analıq sezimin adamnan kem sezinbeytuǵın, miyrimli, jaqsılıqtı biliwshi haywan sıpatında súwretleydi. Bul shıǵarmadan ańshınıń tábiyatqa degen súyispenşiligin, jolbarıslarǵa degen gumanistik kózqarasın úlgi etip alsaq arızıydı. Ańshılıq haqqında jazılǵan bunday shıǵarmalar tábiyattı súyiw, janiwarlarǵa degen húrmet, ańshıdaǵı ullı qásiyetler, haywanlar arasında teńliktiń saqlanıwı, ań awlawda ótkir usıllar sıyaqlı paydalı nárselerdi násiyatlaydı.

ÁDEBIYATLAR:

1. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı (I bólim). – T. “Sano-standart”, 2018.
2. Шамуратов А. Мениң жолбарыслар менен жолығысыўларым. – Нөкис, 2010
3. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Yo%CA%BBlbars>

QARAQALPAQSTAN MEDICINASINIŇ JETISKENLIKLERI HÁM MASHQALALARI (1924-1941 JÍLLAR)

Kamalova M.

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti*

Qaraqalpaqstanda medicina tarawınıń jetilisiwinde Sovet dáwiri úlken rol oynadı. Ótken ásirdeń 20-30 jıllarında medicina xızmetkerleri Awqamnıń iri qalalarında tálim aldı hám is tájriybesine iye boldı. Bul óz náwbetinde aymaqlarda medicinalıq xızmet kórsetiw sapasın jaqsılawına xızmet qıldı.

Qaraqalpaqstannıń rawajlanıwında medicina ilimi áhmiyetli orın tuttı. Densawlıqtı saqlaw ilimi xalıq salamatlıǵın jaqsılawda tiykargı rol oynadı. Salamatlıqtı saqlaw xızmetkerleri keselliklerdiń aldın alıw jobaların islep shıǵıw, medicina xızmetlerinen paydalanıw imkaniyatların jaqsılaw hám jergilikli xalıqtıń salamat turmıs tárizi haqqında bilimin arttırıwda úlken úlesin qostı.

Moskva, Leningrad, Almata hám Tashkent qalalarında alınǵan bul tájriybeler qaraqalpaqstanlıq medicina xızmetkerlerine óz tarawında zamanagóy usıl hám texnologiyalardı qollawda járdemin tiygizdi.

Qaraqalpaqstanda xalıq medicinası da hár túrli dawirde óziniń rawajlanıw hám krizis basqıshların basnan ótkergen. Sonıń ishinde kolonial dáwirde zamanagóy medicina menen teńdey alıp barılıp jergilikli xalıqtıń dástúriy emlew usıllarına ruxsat etilgen bolsa, al sovet dáwirinde “Eskilik sarqıtları” sıpatında bahalanıp onnan paydalanıwına qarsılıq etken. Sonıń menen birge, Qaraqalpaqstanda zamanagóy medicina tarawında kóplegen mashqalalar bolıp, jergilikli xalıqtıń medicinalıq xızmetke bolǵan talabın tolıq qanaatlandıra almadı. Jergilikli

tájriybeli medicina kadrlardıń jetispegenligi, resurslardıń sheklengenligi hám zamanagóy medicina texnologiyalardan paydalanıw imkaniyatınıń joqlıǵı, salamatlıqtı saqlawdı qarjılastırıwdıń jeterli emesligi qıyınshılıqlar tuwdırdı. Sol sebepli jergilikli xalıq óziniń den sawlıqtı saqlawǵa bolǵan talabın áyyemnen kiyatırǵan xalıqtıń dástúriy medicinası menen qanaatlandıırıwǵa tırıstı.

Sonıń ushında jergilikli xalıqtıń kópshiligi ele táwip, siniqshı, porxanlar xızmetinen paydalanatuǵın edi. Sovet húkimeti buǵan qarsı qatań gúres alıp bardı. Hátteki, xalıq medicinası boyınsha emlewshiler jinayıy juwapkershilikke tartılıp, jazalanǵan jaǵdaylar da ushıradı. Oǵan misal retinde tómendegi arxivten alınǵan hújjetdegi waqıyanı keltiremiz:

«Táńirbergenova degen 17 jasar qızdıń ótinishi boyınsha Jumaǵulova kókiregine balıqtıń mayın jaǵadı. Bul emlew usılı hámileli bolıw ushın islengen bolıp, bul boyınsha Táńirbergenova hesh qanday juwapkershilikke tartılmaıdı Jeterli medicinalıq bilimge iye emesligi sebepli Jumaǵulova ayıplanadı hám oǵan 2 jıllıq qamaq jazası beriledi» [3, 7-8 bb]. Soǵan qaramastan, dástúriy medicina jergilikli xalıqtıń mádeniyatı hám úrip-ádetleriniń bir bólegi esabında saqlanıp qaldı.

Qaraqalpaqstan avtonomiyalı oblast bolıp shólkemlestirilgennen soń respublikada oblastlıq den sawlıqtı saqlaw bólimi shólkemlestirilip, oǵan oblastlıq emlewxananiń sol waqıttaǵı bas vrachı Shixov baslıq etip bekitiledi. Usı dáwirde respublika aymaǵında jergilikli xalıq wákillerinen hátte birde orta medicina xızmetkeri bolmaǵan, al vrach tuwralı gáp-sózdin ózi bolıwı mumkin emes edi. Qaraqalpaqstannan 1925-jılı Orenburg medicina texnikumına 2 adam (tuǵısh ret) oqıwǵa jiberiledi, keyingi jılı jáne bir neshe adamlar oqıw ushın ketedi.

1925-jılı sanitar vrach N.M.Bobeskiy Tórtkúl qalasına kelip, jumıs baslaydı, usı jılı 1-may kúni Tórtkúlde oba keselligin tekseriwshi laboratoriya ashıladi, Tórtkúldegi emlewxanada dekabr ayında xirurgiya bólimi ashıldı, eki adam Orenburg medicina texnikumına oqıwǵa jiberiledi. 1926-jılı Orenburg medicina texnikumına jáne bir neshshe jaslar oqıwǵa jiberiledi, olardıń biri dáslep feldsher, soń shıpaker, alım, medicina ilimleri doktori, professor, akademik hám mámleketlik gayratker dárejesine óz miynetleri menen erisken Iyshanbay Karakulov (1909-1991 jj) edi.

1926-jılı yanvar ayında Tórtkúl qalasında birinshi balalar konsultaciyası ashıldı, sol jılı Saratov medicina institutın pitkeren vrach V.V.Voskoboynikov (1895-1959 jj), al 1927-jılı Qızıl Ordadan vrach A.M.Kash hám Rossiyalıq vrachlar A.A.Ryabiskiy, A.Ignatev hám t.b shıpakerler keldi hám jumıs basladı.

V.V.Voskoboynikov Qońırat rayonında uzaq jıllar hadal xızmet etip, xalqımızǵa «Orıs vrach» atı menen tanıldı, ol ómiriniń aqırǵı demlerine shekem den-sawlıqtı saqlaw tarawında jemisli miynet etti. Házirgi waqıtta Qońırattaǵı oraylıq rayonlıq emlewxana V.V.Voskoboynikov atı menen ataladı, emlewxana aldına oǵan arnap estelik ornatılǵan [М.Турымбетова, И.Нурниязов: 5].

1928-jılı Qaraqalpaqstanda birinshi “Qızıl úyler” payda bolıp, olar tiykarinan eki bólmeden ibarat bolǵan. “Qızıl úy” dıń bir bólmesinde hayal-qızlar ushın jámiyetlik – huqıqlıq, nızamlıq jumıslar ótkerilgen bolsa, al ekinshi bólmesinde belsendiler hayal-qızlarǵa ana hám balanıń densawlıǵın qorǵaw, hár túrli keselliklerden saqlanıw ilajları hám olardıń aldın alıw usılları haqqında tereń jáne mazmunlı gúrrińlesiwler ótkerip, túsindiriw, sanitariyalıq úgit-násiyat jumısların júrgizlgen [1, 86-b].

1929-jılı Ózbekstanda “Soǵlom turmush” medicinalıq jurnalı shıǵa basladı, onıń sanları Qaraqalpaqstanǵa da jiberildi, Shimbayda birinshi dezinfekciyalıq stanciya jumıs basladı. Qazaqstannan bir topar vrachlar úlkemizge jumıs islewege keldi, A.K. Kontarbaev (feldsher) Qaraqalpaqstan oblastlıq den sawlıqtı saqlaw bólimine baslıq etip bekitildi.

1930-jılı Tórtkúlde tuberkulezge qarsı birinshi kabinet ashıldı hám onda ftiziater vrachlar Gopshteyn jáne Magazinnerler jumıs isledi. 1931-jılı Saratov medicina institutın pitkeren M.V. Mironova Qaraqalpaqstanǵa keldi, ol kóp jıllar miynet etip respublikaǵa miyneti sińgen vrach hurmetli ataǵın alıwǵa miyassar boldı.

1932-jılı QQASSR den sawlıqtı saqlaw xalıq komissariati dúzilip, oǵan birinshi narkom bolıp A.K.Kontarbaev bekitiledi. Usı jılı Tórtkúilde respublikalıq apteka basqarması shólkemlestirildi, Shımbayda, Shabbazda (Beruniy), Xojelide, Moynaqta hám Qonıratqa aptekalar ashıldı, respublikamızda zdravpunktler payda bola basladı.

Solay etip, 1932-jılǵa shekem úlkemizde jergilikli xalıqlar wákillerinen birli-yarım orta arnawlı medicina xızmetkerleri bolǵanı menen, biraq joqarı maglıwmatqa iye shıpaker-vrach bolmaǵan edi [5, 23-25 bb].

20-jıllardıń aqırı hám 30-jıllardıń basında sırtta joqarı oqıw orınların pitkergeń qaraqalpaqstanlı jaslar kele basladı. Orazımbet Xalmuratov respublikadan tısqarıda bilim alıp, óz bilim hám tájriybesin ana jurtına alıp kelgen birinshi qaraqalpaq xirurglarınan biri edi. Onıń óz kásibine sadıqlıǵı, adamlarǵa járdem beriwge umtılwı onı kóplegen qaraqalpaqstanlıqlar ushın haqıqıy qaharmanǵa aylandırdı. Onıń belsendi háreketleri menen kópshilik, ásirese, respublikamızdıń shetki aymaqlarında jasawshılar medicinalıq xızmetten paydalanıwǵa eristi. Sol jılları xalıq onı húrmet penen «Qanatlı xirurg» dep ataǵan.

XX ásirdiń otızınshı jılları Orazımbet Xalmuratov Oblastlıq partiya komitetine medicina tarawında kadrlar jetispey atırǵanın úlken másele etip kóteredi, xalıq arasında hár qıylı juqpalı keselliklerdiń júdá kóplep ushırasıp atırǵanın bildiredi, 1932 - jılı Rossiyadan kóp sanlı medicina xızmetkerlerin (shıpakerler hám orta medicina xızmetkerlerin) oblastlıq densawlıqtı saqlaw komissari A.K.Kontarbaev penen járdem ushın alıp keliwge erisedi. O.Xalmuratov Tórtkúilde medestralar tayarlawshı 5 aylıq hám 11 aylıq kurslar shólkemlestirip, olarda orta buwın medicina qániygelerin tayarlawǵa kirisedi [6, 5-10 bb].

1932-jılı RSFSR SNK qararı menen Moynaqta 25 orınlıq emlewshana ashıldı hám 10 orınlıq juqpalı keselliklerdi emlew baráqların qurıw rejlestirildi [2, 357-b].

Otken ásirdiń 20-30 jılları Qaraqalpaqstannıń salamatlıqtı saqlaw oraylarınan uzaqlıǵı hám tájriybeli qániygelerdiń jetispewshiligi sebepli úlken qıynshılıqlar júzege keldi. Usı dáwirde Qaraqalpaqstanda medicina hám medicinalıq tálim rawajlanıwı, kadrlar resursları jetilispewshiligi tómén jaǵdayda bolǵanlıǵın ayırıqsha atap ótiwimiz kerek.

1936-jılı húkimettiń «Abort qılıwdı qadaǵan etiw, bosanǵan hayallarǵa materiallıq járdemdi kóbeytiw, kóp balalılarǵa mámleket járdemin belgilew, tuwıw úyleriniń tarmaǵın keńeytiriw haqqında» qararı shıǵarıldı, bul respublikada balalardı qorgawdı jaqsılawda úlken áhmiyetke iye edi [4, 111-b].

Juqpalı hám epidemiyalı keselliklerdiń júzege keliwi múmkin bolǵan qáwipler sebepli olardı úyreniw, baqlap barıw hám aldın alıwda medicina ilimleri áhmiyetke iye boldı. Bul aymaq xalqınıń qawipsizligi hám salamatlıǵın támiynlep, kesellik hám epidemiyanıń múmkin bolǵan qáwipleriniń aldın alıw imkanın berdi.

Aymaqta medicinalıq tálim hám ilimiy izertlewlerdi rawajlandırıw tájriybeli medicina qániygelerin tayarlaw hám usı aymaqqa tán bolǵan medicinalıq mashqalalardı sheshiwge qaratılǵan ilimiy izertlewlerdi alıp barıwǵa xızmet qıldı.

Sonday yetip, XX ásirdiń 20-30-jıllarında medicina ilimi Qaraqalpaqstannıń rawajlanıwında áhmiyetli orın tutıp, xalıq salamatlıǵın bekkemlew hám medicinalıq xızmet sapasın jaqsılawǵa úles qostı.

Biraq 1920-1930-jıllarda Qaraqalpaqstan medicinasınıń jetiskenlikleri hám mashqalaları respublika salamatlıqtı saqlaw rawajlanıwınıń áhmiyetli basqışı bolıp, bul aymaqta zamanagóy den sawlıqtı saqlaw sistemasına sezilerli tásir etti.

ӘДЕБИЯТЛАР ҲӘМ ДЕРЕКЛЕР:

1. Абдуллаева Я. Қарақалпақстан ҳаял-қызлары: кеше ҳәм бүгин (XIX әсирдиң ақыры ҳәм XX әсир басы). – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 2010. – 224 б.
2. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Қарақалпақстан XIX әсирдиң екінши ярымынан ХХІ әсирге шекем. Нөкис: “Қарақалпақстан”, 2003. – Б. 556.
3. КРОМА 67-фонд, 1-опись, дело-1768.

4. Тлеўмуратов Т.М. Исмаилов О.И. Развитие педиатрической службы в Каракалпакстане // Вестник Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, 1997. – №4 (150). – с. 111-112.

5. Турымбетова М. «Халық медицинасы: тарихы, емлеў ҳәм алдын алыў усыллары». Нөкис: «Қарақалпақстан», 2004. – Б. 56.

6. Турымбетова М, Нурниязов А. «Қаҳарман шыпакер». Нөкис: «Қарақалпақстан», 2004. – Б. 32.

MIFOLOGIYALÍQ SYUJET HÁM OBRAZLARDÍN IZERTLENIWI

Kabilova G.B.

*Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан bólimi
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу instituti*

Mifologiyalıq obraz – bul kóbinese ádebiyatta hám kórkem ónerde paydalanıladı. Yaǵnıy miftin syujeti tiykarında dórelgen kórkem obrazlar. Mifologiyalıq obraz áyyemgi grek ádebiyatında Gerakl, Prometey, Antey obrazların dóretiwde ádebiyat sol dáwirdegi kórkem ónerge súyenedi. Xalıqtın turmısına dinniń keliwi xristian, islam diniy kitaplarında mif diniy mazmun sáwlelendiredi [1, 62-b]. Mifologiyalıq syujet hám obrazlar erte dáwirdegi áyyemgi insanlardın oy-qıyallarınıń belgili bir tártipke salınǵan sisteması esaplanadı. Usınday tártipke salınǵan belgili bir sistema dáwirler ótip hár bir xalıqtın awızeki dóretpeleriniń hám jazba ádebiyatınıń payda bolıp, rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye bolǵan. E.M.Melitinskiydiń kórsetiwinshe, qanday da bir zattı onıń payda bolıwı menen baylanıstırıw, yaǵnıy zattın jaratılısın túsindiriw, onıń qalay payda bolǵanın gúrriń etiw, aynalanı, qorshaǵan dúnyanı sıpatlaw miftin tiykarǵı belgilerinen esaplangan [2, 4-b]. Shınında da bizge belgili miflerdin tiykarǵı mazmunı tábiyattaǵı zatlardıń payda bolıwı (jaratılısı) ulıwma álemde, dúnyanı sıpatlawlardan ibarat. Onıń ústine «miflik túsiniń boyınsha zattın mánisin uǵıw ushın onıń kelip shıǵıw tariyxın biliw kerek» bolǵan. Sonıń ushın da adamlar tábiyattaǵı zatlardıń kelip shıǵıw tariyxı jóninde qıyalıy áńgimeler dóretken. Mifologiya boyınsha tereń izertlew jumıların alıp barǵan rus alımları bunday áńgimelerdegi mifologiyalıq kózqarasları úyreniw barısında bir qansha teoriyalıq izertlew jumıların alıp barǵan. Usınday alımlardan F.I.Buslaevtin “Rus xalıq awızeki dóretpeleri hám kórkem óneri tariyxınan ocherkler”(1861), A.N.Afanasaevtin “Slavyanlardın tábiyat penen baylanıslı poetik kózqarasları”(1866-1869), V.N.Pipinniń “Rus xalıq ertekleri”(1865), A.N.Veselovskiydin “Salıstırmalı mifologiya hám onıń metodı”(1873), E.M.Meletinskiydiń “Proisxojdeniye geroycheskogo eposa”(1963), “Poetika mifa”(1976) sıyaqlı miynetlerinde mifologiya ilimiy hám ámeliy tárepten jańa materiallar hám ilmiy juwmaqlar menen rawajlandırılǵan. Miflerdi úyreniw dúnya júzi folklortanıwında baslı másele bolıp kelgen. Sol qatarı túrkiy xalıqlar folklortanıwında da áhmiyetli máselelerdin biri esaplanadı. Túrkiy xalıqlardan ózbek folklortanıwında mifologiyalıq syujet hám obrazları úyreniw boyınsha bir qansha qunlı jumıslardı atap ótiwge boladı. Belgili ózbek folkloristi Ğ.Akramovtin “Ózbek xalıq dástanlarında mifologiya” dep atalǵan izertlew jumısında “Góruǵlı” dástanına baylanıslı ózbek xalıq dástanlarındaǵı mifologiyalıq obrazlar analizi mısasında izertlew jumısı alıp barǵan. Sonday-aq, alımnıń “Animatik mifologiya”(1977), “Ózbek xalıq dástanlarında mifologiya”(1980), “Manistik mifologiya”(1979), “Góruǵlı” quramında mifologik obrazlar”(1978), “Mifologiyanın ayırım epik janrlar menen óz ara baylanısı”(1981), “Mif hám jazba ádebiyat baylanısına tiyisli”(1996) sıyaqlı miynetlerinde pikirler hám juwmaqlar ózbek folklorlıq shıǵarmalarınıń mifologiyadan azıqlanǵanı, onıń qanday da bir elementi sıpatında júzege kelgenin dálillep beredi.

Folklorist alımlar M.Jóraev hám Z.Rasulovalardıń “Mif, marosim va ertak” (2014), M.Jóraev hám M.Narziqulovalardıń “Mif, folklor va adabiyot”(2006), M.Jóraev hám SH.Shomusarovlardın “Ózbek mifologiyası va arab folklori” (2001), M.Rizaevanın “Ózbek xalıq mifologik afsonalari ”(2020), T.Mirzayev, Sh.Turdimov, M.Jóraev, J.Eshanqulov, A.Tilavov avtorlıǵındaǵı “Ózbek folklori” (2020) miynetlerinde ózbek folklorındaǵı dástan, ertek, ápsana janrlarındaǵı miflik elementlerdin shıǵarmadaǵı funkciyası, syujet birliǵi, poetikalıq ózgesheligi,

erteklerde sanlar magiyasi, ájayıp zatlar kórkemligi, ózbek mifologiyasın rawajlanıwı, mifologik obrazlar analizi, mifologik ápsanalar genezisi, mif hám ápsana múnásibeti h.t.b máseleler sóz etilgen. Alımlar B.Sarimsaqov, T.Haydarov, T.Rahmonova, M.Jóraev, Sh.Turdimov, J.Eshanqulov, O.Qayumovlardın jumıslarında mifologiyalıq obrazlardın sisteması, genetik tiykarları, kórkem funkciyası boyınsha jumıslar alıp barǵan.

Ózbek folklortanıwshısı Sh.Turdimov “Ózbek mifologiyasi va folklori” miynetinde ózbek xalıq folklorlıq dóretpelerinde ushırasatuǵın mifologiyalıq obrazlardın ayırımlarına qısqaşa toqtap ótken. Bunda mifologik obrazlardın kelip shıǵıw tariyxın, awızeki dóretpelerde atqaratuǵın funkciyasın, semantikalıq mánisi, awızeki dóretpelerde qanday ózgeshelikler menen ushırasıwı boyınsha ilmiy tárepten mısallar menen dálillep bergen. Máselen, ózbek xalıq awızeki dóretpelerinde ushırasatuǵın Alańqasar, Ańqur-Tuńqur, Albaslı, Qıdır, shiltenler, Temirtınaq, Jalmawız kempir, peri h.t.b. Bul obrazlardan qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerinde Alańqasar dáw, Qıdır ata, albaslı, shiltenler ushırasadı. Alańqasar dáw hám shiltenler obrazı qaraqalpaq folklorında epikalıq shıǵarmalarda, ásirese dástanlarda, erteklerde ushırasa, Qıdır ata obrazı qaraqalpaq xalıq ápsanalarında, erteklerinde gezlesedi. Qıdır – túrkiy xalıqlardıń suw, ot, ıssılıq, báhár, ónimdarlıq, jaqsılıq hám ómirlik suwı haqqındaǵı mifologik qıyalları, kózqarasları tiykarında jaratılǵan. Qıdır túrkiy xalıq awızeki dóretpelerinde qaharmanlardın epikalıq járdemshisi (qáwenderi) sıpatında súwretlenedi. Folklortanıwshı M.Avzalov: “Qıdır obrazı áyyemgi mifologiyalıq kózqaraslar menen baylanıslı bolıp, pir-járdemshiler haqqındaǵı kózqaraslardan kelip shıqqanlıǵı anıqlanǵan”, - dese jáne bir pikirinde “Ertelerde ushıraytuǵın shól iyesi Qıdır unamlı obrazlarǵa kúsh beretuǵın, olardıń murat-maqsetine jetiwinde járdem beriwshi fantastik obraz. Ol túrli adamlar, buyumlar, haywanlar bolıp ta kórinedi. Qıdır hesh qanday diniy obraz emes, yaǵnıy Alla tárepinen jiberilgen sahaba yaki áwliye emes, ol xalıq fantaziyasınıń ónimi, ideallastırılǵan obraz” – dep ertekte qaharmandı hár qanday shárayatta qollap-quwatlap, járdem beriwshi ğayrıtabiiy qúdretke iye kúsh – epik járdemshi sıpatında túsindirgen. Al, Ğ.Akramov bolsa “Qıdır obrazı ata-babalar ruwxı menen baylanıslı isenimler hám shamanizm tásirinde júzege kelgen bolıp “Góruǵlı” dúrkimi dástanlarında pútkil dástan ushın mifologiyalıq elementlerge negiz wazıypasın atqaradı”, - dep esaplaydı. Sonday-aq, Ğ.Jalalovtıń tómendegi pikiri de Qıdır obrazınıń funksional tábiyatın keńirek jarıtıwda imkaniyat beredi: “Ertelerde Qıdır qaharmandı qollap-quwatlawshı, maqsetke eristiriwshi, biyperzentlerge perzent inam etiwshi, ulıwma el múshkilin ańsatlastırıwshi obraz sıpatında kórinedi” [3, 157-b]. Ayırım dáreklerde Qıdır payǵambar dárejesinde de súwretlenedi. Máselen, “Ózbek tiliniń túsindirme sózliginde” “Qıdır degen úlken degen mánisti bildiretuǵın diniy-ápsanalıq payǵambar” atı. Sonday-aq, “Nawayı shıǵarmaları sózligi”nde “Qıdır – ápsanaǵa kóre, “tirilik suwı”n tawǵan hám onnan iship tiri júrgen bir payǵambardıń atı. İnsanlarǵa joldas bolıwı menen belgili”. Qıdır obrazı barlıq túrkiy xalıqlar ádebiyatlarında belgili. Ázerbayjan alımı M.Seyidov Qıdır sózi Qızır dep te júritiliwin hám Qızır sóziniń etimologiyasın “jalın, (órt, ot (ósimlik))” sózlerinen kelip shıqqanlıǵın aytıp ótken [4, 10-30 bb]. Al, qazaq ilimpazı S.Qasqabasov “Qızır (Qıdır) haqqındaǵı ápsanalar qıyalıy toqıma bolıp, islamnan aldınǵı zamanlarda jasaǵan adamlardıń ómir,ólim hám ata-babalar ruwxı menen baylanıslı kózqaraslardı sáwlelendiredi”, - dep kórsetedi hám qosımsha qılıp “Qızır obrazı – qaytıslı bolıp ketken ata-babalar ruwxınıń islamlastırılǵan kórinisi”, -degen juwmaǵı “ata-babalar kultı menen baylanısıtıp úyreniwde áhmiyetli”, - dep atap ótedi [5, 199-202 bb]. Peri obrazı da qaraqalpaq xalıq dástanlarında hám erteklerinde kóbirek duslasadı. Mifologiyalıq obraz sıpatında xalıq awızeki dóretpelerinde ózine tán qásiyetke iye bolǵan bul obrazlar evolyuciyalıq ózgerisler nátiyjesinde unamlı sıpattan unamsız sıpatqa, unamsız sıpattan unamlı sıpatqa, ayırımları óziniń dáslepki qásiyetlerinen pútkilley transformaciyalanǵan jaǵdayda túrkiy xalıqlar xalıq awızeki dóretpelerinde ásirler boyı óz kórkemligin saqlap hám sol shıǵarmalarda syujetlik ózgesheligin támiyinlew ushın ayrıqsha xızmet atqarıp kelgen. Erte dáwir esteliklerinde ushırasatuǵın mifologiyalıq obraz hám syujetler tiykarınan jaqsılıq hám jamalıqtıń óz ara gúresi tiykarında qalıplesken. Bunday mifologiyalıq obraz hám syujetler búgingi kún xalıq awızeki dóretpelerinde hám jazba ádebiyatta óz sáwleleniwin tawǵan. Mısalı, ózbek folklortanıwshı alımları M.Jóraev hám M.Narziqulovalardıń

avtorligidagi “Mif, folklor ham adabiyat” miynetinde erte dawir esteliginen “Avesto” esteligindegi mifologiyaliq obrazlar tiykarinda ozbek xalq awizeki doretpelerinde ham jazba adabiyatinda ushirasawin ilmiy kózqaraslardan salıstırıp úyrengen. Bunda “Avesto” esteliginde ushirasatuǵın ayırım mifologiyaliq obrazlardıń ozbek xalq awizeki doretpelerinde ekinshi variantlarda dus keliw ózgesheliklerine, Alisher Nawayı doretıwshiligindegi (Sabbayi Sayyor) shıǵarmalarda kosmogoniyaliq mifler ham mifologiyaliq obrazlar haqqında keń túrde maǵlıwmatlar bergen. Mifologiyaliq obraz ham syujetler tek ǵana folklorlıq doretpelerdiń emes, jazba adabiyattıń da payda bolıp rawajlanıwında ayrıqsha áhmiyetke iye. Qaraqalpaq jazba adabiyatında ushirasatuǵın miflik obraz ham syujetler boyınsha T.Kerwenovtıń “Mifler ham ańızlardıń qaraqalpaq jazba adabiyatında qollanıluwı” monografiyasın atap ótsek boladı. Bul miynette qaraqalpaq jazba adabiyatınıń XIX ásir klassik shayırlarınıń shıǵarmalarında ushirasatuǵın miflik obraz ham syujetler úyrenilgen. Alım bul dawir jazba adabiyatında ushirasatuǵın mifologiyaliq obraz ham syujetlerdi islamǵa deyingi mifler ham islam mifologiyası dep úlken eki toparǵa ajratıp úyrengen. Sonday-aq, bul dawir shayırlarınıń mifologiyaliq obraz ham syujetlerdi qollanıw túrlerine qarap etiologiyaliq, antropologiyaliq, kosmogoniyaliq mifler dep klassifikaciya islegen.

Juwmaqlap aytqanda, joqarıda keltirip ótken ilmiy izertlewlerde mifologiyaliq obraz ham syujetlerdiń xalq awizeki doretpelerinde ham jazba adiyattaǵı funkciyası, kórkemlik ózgesheligi, evolyuciya transformaciyası, awizeki doretpelerde ham jazba adabiyatta qollanıluw ózgesheligine qaray klassifikaciya islenip, ilmiy jaqtan analiz etilip úyrenilgen. Qaraqalpaq xalq awizeki doretpelerinde ushirasatuǵın mifologiyaliq obraz ham syujetlerdiń hár tárepleme úyreniliwi búgingi kún qaraqalpaq folkloranıw ilimi ushın aktual máselelerdiń biri bolıp esaplanadı. Xalq epikalıq doretpelerinde, ásirese ertek janrıńın tematik jaqtan sıyqırılı erteklerde ushirasatuǵın miflik obraz ham syujetlerdi ilmiy ham teoriyalıq tárepten búgingi kúńge deyin arnawlı túrde izertlenbedi ham óz gezeginde baslı máselelerdiń biri.

ÁDEBIYATLAR:

1. Ахметов С., Баҳадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлиги. – Нөкис: «Билим», 1992.
2. Мелитинский Е.М. Поэтика мифа. – Москва: «Наука», 1976.
3. Акрамов Ғ. Мифологиянинг айрим эпик жанрлар билан ўзаро муносабати // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: «Фан», 1981.
4. Сейидов М. Хызыр – продукт тюркского мифологического мышления // Известия АН Азерб. ССР, 1980.
5. Қасқабасов С.А. Казахская сказочная проза. – Алмата: «Наука», 1990.

QARAQALPAQ TILINDE TÚR KATEGORIYASI

Mustafayeva A.J.

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti*

Túrkiy tillerde, feyillerde túr kategoriyası ele tolıq sheshimin tappaǵan, tartıslı máselelerden esaplanadı. Túrkiy tiller boyınsha túr kategoriyası temasında tórt kandidatlıq dissertaciya jaqlandı, sonday-aq, ayırım monografiyalar ham maqalalar járiyalandı. Biraq soǵan qaramastan, túrkiy tillerde túr kategoriyası máselesinde tyurkologlar túrlishe pikirde. Ayırım tyurkologlar túrkiy tillerinde túr kategoriyası bar dep qarasa, basqaları bul pikirdi qollamaydı. B.A.Serebrennikov, G.G.Musabaev, S.A.Amanjolov, S.K.Keńesbaev sıyaqlı bir topar tyurkolog ilimpazlar túrkiy tillerde túr kategoriyası bar ekenligin biykarlaydı. Al, I.A.Mamanov, A.I.Xarisov, N.T.Sawranbaev, N.A.Baskakov ham basqa tyurkologlar túr kategoriyası bar ekenligin aytadı.

Túrkiy tillerde túr kategoriyası haqqında aytqanda tiykarǵı feyil menen kómekshi feyilden payda bolǵan feyil konstrukciyaları ham bunday konstrukciyalarda kómekshi feyiller bildiretuǵın mániler názerde tutiladı.

Türkiy tillerde tür kategoriyası barlıgın maqullawshılar bul tillerde de feyillerdi tür mánisin bildiriwine qaray, rus tilindegi sıyaqlı, eki türge – dawamlı yamasa tamamlanbağan (несовершенный, незаконченный) tür yamasa tamamlanğan (совершенный) tür dep bóledi. Bazılar bolsa, rus tili kóz qarasınan alıp qaramay, bul tillerde feyil türleri eki toparğa bólinedi dep qaramaydı. Sonday-aq, ayırım topardağılar kómekshi feyillerdiń hámme sin tür kategoriyasına baylanıstıradı. Al basqaları, ayırım kómekshi feyillerdiń tür mánisine iye emesligin kórsetedi.

Tür kategoriyasınıń bildiriliwine qaray, kómekshi feyillerdi toparlarğa ajratıwda da qarama-qarsılıqlar bar. A.Xarisov bashqırt tilinde tosh (tús) kómekshi feyli dawamlı túrdi payda etedi, dep kórsetse, A.A.Yuldashev bul kómekshi feyildi tamamlanğan túrdi bildiriwshi kómekshi feyiller qatarına kirgizedi.

Qaraqalpaq tilinde tür kategoriyası tiykarınan, analitikalıq jol menen jasaladı. Yaǵnıy – ıp, -ip, -p, -a, -e, -y hal feyilleri kómekshi feyiller menen dizbeklesip keliwi arqalı jasaladı. Tür kategoriyasınıń jasaytuǵın kómekshi feyiller tiykar feyillerge dizbeklesip, ózleriniń leksikalıq mánisin joyp, grammatikalıq mánige aylanadı. Degen menen, barlıq kómekshi feyiller hal feyiller menen dizbeklesip, tür mánilerin bere bermeydi.

Hárqanday kómekshi feyil qospa feyil quramında grammatikalasqan bolıwı ushın, óziniń negizgi leksikalıq mánisin tolıq joyp, kómekshi grammatikalıq kórsetkishke aylanıp ketiwi kerek [2, 13-b].

Álbette, ayırım kómekshi feyiller kómekshilik xızmetinde kelip, ózleriniń negizgi mánisin saqlap keledi. Máselen, qara, kir, bil, pit kómekshi feyilleri feyil hám atawısh sózlerge dizbeklesip, qospa feyil jasawshı element bolıp tabıladı. Bul feyil sózler kómekshilik xızmetinde kelgende, ózleriniń leksikalıq mánilerin tolıq saqlaydı. Kómekshi grammatikalıq máni ańlata almaydı, yaǵnıy grammatikalaspaydı. Máselen: Qabil qoraǵa súyewli beldi alıp kirdi (T.Qayıpbergenov). Ol inglis tilinde sóylep biledi. Bul mısallardaǵı *alıp kirdi, sóylep biledi* dizbekleri grammatikalıq máni berip turǵan joq. Sonday-aq, *bar* feyli qospa feyil quramında kómekshilik xızmetinde kelgende kópshilik jaǵdayda óziniń *barıw* mánisin ańlatadı. Sonıń menen birge *jat, jatır* feyilleri de qospa feyillerdiń quramında ózleriniń leksikalıq mánisin saqlap keledi. *Jat, jatır* feyilleri qazaq tiline tán bolıp esaplanadı. Sebebi, bul kómekshi feyiller qazaq tilinde kómekshilik xızmetinde kelgende, grammatikalıq kórsetkishke iye. Solay da, qaraqalpaq tilinde bulardıń grammatikalıq kórsetkishi retinde *atır* formasın alǵan durıs.

Tür kategoriyası boyınsha kóplegen tilshi ilimpazlar óz pikirlerin bildirgen. Professor V.M.Nasilov, A.Xarisovtıń “Категория глагольных видов в башкирском языке” miynetine jazǵan sóz basına: “Bashqırt tilinde feyillerdiń tür kategoriyası” teması óz mazmunı boyınsha türkiy tillerdiń birindegi kómekshi feyillerdiń roli hám funkciyaları haqqındaǵı tema” [3, 46-b]-degen edi.

Feyil türlerin eki toparğa bóliwshi ilimpazlardıń ayırımları hámme kómekshi feyillerdi tür kategoriyasına kirgize bermeydi. Olar tek dawamlılıq hám tamamlanıw mánisin bildiriwshi kómekshi feyillerdi tür mánisine iye dep qaraydı. Biraq qaysı feyil dawamlılıqtı, qaysısı tamamlanıw mánisin bildiriwdi belgilewde olar arasında hár qıylı pikir hám kóz qarastar bar. A.A.Yuldashev yor (júr), tor (tur), yat (jatır), ultır (otur), bar (bar), kil (kel) kómekshi feyilleri, sonday-aq, -a, -e, -y affiksleri menen jasalǵan hal feyilge birigiwshi *ber* kómekshi feyli tamamlanbağan (несовершенный) tür mánisin bildiredi. Bot (pit), et (jet), al (al), quy (qoy), bir (ber) tashla (tasla), ebár (jiber), kit (ket), qara (qara), tosh (tús) kómekshi feyilleri tamamlanğan (совершенный) tür mánisin bildiredi [5.81-84] -dep kórsetedi. I.E.Mamanovtıń pikirinshe *bol, jet, pit, pitir, qal, qoy, jiber, ket, sal, shıq, tasla* kómekshi feyilleri tamamlanğan tür mánisin, hal feyildiń -a, -e, -y affiksleri menen jasalǵan túrine birigiwshi *ber, tús* kómekshi feyilleri tamamlanbağan tür mánisin bildiredi [4, 71-72 bb].

Bulardan tisqari A.K.Borovkovtıń uyǵır tili, N.T.Sawranbaev qazaq tili boyınsha bir qatar bahalı pikirleri bar.

N.A.Baskakov óziniń “Каракалпакский язык” miynetinde qaraqalpaq tilindegi feyillerdi tür kóz qarasınan eki türge bólip qaraydı. Hár bir tür óz ishinde mayda túrlerge bólinedi. Birinshi

toparğa feyildiň bolımlı hám bolımsız túrin kirgizedi, al kómekshi feyillerdiň barlıgın ekinshi túrge kirgizedi [1, 353-b].

N.A.Baskakov qaraqalpaq tilindegi túr kategoriyasın bildiriwde rus tilinen ózgesheliklerin bildiredi. Onda kórsetiliwinshe, túr kategoriyası qaraqalpaq tilinde rus tilindegidey, tamamlanğan hám tamamlanbağan formada keliwi jaǵınan uqsas, biraq olardıń qollanılıwında ózgeshelikler ushıraydı. Rus tilinde túr kategoriyasın beriwde feyil menen birge prefiks hám pristavkalar qollanıladı, al qaraqalpaq tilinde kómekshi feyiller arqalı bildiriledi.

Ulıwmalastırıp aytqanda, feyillerde túr kategoriyası túrkiy tillerdiň hámmesine tán bolıp, hár bir til onı ózinshe úyrenedi. Tilde túr kategoriyası hám ol haqqında pikir, usınıslardıń bolıwı onıń áhmiyetli máselelerden hám ele de sóz etiliwi kerek temalardan biri ekenligin bildiredi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II Том. Фонетика и морфология. – М., 1952.
2. Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. – М., 1971.
3. Харисов А. Категория глагольных видов в башкирском языке. – Уфа, 1944.
4. Маманов И.Е. Вспомогательные глаголы в казахском языке. – Алма-ата, 1949.
5. Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке. – М., 1958.

TIL HÁM GENDER BAYLANÍSÍ

Rzamuratova Z.Q.

*Ózbekstan Respublikası İlimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti*

Til – jámiyetlik qubılıs. Sonlıqtan da, onıń tiykarǵı maqseti adamzat jámiyetiniń zárúrlıklarına xızmet etiw hám túrli jámiyet toparları arasındaǵı verbal qarım-qatnastı ámelge asırıw bolıp esaplanadı. Til hám jámiyettiń bir-biri menen tıǵız baylanıslı ekenligi haqqında ilimpaz B.Qaliy ulı bılay deydi: «Til hám jámiyettiń arasındaǵı baylanıs eki jaqlı boladı. Birinshisi: tilsiz heshbir jámiyet ómir súre almaydı. Til joq jerde adamlardıń jámiyette birlesip miynet etiwı múmkin emes. Óytkeni, til – jámiyettiń ómir súriwiniń baslı shárti. Ekinshisi: til - jámiyet bar jerde ǵana ómir súredi. Jámiyetten tıs til joq» [6, 114-b] - dep pikir bildiredi. Tildi paydalanatuǵın, rawajlandıratuǵın, sol tilde sóyleytuǵın, ózgeris alıp kiretuǵın, keleshekke jetkerip beriwshi bolǵan jámiyetten tildi heshqashan ajratıp qarawǵa bolmaydı. Házirgi kúnde tildiń jámiyetlik ózgesheliklerin anıqlaw hám basqa da túrli aspektlerde úyreniw tiykarǵı máselelerden bolıp qalmaqta. Ilimpaz N.Maxmudov óz izertlewlerinde: «Xalıqtıń dúnyanı milliy kóriw tárizi hám anlaw tártibi eń dáslep, usı xalıqqa tiyisli dúnyanıń lingvistikalıq kartinasında sáwlelenedi» [8, 6-b]-deydi.

Ilimiý paradigma sıpatında izertlew alıp barıwdı talap etetuǵın «genderlik lingvistika» yáki «lingvogenderologiya» tarawı dúnya til bilimde dáslep XX ásirde 60-jıllarınan baslap úyrenile basladı. Gender atamasınıń ózi jámiyetlik jınıstı biologiyalıq jınıstan ajratıp kórsetetuǵın termin. Bul másele boyınsha úyreniw barısında jınıs hám onıń túrleriniń mánisin bildiriwshi «gender», «maskulinlik» hám «feministlik» sıyaqlı terminler jiyi ushırasadı. Hár bir jınıs wákiliniń leksikonında qollanılıwshı olardıń minez-qulqına, júris-turısına, jámiyettegi roli hám xızmetine baylanıslı ortaqlıq mádeniy túsinikler hayal hám er adamlardıń sózlik qorındaǵı genderlik ózgesheliklerge iye qatarlardı dúzedi.

Qaraqalpaq xalqı ázelden sóyler sózin, otırar ornın bilgen hám «oynap sóyleseń de, oylap sóyle» – degen naqlıǵa ámel etken. Sonlıqtan da, jámiyet aǵzalarınıń arasında erlerdiń óz aldına, hayallardıń ózine tán etiketlik talaplarǵa ılayıq qollanatuǵın sózleri bar. Er adamlardıń kommunikativlik baylanıs payıtında qollanatuǵın ayırım tillik birliklerin hayallar qollanbaydı, al hayallardıń qollanatuǵın til birliklerin er adamlar qollanbaytuǵın sózler ushırasadı. Mısalı, «maldas qurınıw», «shılım shegiw», «juma namazına barıw», «ańǵa shıǵıw» sıyaqlı háreketler er adamlarǵa tán bolıp, bul sóz hám sóz dizbeklerin esitkende kóz aldımızǵa er adamlar keledi.

Tiykarınan, er adamlarğa hám hayallarğa tán stereotipler tiykarında genderlik leksika qalıplesedi. Genderlik stereotipler jámiyettegi sociallıq, ekonomikalıq, siyasiy parıqlarğa baylanıslı ózgeriwi múmkin. Erler hám hayal adamlardıń sózlerinde bir-birinen parıqlanatuǵın ózgeshelikler jiyi ushırasadı. Bul parıqlar genderlektler arqalı ámelge asırıladı. Yaǵnıy, **genderlekt** degenniń ózi hár bir jınısqa tán qollanıwshı frazeologizmler, naqıl-maqallar hám sóz dizbekleri genderlektlerdiń qatarın dúzedi. Bunday genderlektler óz gezeginde maskulinlik (er adamlarğa tán) hám feministlik (hayallarğa tán) ózgesheliklerdi júzege shıǵaradı.

Genderlektlerdiń bir túri frazeologizmlerdiń arasında hayallarğa yáki er adamlarğa qarata qollanıwshı túrleri óz aldına ushırasadı. Mısalı: «ay dese awız, kún dese kózi bar», «jas bosanıw», «kúshi eki kózine jetiw» sıyaqlı frazeologizmler feministlik ózgeshelikke iye. Sebebi, olar kórkem adeviy stilde de, awızeki stilde de hayal adamlarğa baylanıslı qollanıladı. Al, «begligin buzbow», «begliginen taymaw», «qarsılasqan jerden qan alıw» sıyaqlı frazeologizmler kóbinese er adamlarğa tán qollanıladı. Sonıń menen birge, «bir bası ekew bolıw», «maldas qurınıw», «talaq beriw», «murnınan samal esiw» sıyaqlı sózler er adamlarğa baylanıslı qollanıladı.

Tildegı genderlik stereotiplerdi paremiologiya, frazeologizm, turaqlı teńewler ózinde sáwlelendiredi. Olardıń arasında naqıl-maqallar óziniń ayırıqsha ornına iye. Sonlıqtan da, A.V.Kirilina gender stereotiplerin sáwlelendiriwshı material sıpatında media ónimlerinen hám paremiologiyadan paydalanadı. (ol rus hám nemis paremiologiyasınıń salıstırmalı analizinen maǵlıwmatlar aladı). Paremiologiyalıq analiz nátiyjesinde A.V.Kirilina «er», «hayal», «erlik», «hayallıq», «er», «qatın», «atalıq», «analıq» túsiniklerin analizleydi. A.V.Kirilina «Gender: lingvistikalıq sıpatlar» monografiyasında gender máselesiniń rawajlanıw keleshegin belgilep berdi. Lingvistikalıq genderologiyanıń wazıypaların qalıplestirdi, onıń tiykarǵı wazıypası erkekler hám hayallardıń kommunikaciyalıq háreketlerin úyreniw bolıp, leksikalıq birliklerdiń jınısqa tán tańlawı, erisiw jolların hám basqalardı ajratıp kórsetedi. Al, kommunikaciyaǵı jetiskenlik – er hám hayallardıń kommunikativ qarım-qatnasınıń ózine tánligi bolıp esaplanadı. [5]

Genderlik máni ańlatıwshı naqıl-maqallardıń ayırımları erlerge, ayırımları hayallarğa qatnaslı qollanıladı. Mısalı:

Jasaǵanda qatınıń
Aqlı kelte, shashı uzın,
Degen naqıl bar edi («Qırq qız»)

Keltirilgen misal feministlik ózgeshelikke iye bolıp, tiykarınan, hayallarğa qatnaslı qollanıladı. Yaǵnıy, hayallardıń sırtqı kórinisindegi ózgeshelik onıń aqlı, oyın ańlatıwda salıstırmalı túrde qollanılgan. Al, tómendegi qatarlarda er adamlarğa baylanıslı naqıl-maqallar keltirilgen:

Tóreniń ornı – tórdur.
Jigit – eldiń erkesi hám qulı.

Joqarıdaǵı misalda er adamnıń sıpatları keltirilip, olardıń márt, bahadırlıǵı, jámiyette óz ornına iye ekenligi ańlatılǵan.

Iлимпaz E.D.Nazarova tildegı genderlik markerlerdiń kórinisin tómendegishe túsindiredi: «fonetikalıq genderlik markerler– dawıs ırǵaǵınıń tómene yamasa joqarı bolıwı, intonaciyanıń páseń yáki tez bolıwı, dawıs tempiniń joqarı yáki halsız bolıwı, logikalıq anıqlaw kórinisindegi ózgeshelikler bolıp tanılsa, morfologiyalıq genderlik markerler – er adamlardıń kóp qollanbaytuǵın izafetlik qatarlardan hayallardıń jiyi qollanıwı sıyaqlı ózgeshelikleri, al *leksikalıq genderlik markerler* - hayallar kóp paydalanıwshı leksikonlar menen erkekler kóp qollanatuǵın leksikalıq birliklerdi salıstırıw nátiyjesindegi ózgeshelikler bolıp esaplanadı. *Ekspressivlik-stilistikalıq genderlik markerler* – hayallardıń qıstırma sózlerdi, ekspressivlik mánidegi sózlerdi al, erlerdiń qopal sózlerdi kóp qollanatuǵınlıǵı sıyaqlı ózgeshelikler» [9, 10-b] dep jámlestirip kórsetedi.

Solay etip, xalıqlıq hám etnomádeniy qunlılıqlardı, genderlik etiket normaların, sonday-aq, er adamlar hám hayallar tilindegi sóylew normalarındaǵı hám stillik ózgeshelikleri tillik birlikler

arqalı sáwlelenedi. Tildin genderlik ózgesheliklerin ańlatıwda genderlik stereotipler ayrıqsha áhmiyetke iye. Maskulinlik hám feministlik túsiniqler hám olardıń ózine tán ózgeshelikleri hárqanday milliy mádeniyat ushın aktual másele. Jınıshıq parıqlardı ańlatıw ushın xalqımızdın máresimlerinde, folklorında, mifologiyalıq sanasında ulıwma dúnya túsiginde ayrıqsha orın ajratıladı. Sonıń menen birge, hár etnosta stereotipler hám genderdin ólshemleri bir-birinen parıqlanıp turadı. Sebebi, túrli mádeniyatlarda erkekler hám hayallardıń sociallıq rolleri hár túrli. Genderlik stereotiplerdi izertlewshi alımlar milliy lingvistikalıq sananın gender stereotipiniń ózine tán ózgeshelikleri bar ekenligine dıqqat awdaradı: «Gender stereotipleri hám turaqlılıqtı, hám belgili ózgeriwshenlikti kórsetedi, olar túrli tillerde bir-birine sáykes kelmewi múmkin» [1, 18-b] dep pikir bildiredi.

Genderlik stereotipler ań astına sonshelli bekkem ornalasadı, olardı joq etiwdin hesh iláji joq. Alımlardıń antropologiyalıq máselelerge qızıǵıwı artqanı sayın gender diskursı ayrıqsha áhmiyetke iye bola beredi. Óytkeni, jámiyette erler hám hayallardıń ayırmashılıqların ózinde sáwlelendiriwshi tillik faktorlar kóp. Bular álbette, stereotipler arqalı júzege shıǵadı.

Solay etip, gender stereotipi – bul erler hám hayallardıń minez-qulıq hám xarakter ózgeshelikleriniń ápiwayılastırılǵan, sezimlik tárepten reńli kórinisi ekenligi haqqında ilimpazlar óz pikirlerin bildiredi [7, 72-b]. Shınında da, genderlik stereotipler hayallar hám erlerdin túrli ózgesheliklerin ózinde sáwlelendiredi.

Demek, gender máselesi gumanitar pánlerdin biri bolǵan til biliminiń ajıralmas bir bólegi. Óytkeni, sózlerdin genderlik ózgeshelikleri milliy mádeniyatın ańlatılıwında, etnostın milliyliğin sáwlelendiriwshi túrli stereotiplerdin qollanıwı menen kórinedi hám til biliminiń túrli aspektlerde izertleniliwine tiykar jaratadı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Гетте Е. Речевое поведение в гендерном аспекте: проблемы теории и методики описания. – Воронеж, 2004. – с. 18.
2. Добровольский Д.О., Кирилина А.В. Феминистская идеология в гендерных исследованиях и критерии научности // Гендер как интрига познания. – М.: Изд. «Рудомино», 2000. – с. 19-34.
3. Закирова Г. Ўзбекистон матбуотида хотин-қизлар ижтимоий-сиёсий фаоллиги масалаларининг ёритилиши // филол..фан..бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.. автореферати. – Тошкент, 2020. – Б. 20.
4. Картушина Е. Гендерные аспекты фразеологии в массовой коммуникации. – Ижевск, 2003.
5. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. – М. – Изд-во «Институт социологии РАН», 1999.
6. Қалиұлы Б. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы, 2009. – Б.114.
7. Манзулина З. Языковая категоризация гендерных стереотипов: сопоставительный аспект. – Уфа, 2005. – с. 72.
8. Махмудов Н. Оламнинг лисоний манзараси ва сўз ўзлаштириш // Ўзбек тили va adabiyoti, 2015. – №3. – Б 6.
9. Назарова Е.Д. Гендер адресата как прагматический фактор коммуникации: Автореферат. – Москва.: 2009. – с. 10.

G.SHAMURATOVA POEZIYASÍNDÁ MARSIIYA JANRÍ

Kóptilewova H.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

XX ásiridin aqırǵı sheregine kelip milliy qaraqalpaq poeziyamızdin rawajlanıwına hayal-qızlar dóretiwshiligi elewli úles bolıp qosıldı. Milliy poeziyamızǵa 1970-jıllarda G.Shamuratova, 1980-jıllarda N.Tóreshova, P.Mırzabaeva, M.Jumanazarova, B.Nurnazarova, 1990-jıllarda G.Nurlepesova, G.Dawletova, A.Óteniyazova, N.Tilewova hám taǵı basqalar kelip qosıldı. Demek, ózine tán kórkem obrazlar dúnyası, ideyalıq-tematikalıq baǵdarı, janrlıq qásiyetleri

menen ayırılıp turatugin hayal-qızlar poeziyasız búgingi milliy poeziyamızdın rawajlanıwın kóz aldımızğa tolıq túrde keltiriwimiz qıyın.

Ğárezsizlik dáwirine kelip milliy poeziyamızdın rawajlanıwında jańa betler ashıldı. Bunda hayal-qızlar dóretiwshiliginiń tutqan ornı úlken boldı. Olar erler serley almağan, onday itibar bere bermeytugin ayırım turmıs hám tábiyat hádiyselerinen, adamlar arasındagı qarım-qatnasqa baylanıslı háreketlerden úlken bir jámiyetlik áhmiyetke, tereń ideyalıq salmaqqa iye kórkem obrazlardı jarata alıw hám sol arqalı oqıwshınıń ruwxıy dúnyasına tásir ete alıw qábiletine iye. Ásirese, buǵan ğárezsizlik zamanı úlken imkaniyat jaratıp berdi.

Búgingi qaraqalpaq hayal-qızlar poeziyasında G.Shamuratovanıń tutqan ornı óz aldına. Shayıranıń járiyalanǵan poeziyalıq shıǵarmalarınń ideya-tematikası filosofiyalıq oy-pikirleri, muhabbat tuyǵıların sáwlelendiriwge, aqıl-násiyatlı sıpatqa iye bolıp keledi. Shayıranıń qálegen lirikalıq qosıǵın oqıp qarasaq onıń ideya-tematikalıq mazmunda ómir máńgi bolsa da, al adamnıń bul ómirge waqıtsha miyman ekenligi sonlıqtanda bul ómirde insanıyлық dáwrın súrip, paydalı isleri menen el qolına jasawı kerekligi tereń uqtırılǵan. Shayıranıń qosıqlarında hár bir adam eske ala bermeytugin tereń filosofiyalıq oy-pikirler kórkem sáwlelenedi. Mısalı, bizdi baqlap turǵan waqıttında toqtawsız ótip baratırǵanlıǵı, sonlıqtanda da adam balasınıń waqıttan únemli paydalanıp hár bir minuttıń qádirine jetip jasawdın óziniń balalıq ańsawları, saǵınıshları sáwlelengen lirikalardı súwretleydi.

Qaraqalpaq ádebiyatında qaysı shayır hám shayıralardı alsaqta olar marsiya (joqlaw) janrınan shetlep óte almağan. İnsan bar eken, ol tiri eken ol ómirden erte ketken, dúnyadan ótken uztası, yaki anası, ákesi tuwǵan tuwısqanı, xalıq batırı, qaharmanın eslewi, oǵan arnap shıǵama jazıwı múmkin. Bul shıǵarmanı marsiya yamasa joqlaw dep janrlıq atama menen júritiledi.

Ádebiyat tariyxın izertlegen belgili alım N.Dáwqaraev: «Qaraqalpaq xalqı óz tariyxınıń qayǵılı kúnlerinde de, waqtı xoshlıq, qapalıǵında da, ashlıq, toqlıǵında da qosıqsız, sazsız, sóz ónerisiz tura almağan. Bala ingalap tuwılǵannan baslap, qartayıp ólgenge shekemgi ómir, hátte ólgen adamdı jerlew, yeske túsiriw de qosıq penen, sóz óneri menen ótken» [2, 45-b] dep jazǵan edi. Demek, xalqımızda insan tuwılǵanda háyyiw aytıw, er jetkende hawjar, toy baslar hám bet ashar aytıw, ol qartayıp yaki mezgilsiz kóz jumǵanda joqlaw qosıqların aytıw erteden-aq bar dástúr. Bul dástúrlerdin birinen esaplanǵan joqlawlar kórkem ádebiyattın lirika túrinde ayırıqsha orındı iyeleydi. Sebebi, «Qayǵılı lirikalar poetikalıq mánisi boyınsha júdá ayırıqshalanǵan sezimge qurıladı. Sonlıqtan ol adam janına názik túrde tásir jasaydı. Sebebi onda adamnıń ishki keshirmeleri, hásireti aytılıp turadı» [3, 121-b]

Qaraqalpaq sóz óneri tariyxında qanday da bir shańaraq aǵzasınıń yamasa jámiyetke belgili adamnıń ólimine baylanıslı tereń qayǵırıw sezimlerin beretugin ádebiy janrdı «joqlaw», «muńsher qosıqları» yamasa «marsiya» dep atap kelgen. Al, shayır hám ilimpaz B.Genjemuratov: «...bunday mazmundaǵı qosıqlardı Yevropada elegiya, arab-parsı ádebiyatında marsiya, qaraqalpaq poeziyasında joqlaw qosıqları degen termin menen ataydı» [4, 3-b] dep keltiredi. Solay etip, dúnya xalıqlarınıń ádebiyatında bunday kórkem shıǵarmalar hár qıylı atamalarda qollanılp kelgeni menen olardıń hámмесiniń kelip shıǵıw tiykırı bir, yaǵnıy insandı joqlaw, azasına kewil aytıw, oǵan qayǵırıw, qapalanıw sezimlerin bildiriwden ibarat.

Marsiya – Shıǵıs poeziyasındaǵı lirikalıq janrlardıń biri. Jámiyetshilikte belgili adamnıń qaytı bolıwına baylanıslı qayǵı hásiret, kúyinish sezimlerin beretugin qosıq [1, 127-b] Mine, usı marsiya janrınıń talaplarına tolıq juwap beretugin lirikalıq shıǵarmalar G.Shamuratova poeziyasında da ushırasadı. Onıń «Anajan» dep atalatuǵın joqlaw mazmunındaǵı shıǵarmasında belgili qaraqalpaq búlbúlgoyası Ayımxan Shamuratovanı eslewi, tariyxıy basıp ótken ómiri, mádeniy-aǵartıwshılıq xızmetleri lirikalıq sheginisler arqalı lirik qaharmanın ishki tolǵanısları, debdiwleri, gúyzelisleri sáwlelendi. Mısalı:

Ákeń Turdımámbet Qazım balası,
Mákan etken Qońıratın qalası,
Jaylaǵanı «Qanlıkól»diń dalası,
Seniń ósken jeriń edi, anajan.

Anań Ajar, aǵań Ámet, Qanıǵúl, –
Jeńgen edi, Biybixan, – ol sińlińdur.
Bárinńen zúriyat bar, barlıǵıńız húr.
Hár biri, bir watan bilseń, anajan [5, 72-b]

Shayıra G. Shamuratova óziniń usı «Anajan» dep atalǵan bul joqlawında belgili xalqımızdıń xosh hawaz búlbili bolǵan óziniń anası Ayımxan Shamuratovaniń basıp ótken awır turmısı menen quwanışlı máwiriteri, xalıq aldında úlken abırayǵa iye bolıwı, Ábdiraman Óteпов basqarǵan «Таń nurı» truppasınıń aǵzasına iye bolıwı, mine usı dáslepki qádemleri onı úlken kórkem ónerdiń úlken gúzarına jeteklewı sıyaqlı oyların lirikalıq qaharman usı qosıǵında ayqın sáwlelendiredi.

El ardaqlap, shıqqan Ayımxan atıń,
Tuwıs-tuwǵan basıp, ashıwdıń pátin,
Ońınnan keltirip, isińniń sátin,
Íǵbalıń kúlimlep tuwǵan, anajan.

Úsh jıl rabfakta oqıǵan yarıń,
Kóz ashıp kórgeniń, namısıń-arıń,
Úsh jılǵı ayralıq, ahıwıń-zarıń,
Óziń izlep tawıp alǵan, anajan [5, 72-b].

Solay etip lirikalıq qaharmannıń ishki kúyinish, súyinish hám saǵınısh sezimleri joqlaw menen uyǵınlasıp ketedi. Ol anasınıń belgili kórkem óner ǵayratkeri Ayımxan Shamuratovaniń basıp ótken ómiri hár bir insan ushın úlgi bolarlıǵın bayanan etip «ıǵbalıń kúlimlep tuwǵan, anajan» dep juwmaqlaydı. Solay etip, marsiya qaraqalpaq ádebiyatında lirika janrınıń bir túri sıpatında erteden qalıplesken hám óziniń rawajlanıw jollarına iye. Bul qosıqlardıń janrlıq qásiyetleri sonnan ibarat, olarda matam elegiyası, joqlaw, qayǵırıw sezimleri júdá tásirli formada beriledi. Bunı biz Gúlistan Shamuratova poeziyası mısasında kórip óttik.

ÁDEBIYATLAR:

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жаримбетов Қ. Әдебиәттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлиги. – Нөкис: «Билим», 1994.
2. Даўқараев Н. Шығармалары жыйнағы. 2-Том. – Нөкс: «Қарақалпақстан», 1979. – Б. 45.
3. Мақсетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. Оқыў қуралы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979. – Б. 121.
4. Генжемуратов Б. Устаздың жүреклерди толтырған мийраслары // «Еркин Қарақалпақстан», 2009. – № 47 (18729), 18-апрель.
5. Шамуратова Г. Анажан // «Әмиўдәрәя» журналы, 2004. – №4.

ҚАЗЫ ҚОСЫМ ҲАҚҚЫНДА ТАРИЙХЫЙ МАҒЛЫҰМАТЛАР

Опаев Б.А.

*Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti*

Қоңырат қаласы Арал ийелиги, соң Хийўа ханлығының ири административлик хәм саўда орайларынан бири болған. Қоңырат Хийўа ханлығына бойсындырылғаннан кейин бекликтің басқарыў хәм салықларды жыйнаў мәселелерин ханның тайынлаған хәким(бек)ниң өзи бақлап барған. Бул аймақта нызам-тәртип хәм дин мәселелери менен шуғылланыўшы қазы, райис, муптий хәм миршаб лаўазымлары да үлкен әхмийетке ийе еди.

Қоңырат қаласында еки қазы болып, олардың хәр бирине бекитилген аймақлар бар еди. Соған қарамастан даўагерлер өзлериниң исенген қазысына мүрәжат етиў хуқықына ийе болған. Қазылар өзине бекитилген аймақтағы жергиликли халықтың басқа қазыға

кетіп қалыуына жол қоймау үшін мүмкін болғанынша мәселелерді әділ көріп шығуға тырысып халықтың исенимине ерискен.

XIX әсир екінші ярымы хәм XX әсир басларында Қазы Қосым Хийуа ханлығында атақлы халық қазысы болып адамлар арасындағы келіспеушілік хәм жәнжеллерді шешіуші әділ хәм дана киси екенлигин өзинің қарарлары менен сыпатлаған. Оның ұазыйпасы аймақтағы хуқық-тәртіп хәм әдилликти сақлауға қаратылған.

Тарийх илимлеринің докторы М.Қарлыбаевтың тастыйықлауынша, «Хан медреселерді питкеріп атырғанлардың билим дәрежесине, зейнине қарап, оларға бүгинги күнги терминология менен айтқанда қәнийгелик беріп отырған. Ешим ахун менен бирге оқыған жерлеси Қосымға қазылық дәрежесин беріп, Ешим ахунға муддарислик инәм етилген» [Жуманазарова:18]. Солай етип Қазы Қосым Қоңыратқа қазылық лауазымына тайынланады.

Қосым қазы халық арасында Қошым қазы деп те айтылған. Хийуа ханлығының хұжжетлеринде Кошум (كوشوم), Қошум (قوشوم), рус дереклеринде Косум деп хәр қыйлы жазылған. Хийуа ханлығы хұжжетлерин үйренген Ю.Э. Брегель оны былайынша түсіндіреді, «Бұл жерде басылған хұжжетлер имласында, көринисинен тек ғана Хийуаға, бәлким басқа Орта Азия түркий естеликлерине де тән болған бұл имла қәсийетлеринен тысқары, қарақалпақ хәм қазақ исмлері, урыу атларының өзгеріуі менен байланысly болған өзине тән қәсийетлерин көріу мүмкін. Айтқанымыздай, әдетте бұл сөзлер өзбекше айтылыуы бойынша жазылады; бірақ қарақалпақ хәм қазақларда айтылыуы да тәсир қылады, бұл тәбийий еди, себеби, көплеген хұжжетлерде (мәселен, закат жазылған дәптерлерде) исмлер анық қарақалпақ хәм қазақ ақсақалларының айтылыуынан жазылған (Хийуа хәмелдарлары көбинесе оларды еситгениндей етип жазады» [Брегель:64].

Қазы суд процесинде ҳақыйқатға ерисіу хәм тәрәплерді жарастыруу үшін дәстүрий емес усыллар яки хийле қолланыу мүмкін еди. Қазы Қосымда тәрәплерді жарастырууда бундай усыллардан пайдаланғанын көремиз: «Қоңыратта бир ҳаял күйеуинен ажырастыруды талап етип Қазы Қосымның алдына келеді. Қазының сорастыруы нәтийжесинде жәнжелге негизинде ҳаялдың өзи айыплы екенлиги анықланады. Оның күйеуі ортада балалары бар екенлиги, соның ушында ажрасыу ойы жоқ екенлигин билдиреді. Қазы ҳаялды қалтаның ишине пышықлар менен бирге салып жазалауға қарар қылады. Ҳаял ажырасыу ойынан қайтып, күйеуі менен жасап қалатуғынын билдиреді. Соннан кейін қазы өзинің қарарын бийкар етеді. Ҳаялды усылайынша күйеуинен ажырасыу пикиринен қайтарған» [Опаев:3]. Буннан қазының мақсети айыплыны жазалау емес хийле жолы менен ажырасыудың алдын алғанлығы көринеді. Солай етип қазылар суды халықтың социаллық машқалаларын шешіуде жазалау яки материаллық байлық арттыру мақсетинде пайдаланбай жынаяттың алдын алыуға ҳәрекет қылған хәм өзинің әдиллиги арқалы абырайын көтерип адамлардың меҳирине ерискен.

Бирақта қазылар хәмме ўақыт әдиллик принципінде қатып тура бермеген. Буған жоқары хәмелдарлардың қазыларға ҳүкимин өткізип шариаттан шығуға мәжбүр қылған. Буны түсінген қазылар өзинің тапқырлығы менен онында жолын тауып, жағдайдан шығып кеткен ўақытлары болған. «Қазы Қосым хәм Есен ахун» ҳаққында аңызда бұл бойынша сөз етиледі:

Бурынғы заманда ашамайлы урыуының жапар тийресинен Қазы Қосым деген адам болып, түрли дау-жәнжелди шеше алатуғын ақыллы хәм дилуар улама сыпатында халыққа танылыпты.

Таллық болысының басқарыушысы Қулен Қудайшукир улы тоғызыншы ҳаялға үйленипти. Шариаттың қағыйдасы бойынша төрт ҳаялдан артығына неке оқыуға болмайды екен. Сонлықтан сол елаттағы уламалар тоғызыншы ҳаялдың некесин қыйуға жүрексинбепти. Сол себепли Қулен болыс Қоңыратқа арнаулы адам жиберіп, Қазы Қосымды шақырыпты.

Қазы Қосым болыстың уйінде бир-еки күн мийман болып, қонақ асын жепти. Берген инәмын алып, сарпайын кийип, аұылына қайтыпты.

Сол елатта Хийуа медиреселерінде қазы менен бирге оқыған Есен ахун деген киси жасайды екен. Ол илими жағынан Қазы Қосымнан да алық, туұры сөзли адам болып, сол себепли хәмелдарлар оны жақсы көрмейди екен. Аұылдың бир шетине кишкене бир ылашық соғып, сол жерде балаларды оқытады екен. Кемпири де ертерек дуньядан қайтып, жалғыз баслы мектеп молласының хақысы, үсир-кеўсен, садақа есабынан тамағын асырайды екен. Қазы Қосым атқосшылары менен қайтып киятырғанда Есен ахун оның алдынан шығыпты:

– Күн жумадан бузылады, ел уламадан бузылады, - деп ата-бабаларымыз бийкарға айтпаса керек. Сен не ушын шариаттың барлық шәртин биле тура, қылаплық ислеп, Қулен болыстың тоғызыншы қатынының некесин қыйдыңыз? - депти.

– Үлкен хәмелдарлардың қайсысы бизлер менен ойласып ислеп атыр? - депти Қазы Қосым.

– Олар кеўлине не келсе, соны ислеп жүр. Қулен болыс тоғыз хаял менен әлле қашан ерли-зайыплы болып, айшы-ишрет қурып кеткен. Бизди тек некелерин қыйды деў ушын шақыртқан. Егер мен де саған қусап, буны ислеўден бас тартсам, тағы бир улама барып, болыстың хызметин бәржай қылады. Ондай жағдайда биз қазылықтан, хұрмет-иззеттен, ат-тон сарпайдан да айрыламыз. Қулен болысқа жек көринип қалмаўымыз ушын шақырған ўақтында келдим. Қонақ асын жеп, берген инамын қабыл алдым, сарпайын кийип, атын миндим. Бирақ өзимнің көрген-билгенимди жазып кеттим. Инанбасаңыз, барып оқырсыз, – депти Қазы Қосым.

Қулен болыс Қазы Қосым аұылына кеткеннен кейин Таллық елатының уламаларын үйине шақыртып:

Сизлер ахунман, молламан деп халықты қуры алдап жүр екенсизлер. Улама болатуғын болсаңыз, неге мениң хаялларымның некесин қыйып бере алмадыңыз? Сизлердің қолыңыздан келмеген хызметти жапар Қазы Қосым бир майданда бәржай қылды, – деп, Қулен болыс бир бет қағазды оларға көрсетипти.

Есен ахун қағазды алып оқып қараса, онда мынадай сөзлер жазылған екен: «Көлде жүрген жалғызактан тоғыз мегежинди аяйынба? Таллық болысы Қуленнің тоғыз хаялы озине кутлы болсын!» [Қарақалпақ фольклоры:128-129].

Халық арасында Қосым қазыны Шымбайда үш қазының бири болған дегенде мағлыұматлар тарқалған. Бирақ, бул хақыйкатқа туұры келмейди. Солай болса да бундай мағлыұматтың тарқалыўы бийкарға емес. Әскерий-капитан Леонид Соболев Россия ишки ислер министрлиги газетасы болған «Русскій инвалидъ» газетасының 1874 жылы 216-санында Шымбайда Қосым қазы менен ушырасып, сәўбетлескенин жазған [Русскій инвалидъ:3]. 1873-жылы Патша Россиясы Хийўа ханлығын басып алғаннан кейин Әмиўдәрьяның оң жағалығын өз сорамына алып, Әмиўдәрья бөлимин дүзеди. Бөлимде суд ислери қазылардың қолында болды. Әмиўдәрья бөлиминің Шымбай участкасы 1876-жылы сайлаўдан соң 5 суд участкасына бөлинди:

1-участка – Нөкис болыслығы;

2-участка–Дәўқара болыслығы;

3-участка– Қоңырат хәм Таллық болыслықлары;

4-участка–Кегейли хәм Нәўпир болыслықлары;

5-участка–Шымбай, Ешим, Көккөл болыслықларынан ибарат [Қосбергенов:14].

Суд системасының усындай дүзилисине қарап халықтың Шымбайда қазы болған деп айтылыўына тийкар болғанын көремиз. Патша Россиясы қарамағына өткеннен кейин Шымбай участкасының Қоңырат болыслығында қазы болғанлығы белгили болды. П.П. Ивановтың жазыўына қарағанда, Қазы Қосым Л.Соболев пенен сәўбетинде «өзлеринің қашан көшип келгенин еслей алмайтуғынын, лекин бул жүдә узақ дәўирде болмаған Сырдәрья бойындағыдан хәзирги турмыс әдеўир жақсы; бул жер мусылманлар елаты; ораза тутылады; ол жерде болса динсизлик бар еди....»-деп тастыйықлаған [Иванов: 287].

Ю.Э.Брегелдің «Документы архива хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков» деген мийнетінде закат төлегендер қатарында Қазы Қосымның мал-мүлкі бойынша мағлыұматтар бар. Қазы 1869-жылы сентябрь айында найып ағаның куренинде (نایب آقا بینگ کورانکی) 30 бас қарамалы хәм 160 бас қой-жанлығы, 1870-жылы август-сентябрь айларында Бекимбет найып хәм Әдил аталықтың куренинде (بیگ محمد نایب بلان عدیل) қазақтар арасында жасап, 20 бас қара малы хәм 25 бас қой жанлығынан закат төлеген [Брегель:162,200]. Бул басқа қазылардың қарамал, қойларына салыстырғанда анағұрлым аз екенін хәм бир жыл ишінде азайғанын көреміз.

Қоңырат Патша Россиясы қарамағына өткеннен кейінде Қазы Қосым халық судьясы (сол дәуірден баслап «халық судьясы» деп атала баслаған О.Б.) сыпатында жергиликли үріп-әдеттер хәм шариатқа таянып тартыслы мәселелерди шешти.

Қазы Қосымның абырайы халық арасында барған сайын өсип барыуы хәмелдарларға жақпай баслаған. А. Төреевтің берген мағлыұматтарына сүйенетуғын болсақ, 1911-жылы қысқа ўақыт ишінде Қоңырат беклигиндеги Хийўа ханы хәкими еки рет өзгертилген. Хийўа ханы буны Қосым қазыдан көрди. Оны қазылық хызметинен босатты [Төреев: 141]. Буған Хийўа ханлығындағы сиясий интрига, сиясий атмосферадағы өзгерислер яки аймақтағы басқарыу системасына тәсир көрсеткен себептер болыуы мүмкин. Себеби, будан бир жыл алдын Хийўа ханы Мұхаммед Рахимхан II қайтыс болып орнына Аспандиярхан тахтқа отырған еди. Аспандияр хан болғаннан кейин ханлықтың көпшилик аймақтарында хәмелдарларды лаўазымынан босатып, олардың орнына жаңаларын тайынлаған.

Қосым қазы бир күнлері өзинің елатындағы адамлар менен келисе алмай қатты өкпелепти хәм өзинің мәсләхәтгөйи (муптийи болса керек О.Б.) болып ислеп турған бухаралы адамға өзи өлгеннен кейин озин жерлеўди нәсият етипти. Бир күнлері Қосым қазы дүньядан өтипти. Қосым қазының бул нәсиятын еситкен адамлар буған келиспепти хәм өзлері оны жерлейтуғынын айтып наразылық билдирипти. Елаттың адамлары Қосым қазыны жерлеў ушын барса мәсләхәтгөйи нәсиятқа тийкарланып мәйитти бермепти. Соннан кейин басқалар менен мәсләхәтлесип төмендеги шешимге келипти. Бир неше адамлар қазының мәсләхәтгөйи менен жайдың есиги алдында көзабаға жәнжел шығарады. Хәмме сол жәнжелге алағанда болып турғанда бир неше адам жайдың тасасы менен барып Қосым қазының денесин жасырып алып шығады хәм жаназасын оқып жерлейди. Тийкарғы жұмыс питкеннен кейин есиктің алдында турған адамлар мейитти бермесең берме деп кетип қалады [Жуманазарова:21].

Қосым қазының жалғыз улы Атағұлла мақсым болған. Қазының ұрпақтарының бири «Қосым қазы қайтыс болғанында оның мәйитин қай жерге жерлеў бойынша талас пикирлер болған, сөйтип оны түнде Бухарадан келгендер алып кеткен деген гәп бар. Усы күнге шекем оның қайсы қойымшылыққа жерленгени жумбақ» – деп тастыйықлайды. Қанлыкөл районы турғыны урыс ветераны Оразбай Наметуллаевтың айтыўынша Қосым қазы Гөне Ургенишке жерленген [Опаев:2].

Қазы Қосымның хызметі хуқықый мәселелерди хәм жәнжеллерди ислам хуқықы – шариат тийкарында шешіў менен байланыслы болды. Қазы Қосым ислам хуқықы тараўында тән алынған хәкимият ўәкиллеринен бири болып, өз билимин жәмийетте социаллық тәртип хәм тынышлық орнатыў ушын сарыплаған.

Улыўма алғанда, Қазы Қосым адамлардың хуқықларын қорғаў, тәртипти сақлаў, социаллық байланысларды беккемлеўге үлесин қосты хәм оның хызметі даўамында қабыл еткен қарарларын прецедент сыпатында кейинги әўладқа үлги етип көрсетиўге ылайық тарийхий тулға болған.

ӘДЕБИЯТЛАР ХӘМ ДЕРЕКЛЕР:

1. Брегель Ю.Э. Документы архива хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. – М.: Наука, 1967. – 541 с.

2. Жуманазарова М. «Ешим ахун хэм оның үрім-путақлары» Нөкис: Қарақалпақстан, 2011. – 48 б.
3. Иванов П.П. Қарақалпақтар тарихының очерки. (А.Альниязовтың қарақалпақ тилине аудармасы) – Нөкис: Билим, 2021. – 320 б.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-87-т. – Нөкис: Илим, 2014. – 560 б.
5. Қосбергенов Р. Қарақалпақ халқының колониаль дәуірдегі мәдениеті хэм турмысы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1970. – 112 б.
6. Опаев Б. Дала жазыулары. Қанлыкөл районы, 2021.
7. Русский инвалидъ. Санкт-Петербург: 1874. №216. – 4 с.
8. Төреев А. XIX әсирдің ақыры XX әсир басында қарақалпақ үлкесинде дийханлар хәрекеті. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1991. – 180 б.

T.SEYTJANOV SHÍĠARMALARÍN INFORMACIYALÍQ TEKNOLOGIYALAR ARQALÍ ÜYRENIW

Jiemuratova A.S.

Qaraqalpaqstan Respublikası Nókis qalası 38-sanlı mektep

Informaciyalıq texnologiyalar insan iskerliginiń nátiyjesi sıpatında qaralıp, filosofiya, pedagogika, psixologiya, didaktika, kommunikaciya, menejment sıyaqlı tarawlardıń teoriyalarına súyenedi. Informaciyalıq tálim texnologiyaları degende bilimlendiriwde keń paydalanılatuǵın hám sabaqtı rejelestiriwge, maqsetke erisiwge járdem беретuǵın kompyuter quralları hám metodları toplamı túsiniledi. Informaciyalıq tálim texnologiyalarınń tiykarǵı qásiyetlerine tómendegiler kiredi: diagnostika tiykarında oqıtıwdıń maqsetlerin anıqlaw, mazmundı tańlaw hám sistemlastırıw, bilimlerdi bahalaw arqalı qayta baylanıstı ámelge asırıw imkaniyatı, sonday-aq juwmaqlawshı nátiyjeler.

Zamanagóy jámiyette tálim hám texnologiya rawajlangan sayın bilimlendiriw mákemelerinde jumıs alıp barıp atırǵan qanıgelerden ilim-pán jańalıqlarınan turaqlı xabardar bolıw talap etilmekte. Tálim sisteması hám informaciyalıq-pedagogikalıq texnologiyalardı da búgin bir-birinen ajratıp qarawǵa bolmaydı. Sebebi, tek ǵana tálimde emes, derlik barlıq tarawlarda sanlastırıw, online xızmet kórsetiw procesleri kúndelikli jumıs túrine aylandı. Sonlıqtan da, hár bir oqıtıwshı keleshek áwladqa tálim-tárbiya beriwde informaciyalıq texnologiyalardan paydalanıp, kásiplik kompetensiyanı arttırıp barıwı oǵada zárúr. Oqıtıwshınıń wazıypası tek ǵana sabaqlıqta berilgen tapsırmalardı orınladıw, túsindiriwden ǵana ibarat bolıp qalmay, interaktiv metodlar hám tálim beriwge arnalǵan platformalardan paydalanıp, sabaq processin nátiyjeli shólkemlestiriw bolıp tabıladı. Sebebi, búgingi biz tárbiyalap atırǵan áwlad informaciya hám texnologiyalar ásirinde ósip jetilispekte. Sonlıqtan, bilimlendiriwge jańa innovaciyalardı alıp kiriw, oqıtıwshıdan úlken sheberlikti talap etedi.

Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw barısında qarama-qarsılıqlı pikirlerdi payda etiwde oqıtıwshı shıǵarmanıń janrlıq túrleri, mazmunı, qaharmanları, ózgesheliklerin esapqa alıw menen qarama-qarsılıqtı júzege keltiriw múmkin. Ádebiy materiallardıń izbe-izlikte bayanlanıwı, sorawlardıń belgili maqsette izbe-izlikte túsindiriliwi kerek ekenligin biliwi tiyis [1, 37-b]. Bul oqıtıwshınıń dóretiwshilik kompetensiyasın jetilistiriw, oqıwshılarda kreativ pikirlew, shıǵarmanı kórkem talqılay alıw kónlikperin rawajlandıradı.

Búgingi globalasıw sharayatında jańa pedagogikalıq texnologiyalardan ádebiy shıǵarmalardı oqıtıwda paydalana alıw jas áwladqa bilim beriw sapasınıń nátiyjeliligini arttırıp ǵana qoymastan, tálim procesin túpten jańalawǵa da xızmet etedi. Ulıwma orta bilim beriw mákemelerinde ádebiyat sabaǵın jańa informaciyalıq oqıw quralları bolǵan: mobil telefonlar, planshetler, smartsaatlar, kompyuter, noutbuk sıyaqlı texnologiyalar tálim beriwde keń qollanılaqta.

Informaciyalıq texnologiyalardan tálim sistemasında, ásirese, ádebiyat pánin oqıtıwda paydalanıw múmkinshiligi bolǵan sabaqlıqtıń elektron nusqası, elektron kitaplar, elektron plakattar, kesteler, quiz testler, shınıǵıwlar oqıwshınıń pánge bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıwda, óz betinshe izleniwge baǵdarlawda kúta áhmiyetli esaplanadı. Tálim-tárbiya jumısın ámelge

asırıwda pedagogikalıq hám informaciyalıq texnologiyalardı nátiyjeli qollanıw ushın ádebiyat pání oqıtıwshıları arnawlı metodikalıq bilim hám kónlikpelerdi iyelewı, pedagogikalıq ámeliyatta zárúr bolğan tayarlıqqa iye bolıwı lazım. Izleniwsheń, novatorlıq qábiliyetke iye hár qanday pedagog dástúriy emes sabaq túrlerin shólkemlestiriw arqalı oqıwshılardıń ózin-ózi bahalawına, sın pikirlewin rawajlandırıwına úles qosa aladı. Dástúriy emes sabaqlar ádettegi sabaqlarǵa qaraǵanda qatar ózgeshelikler menen artıqmashılıqlarǵa iye. Dástúriy emes sabaqlar muǵallım menen oqıwshılardıń teń huqıqlı, erkin túrde, jedelli ráwishte birliktegi islesiwine, oqıtıwdıń insaniylyq, demokratiyalıq sıpatına negizlenip shólkemlestiriledi [2, 206-b].

Ádebiyat sabaqlıqlarında T.Seytjanovtıń «Ana haqqında ápsana» (5-klass), «Ózbekstansań!», «Ana-jer», «Dostıma», «Oyin» (9-klass) shıǵarmaları úyreniw ushın berilgen. Bul lirikalıq dóretpelerdi oqıwshınıń sanasına jetkeriw, olarda avtor hám onıń shıǵarmaların úyreniwge qızıǵıwshılıq payda etiw baslı másele. Mektepte muǵallım oqıwshılardı qaraqalpaq ádebiyatın oqıtadı hám olardı tárbiyalaydı. Al oqıwshı qaraqalpaq ádebiyatın oqıydı hám tárbiyalanadı. Bul mektep ómirinde uzaq waqıtlardan kiyatırǵan janlı tradiciya-oqıw mektep dástúri [Paxratdinov:85]. Búgingi mektep oqıwshıları ushın ádebiyat sabaǵın oqıtıwda bul dástúrdi jańalaw talap etilmekte. Yaǵnıy, ádebiyat tek tárbiya wazıypasında emes, oqıwshı hám muǵallım arasındaǵı kommunikativlik kompetensiyanı júzege shıǵarıwshı, jańa informaciylar menen islesiwdi qalıplestiriwshı qural sıpatında xızmet etedi.

T.Seytjanovtıń «Ana haqqında ápsana» shıǵarması xalıq ańızı tiykarında jazılǵan. Onda kóp jıllar aldın jasaǵan bir adamnıń iyman tilew ushın Kábatullaǵa jol alǵanı, jolda qaraqshılar qolına túsip bar nársesinen ayırılǵanı, bir áptada fellaxtıń oǵan kómek kórsetip qulbasına alıp kelip, onı qutqarǵanı haqqında bayan etiledi. Shıǵarmanıń mazmunınan oqıwshı ananıń qádır-qımbatın ańlap jetedi.

«Ana bar ma, depti, áy jora, sende?»

«Awa ǵarip anam bar»-depti babam.

«Onda neǵıp júrsen, o áttegene»,

Ol artıq ǵoy, biziń Kábatulladan.

Shıǵarmanıń kólemin keń. Kórkem tekstte berilgen sózlerdiń mánisin oqıwshılar ańsat túsine almaydı. Sonlıqtan, aldı menen teksttiń mazmunın hám sózlerdiń mánisin túsindirip ótiw orınlı. Jańa sózlerdi úyreniw, olardı bir-birinen ajratıw oqıwshıǵa qıyınshılıqlar tuwdıradı. Bunday qıyınshılıqlardı jeńiwde interaktiv platformalardan paydalanıw eń isenimli mexanizm bolıp tabıladı. Elektron tálim platformalarınan payalanıw ushın aldı menen bilim beriw mákemesinde zárúr sharayatlar bolıwı kerek. Yaǵnıy: 1) telekommunikaciya infrasısteması rawajlanǵan; 2) kompyuterler global tarmaqqa jalǵanǵan; 3) oqıtıwshı multimedia úskeneler menen islese alıwı; 4) waqıt hám keńislikti diqqatqa alıw kónlikpeleri rawajlanǵan bolıwı kerek.

Ádebiyat sabaǵında sanlı texnologiyalardan paydalanıw iskerliginiń artıwı birinshiden, sabaqqa anıq maqset qoyıp, durıs shólkemlestiriwge tiykar jaratadı. Ekinshiden, jańa temanı úyreniwdiń múmkinshiligin keńeytip, oqıtıwshınıń kásiplik sheberligin jetilistiredi. Ushinshiden, úyrenilip atırǵan maǵlıwmatlar ańsat hám qolay usılda oqıwshıǵa jetkeriledi.

Ullı chex pedagogı Yan Amos Komenskiy óziniń “Ullı didaktika” kitabında: “Qaysı shınıǵıwdı baslasańız da, aldı menen oqıwshılarda oǵan mehir oyatıwıńız, pániniń abzallıǵın, paydasın, tásirililigin dálillewińız lazım” degen edi. Komenskiy, Russo, Ushinskiy, Tolstoy, Makarenko, Suxomlinskiy hám basqalar oqıtıwdıń teoriyasın rawajlandırıwǵa úlken úles qosqan alımlar. Bul alımlardıń ilimiy izlenislerinen ádebiyat pánin oqıtıwda paydalanıw oǵada áhmiyetli.

Ádebiyat sabaǵında «Ana haqqında ápsana» shıǵarmasın oqıwshılardıǵa úyretiw ushın olardıń jas ózgesheliklerin, psixologiyalıq qábiletlerin esapqa alǵan halda; Birinshiden, olardıń erkin pikirlewi ushın imkaniyat jaratıw kerek. Buǵan tema hám tapsırmalardı tańlaw, interaktiv oqıtıw usılların qollaw arqalı erisiw múmkin. Ekinshiden, joqarı klastaǵı mektep oqıwshılarınıń sociallıq tán alınıwı hám shaxs sıpatında ózlerin kórsete alıwın esapqa alıw kerek. Buǵan tapsırmalar hám joybarlardı islep shıǵıw, kommunikaciyalıq oqıtıw usılların qollaw arqalı erisiw

múmkín. Úshinshiden, oqıwshılardıń motivaciyasın esapqa alıw kerek. Buǵan qızıqlı materiallardan paydalanıw, sonday-aq tańlawlar shólkemlestiriw arqalı erisiledi.

Tálim beriw ushın global tarmaqta keń tarqalǵa interaktiv tálim platformalarınan paydalanıp jaratılǵan oqıw shınıǵıwlar, viktorinalar, audio, video hám basqa materiallar oqıwshılardı tez hám shaqqan háreketlendiredi. Bunday platformalar qatarına <https://kahoot.it/>, <https://learningapps.org/>, <https://wordwall.net/ru/myactivities>, <https://www.flippity.net/> sıyaqlı interaktiv platformalar kiredi. Wordwall.net interaktiv platforması arqalı shıǵarmada berilgen jańa sózlerdiń mánisin túsindireledi.

Bul veb-sayttaǵı interaktiv shınıǵıw úlgileri tiykarında jańa temanı úyreniw tómendegishe ózgesheliklerge iye:

- 1) Úyrenilip atırǵan materialdı tereńirek hám quramalırqaz ózlestiriw imkaniyatı bar;
- 2) Bilim beriwde waqıttı qısqartıw hám tejew imkaniyatın beredi;
- 3) Alınǵan bilimler oqıwshınıń yadında uzaq saqlanıw, ámeliyatta qollana alıw imkaniyatı payda boladı.

Juwmaqlap aytqanda, sabaqtıń sapası, nátiyjeliligi oqıtıwshı tárepinen kórilgen puqta tayarlıqqa baylanıslı. Bunda sabaq islenbesiniń házirgi zaman aldınǵı texnologiyalardı muwapıq jobalastırılıwı ayrıqsha áhmiyetke iye. Ádebiyat sabaqlarında T.Seytjanov dóretiwshiligin pedagogikalıq hám informaciyalıq-kommunikaciya texnologiyalarınan, informaciyalıq tálim resurslarınan paydalanıpshólkemlestiriw joqarı nátiyjelerdi beredi.

ÁDEBIYATLAR

1. Yusupov Q. Akademiyalıq liceylerde qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2019. – B. 109.
2. Qosnazarov Q., Pazılov A., Tilegenov A., Pedagogika. – Nókis: «Bilim», 2009. – B. 255.
3. Paxratdinov Á. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası. – Nókis: «Bilim», 1992. – B. 325.
4. Nurjanov P. Ádebiyat. 5-klass ushın sabaqlıq-xrestomatiya. – Nókis: «Bilim», 2020. – B. 241.
5. Komenskiy Y.A. Buyuk didaktika. – Tashkent: «O'qituvchi», 1975. – B. 238.

ГЕЎДЕ МЕНЕН БАЙЛАНЫСЛЫ ПАРАЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ХАРЕКЕТЛЕРДЕ БИЛДИРИЛГЕН СЫПАЙЫЛЫҚ

Матжанова А.Ж.

Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Паралингвистика түсиниги ХХ ғасырдың 40-жылларында А.А.Хилл тәрәпинен пәнге киргизилген, бірақ паралингвистиканың тийкарғы раўажланыўы 60-жыллардың басларына туўры келеди. Паралингвистикалық қураллардың айырым түрлери ХХ ғасырдың 30-жылларында Н.В.Юшмановтың «Экстранормальная фонетика» мийнетинде үйренілген [Юшман Н.В., 165]. Паралингвистика сөзи грек тилинен алынған болып, пара – «әтирапында», лингвистика «тил билими» деген мәнини аңлатады [Розенталь Д.Э., Теленнова М.А., 543]. Паралингвистика – сөйлеўде аўызеки сөйлеў қураллары менен биргеликте семантикалық мағлыўматларды жеткеретуғын аўызеки болмаған (лингвистикалық емес) қуралларды үйренетуғын тил билиминиң бөлімі [Казаченок А.А.: 8]. Паралингвистикалық қураллардың үш түри бар фонациялық, кинетикалық хәм графикалық [Колшанский Г.В., 32].

Мине усы паралингвистикалық қураллар қарым-қатнаста сәўбетлесине сыпайылық көрсетиўде вербаль хәрекетлер менен биргеликте тендей хызмет қылады. Себеби, сыпайылық категориясы курамалы хәдийсе болып, лингвистикалық хәм лингвистикалық емес қураллар арқалы жүзеге шығады. Қарақалпақ тилинде қарым-қатнастың вербаль хәм вербаль емес әмелге асыўы халық тили, тарийхы, мәденияты хәм психологиясы менен байланысly. Шығыс тиллеринде қарым-қатнас өзине тән тәризде коммуникантлардың дәрежесин, мәдениятын хәм социаллық келип шығыўын белгилейди. Сыпайылық билдириўде ритуализм (тәртип, дәстүр, әдет)ниң күшлилиги көринеди. Яғный, сыпайылық категориясы-этникалық-этнографиялық принциплер, мәденият, жәмийет раўажланыўы негизинде тилде улыўмаласқан халда сәўлеленеди.

Қарақалпақ тилиндеги тәжим етиў сөзи әне усы хәдийселердің бирлигинде майданға келген қураллардан бири. Тәжим етиўде бас, қол хәм геўде хәрекетлериниң бирлесиўи нәтийжесинде өзине тән тәризде терең сыпайылық билдириледи. Мысалы, Пүткил төменги қарақалпақ елиниң дин хәзирети шайық алдында кимниң болса да биреўдің ийилгенин көрсе, ябы урыўының хәрбир адамы ушын *ийилип тәжим етиў* пеше болып кеткен еди, турғанлардың бәри *қол қаўсырып* Мурат шайықтың алдынан өте баслады [Т.Қайыпбергенов: 126].

Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлигинде тәжим етиў-иззет пенен бас ийиў, хұрметлеў, сәлем бериў [Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги: 291] деген мәнини билдиреди. Бул төменги дәрежедеги инсанлардың жоқары дәрежели инсанларға билдирген ритуал хұрмет, сыпайылық көрсетиўи. Бул усылдағы сыпайылық көрсетиўде адамлардың жәмийеттеги тутқан орны әҳмийетли. Тәжим қылыў арқалы сыпайылық көрсетиўдің бул түринде қол хәрекеті, бас, геўдениң де орны бар. Геўде ярым ийилген қолларды қаўсырып бас төмен қарайды. Бул хәрекет сәлемлескенде хәм кеширим сорағанда қолланылады. Биз келтирген жоқарыдағы мысалда ел ардағындағы хәзирети шайыққа халықтың көрсеткен хұрметі, сәлем бериў хәрекеті үлкенлерге итибар сыпайылық көрсетиў белгиси сыпатында көринеди.

Ал мына мысалда тәжим етиў паралингвистикалық сыпайылық билдириўши лексикалық бирлиги кеширим сораў мәнисинде қолланған: Шайық ата кешириң мени, кешириң елимнен кеширим сорайман. Түргел, бий балам,-деди шайық. Маман бий еплеп тикейип, отырғанларға қайта-қайта *ийилип тәжим етти* [Т.Қайыпбергенов: 263].

Усы орында тәжим етиў бирлигинде билдирилген паралингвистикалық қурал тийкарында сыпайылық билдириўдің басқа тәрәпине де итибар қаратамыз. Яғный көпшилиқ ўақытта концертлерде, театрларда көркем өнер хызметкерлери концерт я пьеса тамам болған соң тамашағөйлерге ийилип тәжим етеди. Бул әпиўайы хұрмет емес, өз

тамашагөйлерине кеули толыұшылық пенен билдирген сыпайылық көрсетиуи есапланады.

Паралингвистикалық курал арқалы билдирилген сыпайылықты билдириуи бул бирликлердиң қолланыу шеңбери тарайып баратырғанлығына қарамай, халық мәдениаты, дәстүри, қәдириятларын билдириуи лингвистикалық фактор сыпатында әхмийетли.

Қарақалпақ тилинде тәжим етиу хәрекеті үлкенлерге сыпайылық көрсетиу, итибардың белгиси саналады.

Тәжим етиу арқалы сыпайылық көрсетиудің усылы геуде менен ийилиу. Қарым-қатнаста ўақтында хәрекетлер сөзден де әхмийетли орын ийелейди. Монолог хәм диалоглар хәмме ўақыт хәрекеттиң арқасында екинши планнан орын алады. Монолог хәм диалоглар хәмме ўақыт хәрекетлер, ым хәм мимикалар арқалы толықтырылып барады. Көркем шығарма қахарманлары тәрәпинен сыпайылық билдириуде орны менен сөз орнына хәрекетлерден пайдаланыу мақул көринеди. Буны төмендеги мысаллардан көриуимиз мүмкин: Ақбийдай иште бийкеші менен чай ишип отыр еди. Даладағы адамлардың хәр қыйлы гүңкилдисинен-ақ үйине киятырғанын билип, асыға далаға шықты хәм хәммесине *дизе бүгин ийилип тәжим етти* [Т.Қайыпбергенов: 185]. Усы ўақытта қапы ашылып кишем кирип келди де, есик бетте *еңкейип* “Ассалаўма алейкум”-деп сәлем берди. Ағам да, апам да оның сәлемин әлик алып отырғызарға жер таппай атыр. Қалай аман-жатып турдыңыз ба?-деди апам хал-аўхал сорасып [К.Рахманов: 31].

Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлигинде “ийилиу” фейили 1. Майысыу, бүгилиу, қайысыу 2. Еңкейиу, сыйлау, хұрметлеу, иззетлеу деген мәнилерде қолланылады деп билдирилген [Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги: 259].

Қарақалпақ халқында ийилиу хәрекеті таза келин түскенде қолланылады. Мысалы, таза келиншек шаңараққа келгенде босағаға қолын қойып, үш рет маңлайына тийгизип сол шаңараққа хұрметин билдирсе, келиншекті ел менен таныстырғанда беташар сәлеми айтылғанда да жыйналған халыққа, ағайин-туўғанларына, күйеуиниң ата-анасына, туўысқанларының хәр бириниң атын айтқанда ийилип сыпайылық көрсетеди. Мысалы, Сол болажақ кишем тәрәпке жақынлап бара бердим. Ол менин қасына жақынлағанымды сезсе керек, маған қарап *ийилди, еки алақанын жерге басып, жуғып қалған топырақ пенен маңлайын сыйпады* [К.Рахманов: 8]. Апам үлкен “өлгеймен” деген орамалды келинниң басына әкелип жапты. Сөйтип кушақлап сүйип, үйине жетеледи. Келиншек оғада әдепли болса керек, ағамның алдында да *басы жерге тийгенше ийилип*, еки қоллап сәлемлести [К.Рахманов: 9].

Сыналмайын десеңиз,
Сый хұрметти билсеңиз,
Толайым журт халқыма,
Ийилип сәлем берсеңиз [Қарақалпақ фольклоры: 42].

Қарақалпақ келинлери сондай-ақ аўқат жеп болған соң табақ алғанда ийилип хұрмет көрсетеди хәм сол адамның жолын берсин деген нийет пенен сарқыт жейди. Бул да қарақалпақ келинлерине тән болған сыпайылық белгиси.

Дене арқалы хәрекетлерде де өзине тән белгили парықлар бар. Бир қарағанда мысаллардың хәммесинде бирдей хәрекет – ийилиу хәрекеті орынланып атыр. Бирақ усы ийилиу хәрекетинде хұрмет, сыпайылық көрсетиу түрлеринде өзгешелик бар. Мәселен, “Беташар” да Мурның жерге тийгенше, Ләбиң жерди сүйгенше, Арзайым деген қайын енеңе, Ийилип жуп сәлем бер келиншек (Халық аўзынан) деген қатарларда әдден тысқары хұрмет көрсетиу көринеди, буның өзи ийилиу арқалы хұрмет билдириу мәдениатының хәр түрлилиги сыпайылық көрсетиу мәдениатының тарийхы узақлығын билдиреди.

Жуўмақлап айтқанда, паралингвистикалық кураллар көркем шығармаларда сөзлерди ықшамлап, сөз бенен жеткере алмаған пикирлерди хәрекетлер арқалы толықтырыу ушын хызмет қылады. Хәр бир халықтың өз мәдениатынан, этнографиялық өзгешеликлеринен келип шығатуғын паралингвистикалық кураллары бар.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Казаченок А.А. Паралингвистические средства в смешанных текстах // Выпускная квалификационная работа магистра. – Екатеринбург, 2020.
2. Колшанский Г.В. Паралингвистика. – М., 1974. – с. 32.
3. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий эпсанасы. – Нөкіс: “Қарақалпақстан” баспасы, 1973.
4. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. Төрт томлық. 2-том. – Нөкіс: “Қарақалпақстан” баспасы, 1984.
5. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. Төрт томлық. 4-том. – Нөкіс: “Қарақалпақстан” баспасы, 1992.
6. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. V Том. – Нөкіс: “Қарақалпақстан” баспасы, 1980.
7. Рахманов К. Биринши муҳаббат. Роман. – Нөкіс: “Jeti ıqlım” баспасы, 2023.
8. Розенталь Д.Э. Теленнова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М., 1976. – с. 543.
9. Юшман Н.В. Экстранормальная фонетика / Н.В.Юшман. – АН СССР, ф. 77, ОП. 5, № 251, 1946. – 165 с.

Н.ЖАПАҚОВ ҲӘМ ӘДЕБИЯТ

Утемуратова Ҳ.

*Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Н.Жапақов изертлеулерінде әдебиятымыз мәселелери кеңнен сөз етилди.

Н.Жапақов 1914-жылы тууылған. Оның “Аяпберген Муўсаев өмири хәм творчествосы (дөретиўшилиги – У.Х.)” атлы илимий мийнети 1964-жылы “Қарақалпақстан” бакспасынан шықты. “Әдебиятымыз ҳаққында ойлар” атлы китабы 1978-жылы, шығармаларының еки томлығы 1980-жылы баспадан шығарылды. Әдебиятта көркем метод туўралы монографиялары да белгили.

Ол Аяпберген шайырдың өмири хәм дөретиўшилиги ҳаққында арнаўлы изертлеу жазады [1:464]. Аяпберген шайырдың шығармаларының жазып алыныўы ҳаққында, илимпазлардың қатнасыўында экспедициялар өткерилгенин, Қ.Айымбетовтың жазып алған дөретпелери туўралы мағлыўматлар береді. Нағметулла атлы информатордың есе түсириўлеринен мысаллар келтиреді, ол Аяпберген Муўсаевтың Мақтумқулының қол жазба китабын оқып отырған ҳаққында қызықлы дереклер береді [1:73]. Н.Икметуллаевтың да ядқа алыўлары арқалы Аяпбергеннің Әжинияздың қол жазба китабын оқығаны туўралы айтылады [1:73]. Булардың барлығы Аяпберген шайырдың әдебиятқа келиў жоллары ҳаққында сөз етеди.

Шайырдың поэзиялық дөретпелерин таллағанда, Н.Жапақов ҳәр бир туўындының дөретилиў тарийхы туўралы айтады, көркемлик өзгешеликлерине дыққат қаратады.

“Өшпес жулдыз” атлы мақаласында Қ.Әўезов мийраслары ҳаққында сөз етиледі [1:204-228]. Қ.Әўезовтың өз қолы менен жазған өмирбаянынан мысаллар келтиреді. “Мен Қ.Әўезовты көрип,билиўши ғана емес, оның менен әсиресе,әдебият, мәденият майданында әдеўир жыллар бирге ислестим” [1:205]. Бул илимий мақаланың кунын арттыратуғынлығы сөзсиз. Қ.Әўезов ҳаққында мақаласында 1930-жыл [1:92]. 1930жыл 21-октябрьдеги бас қоспа мәжилис баянламынан да көширмелер Қ.Әўезовты сыпатлайды.Қ.Әўезов өз өмирбаянында медреселерде билим алғанлығы ҳаққында айтады. Қ.Әўезовтың поэзиясының өзгешелиги ҳаққында,айрықша, “Қазыў” поэмасы, “Қуяш”, “Намыс күши” қосықлары ҳаққында илимпаз пикирлерин билдиреди.“Тилек жолында” драмалық шығармасын таллайды. Архив материалларынан Қулымбет Жәримбетов,Оспановлардың еске түсириўлерин келтиреді. 1916-жылғы көтерілис туўралы тарийхый мағлыўматлар береді. Сәйеке, Қабыл хәм Айхан образларын таллайды. Қ.Әўезовтың өмирлик жолдасы Фатиманың еске түсириўлеринен де мақалада пайдаланылған. “Тилек жолында” атлы драмалық шығарманың сахнаға қойылыўы

туўралы да баҳалы мағлыўматлар илимий мийнетте айтылады. Қ.Әўезовтың аўдармашылық хызметлерине де алым Н.Жапақов кең түрде тоқтап өтеди. Мольердин “Скапенниң хийлеси” шығармасын қарақалпақ тилине аўдарғанлығын, бул аўдарманың өзгешеликлери ҳаққында да пикир билдириледі. А.С. Пушкинниң “Евгений Онегин” дөрөтпесинен қарақалпақшаға үзинди де талланады. Солай етип, Қ.Әўезов өзиниң 41 жыллық қысқа өмиринде қалдырған әдебий мийрасы, ислеген сиясий хызметлери ҳаққында ҳәр тәрәплеме илимий пикир көрсетиледи. 1938-жылы репрессияға ушыраған Қ.Әўезовтың өмири ҳәм дөрөтпелери ҳаққында буд илимий мақалада көплеген мағлыўматлар келтириледи.

Н.Жапақов әдебият изертлеўшиси ретинде ҳәр бир илимий мийнетинде әдебий кубылыслар ҳаққында көбирек материаллар жыйнайды, Қ.Әўезовтың, С.Мәжитовтың, Н.Дәўқараев, И.Фазыловлардың өз қоллары менен жазылған өмирбаянларындағы мағлыўматлардан пайдаланады. Ҳәр бир шығарманың дөрөтилиў тарийхый, көркемлик өзгешелиги туўралы айтады. “Жазыўшы ҳәм илимпаз” атлы мақала Н.Дәўқараев ҳаққында жазылған. “Жаңа заманның жаңа шайыры” атлы илимий мийнет И.Фазылов өмири ҳәм дөрөтпелери ҳаққында мағлыўматлар береді.

“Баҳадыр” дәстанының сюжети ҳаққында”, “Бердақтың “Шежиресиниң” жаңа нұсқасы”, “Қутадғу билиг-естелик” атлы илимий мақалалары да өзгеше жазылған.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Жапақов Н. Шығармалары 2-том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980. – 464 б.
2. Жапақов Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989. – 336 б.

А.ПИРНАЗАРОВТЫҢ ИЛИМИЙ ИЗЕРТЛЕҰЛЕРИНДЕ ЖИЙРЕНШЕ ШЕШЕН ҲАҚҚЫНДА

Утемуратова Ҳ.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты*

А.Пирназаров Жийен Аманлық улы, Өтеш Алшынбай улы, Омар Сүйирбек уларының дөрөтиўшилигине байланыслы монографиялары, Жийен Аманлық улы туўралы илимий изертлеўлери менен белгили. Жийренше шешен ҳаққында китабы 1992-жылы баспадан шығарылды [1:92]. Қарақалпақ әдебиятында Жийренше шешенге байланыслы шешенлик сөзлер көплек сақланғанлығы мәлим болады. Қазақ әдебиятында да Жийренше шешенге байланыслы шешенлик сөзлер көплек сақланған. Илимпаз қазақ фольклоры материалларынан да көплек пайдаланады, Б.Адамбаевтың шешенлик сөзлерге байланыслы китабынан мысаллар таңланады.

А.Пирназаровтың китабында «Шешенлик сөз дегенимиз не?», «Жийренше тарийхый болған ба?», «Жийреншениң әдебий мийраслары жазба әдебиятқа кире ме ямаса аўызеки халық дөрөтпелерине кире ме?», «Жийренше дөрөтпелериниң ҳәм Жийренше туўралы аңыз-әңгимелердин жыйналыў, баспада жәрияланыў, изертлениў жағдайлары туўралы», «Жийренше заманына қысқаша түсиник», «Жийреншениң өмири туўралы» ҳәм «Жийренше шығармаларының негизги идеялары» ҳаққында сөз етиледи.

Тийкарынан Жийреншениң тарийхта болғанлығы, өмирлик жолдасы Қарашаш ҳаққында мысаллар келтириледи. Қарақалпақ халқында да Жийреншениң хаялына патша ашық болып, қырық қошқарды қозылатып келиўди тапсырғаны ҳаққында сөзлер де сақланған.

Жийренше шешенниң байыўлылар менен сөйлесиўи әсирлер даўамында қарақалпақ халқында дилўар сөз үлгиси сыпатында сақланып жеткен. Жийренше шешенниң байыўлылар менен сөйлесиўинде диалоглар утымлы қолланылады, әсирлер даўамында

шешенлик сөз,дилұар сөз үлгиси сыпатында,ораторлық өнердің жетилискен түрі ретінде сақланып жеткенлиги мәлим. «Жәнибек ханның заманы екен. Шикәрға баратырған патша гөне тамлықтағы байыұлыларды көріп, Жийреншени мазақлау үшін «сөйлесип кел анау байыұлылар менен,сени қуслардың тилин де биледи дейди ғой журт» деп жумсайды.Бир заманнан Жийренше қайтып келеди.

– Сөйлестим, тақсыр,– дейди.

– Не деп атыр екен?

– Байыұлылар үшеу екен. Биринің ержетке қызы, екіншісинің жигит болған улы бар екен. Олар бир-бири менен куда болып атырған екен. Қызына қалың малға үш жүз гөне там сорап атыр екен бюириншиси. Баласы бары еки жүз гөне там бережақ екен. Ортадағысы кәткуда байыұлы екен, «хәзирше бере бер, Жәнибек хан сау турса, адамлар көплек көшип, еле мың гөне там аласаң» деп атыр екен.

– Сонда мен залым болғаным ба? – деп хан ойланып қалыпты [2:251-252]»

Қаңбақ пенен сөйлесіуде болса поэзиялық қатарлар да ушырасады.

Хан көшип баратырған қаңбақты көріп, Жийреншени жумсайды.

«– Көшеримди жел билсин,
Қонарымды сай билсин,
Мени усаған сен ақмақ,
Сени жумсаған хан ақмақ!»

Байыұлы образы қарақалпақ фольклорында кеңнен қолланылады. Аңызларда да бул қустың гәплери сақланған.

«– Байыұлы, байыұлы,
Дәстүрханың жайыұлы,
Қойларың сойыұлы,
Бауырсақлар қойыұлы,
Төсеклерің салыұлы,
Үйіңе қонақ келгенде,
Қабак үйме, байыұлы,
Қонақларды жақтырмай,
Қашып кетпе, байыұлы»

Қарақалпақ фольклорында байыұлы бир шоласқан байдың улы екен, мийман жақтырмай, байыұлыға айналыпты деген сөзлер жүреді. Сулайман патша хаялының гәп-сөзине еріп, қуслардың пәрин жулдырмақшы болғанда, байыұлы сөз бенен ханды жеңеді. «Шуқыр көп пе, төбе көп пе? Хаял көп пе, еркек көп пе? Өли көп пе, тири көп пе? Ойланып отыр едим» дейді. «Қайсысы көп екен?» деген патшаға, «Басына адам шықпаған төбени пәске санадым, хаялдың гәпине ерген еркекті хаялға есапладым, күн шыққан соң уйықлап жатқан адамды өлиге мегзеттим» деп жууап берген екен.» Фольклортаныушы илимпаз А.Бекимбетов байыұлы образының түрлі халықларда берилиуі хакқында хәр тәрепме изертлегені белгили. А.Пирназаров Жийреншениң өмири, шығармаларының жыйналыуы, изертлениуі, басып шығарылыуы хакқында сөз етеді. Қазақ илимпазларының изертлеулеринен кеңнен пайдаланады, ауызекі сыпаттағы мағлыұматларды да, қол жазбаларды келтиреді, Н.Дәуқараев, Қ.Айымбетов илимий мийнетлеринен мағлыұматлар алады.

Жийренше шешен хакқында илимпаздың китабы узақ жыллар дауамында жазылды. Алымның өзинің қол жазба материалларынан да пайдаланыуы илимий мийнеттің қунын арттырады. Фольклорлық экспедицияларда адамлар арасынан көплеген мағлыұматлар жыйнаған, ол информаторлардың аты-жөни китапта төменде орын алады.

«Бир күни хан хәмме бийлер жыйналғанда «дүньяда не өлмейді?» деген сауал менен мұражат қылады. Биреу «қара жер мәңгилик», екіншиси «ай менен күн мәңғи жасайды», үшіншилери «ағын суу өлмес» деп өз сөзлерин айтады.

«– Ағын суудың өлгени,
Аязда муз боп қатқаны,

Асқар таудың өлгени,
Басын булттың басқаны,
Ай менен күннің өлгени,
Еңкейіп барып батқаны,
Қара жердің өлгени,
Қар астында жатқаны....» [1:20].
«Жақсының аты өлмейди,
Алымның хаты өлмейди» [1:21].

Бұл мысалға келтірілген қатарлар арқалы Жийреншенің тапқырлығы, сөзге дилуарлығы анық көрінеді. Шешенлік сөздерде аңлатылған философиялық ой-пикирлер инсанды хайран қалдырады. Жийренше шешен хәр бір сөзінде терең мәни аңлатады. Философиялық пикирлеулері кең ойшыл болғаны белгили. Прозалық қатарлар хәм поэзиялық уйкасқа түскен қосықлар арқалы пикирлер жеткериледи. Терең мәни билдириледі.

Жийренше шешен образы негизінде қарақалпақ тарийхый романларында К.Мәмбетов Елмурат шешен хәм Қобағаш шешенлер образын жасайды. «Посқан ел» эпопеясында Жийреншенің байыұлылар сөйлесиуи туұралы пикирлері сюжетте бериледи [2:251-252].

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Пирназаров А. Жийренше шешен. – Нөкис: «Билим», 1992. – 92 б.
2. Мәмбетов К. Посқан ел. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. - 564 б.
3. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968. - 297 б.
4. Айымбетов Қ. Өткен күнлерден елеслер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1972. –312 б.
5. Елеуменов Ш. От фольклора – до романа – эпопеи (Идейно-эстетическое и жанровое своеобразие казахского романа). Монография. – Алма-Ата: «Жазушы», 1987-352 с.

Т.СЕЙТЖАНОВТЫҢ «МАЗЛУМХАН СУЛЫҰ» ПОЭМАСЫНЫҢ КӨРКЕМЛИК ӨЗГЕШЕЛИГИ

Утемурадова Х.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Т.Сейтжанов Әбиұ Райхан Беруний образын дөреткен көркем сөз зергери сыпатында белгили. Қарақалпақ халқы тарийхында Тумарис, Шырақ, Беруний, Хәким Улықпан, Сулайман Бақырғаний, Жийренше шешен сыяқлы ата-бабаларымыздың даңқлы ислери хаққында сөз етиледі.

Көркем сөз устасы Т.Сейтжанов тек уллы шайыр сыпатында ғана емес, драматург хәм аудармашы ретинде де әдебиятымыз тарийхында үлкен орын тутады. Ол 1924-жылы Кегейлиде туұылды.Т.Сейтжанов драматургия тараұында «Қырлы сокпақлар», «Күйгелек көзли яр», «Жалынлар» хәм «Әбиұ Райхан Беруний» атамасындағы сахналық шығармаларын дөретти.

Филология илимлериниң докторы, профессор З.Бекбергенова менен А.Сарсенбаеваның «Тәжетдийин Сейтжановтың «Әбиұ Райхан Беруний тарийхый драмасы хаққында» атлы мақаласында үш актли, бес қартиналы драмасы туұралы пикир билдиреди [3:124-127]. Беруний образының жасалыуы хаққында илимпазлардың пикирлері бахалы. Ибн Сина, Әбиұ Насыр, Саркис Элладий, Садық, Хәсен, Ерназарбек, Әбиұбәкир, Исмайыл -Пәтийма образларын шайыр көркем дөреткенин атап өтеди. Прототиплер негизинде образлар жасалады.

«...драматург Т.Сейтжановтың уллы тарийхый тулға хаққында жазылған «Әбиұ Райхан Беруний» драмасы XX әсир қарақалпақ драматургиясы тарийхында қарақалпақ

драматургиясының үлкен жетіскенліклерінің бири болды,-» пикир билдиреди илимпазлар [3:126].

Қарақалпақ халқында уллы илимпазлар хақында аңызлар елге дейін сақланып жеткен. Көркем сөз шебері буларды да шеберлік пенен пайдаланады. Әбиұ Райхан Беруний бабамыз хақында халқымызда аңыз-әпсаналар елге шекем көпкеп сақланған. Т.Сейтжанов уллы илимпаз бабамыздың сахналық образын шебер дөретті. О.Бекбаұлов болса «Беруний» романында оның прозалық образын жасаған еди. Беруний уллы математик хәм философ алым ретінде белгили. Ол астрономия, география, геодезия, математика сыяқлы илимлерге де раұажланыуына үлес қосқан. Ол Хорезмнің Қыят қаласында 973-жылы тууылады. «Әййемги халықлардан қалған естеликлер», «Ҳиндистан» сыяқлы илимий бахалы мийнетлердің дөретиушиси болған. 1973-жылы дөретилген «Әбиұ Райхан Беруний» драмалық дөретпесінде Т.Сейтжанов уллы илимпаз образын шебер жасады.

Қарақалпақ тилине Назым Ҳикмет, Тарас Шевченко, Некрасов шығармаларын шеберлеп аударған аудармашы сыпатында да мәлим.

Т.Сейтжанов өзинің көп санлы көркем қосықлары хәм поэмалары менен поэзия шайдаларының жүрегін жаұлап алған шайыр есапланады [1:224; 2:208]. Филология илимлерінің докторы, профессор С.Ахметов илимий изертлеуінде белгилегениндей-ақ, «Пикирдің кеңлиги, философиялық ойшыллық, мазмун, миллий колоритлилик...Т.Сейтжанов поэзиясына тән» [2:293]. Хақыйқатында да, поэзия изертлеушиси алым Т.Сейтжанов қосықлары хәм поэмаларына тийисли өзгешеликти анық белгилейди. Т.Мәмбетниязов хәм З.Бекбергенова сыяқлы әдебиятшы алымлар да шайыр стилиндеги өзгешеликти айқын көрсетеди. Жаұынгер шайырдың урыс хәм паракхатшылық хақында дөретпелери бүгинги күнде де әхмийетли.

«Қамсығады ақ шащлы хаял» атлы қосығын оқығанда инсан тәғдирінің трагедиясы, урыс хәм тынышлық хақында пикирлери белгили болады.

«– Иңирде жарқ етип свет жанғанда,
Дәстурхан үстине шәйнек қонғанда,
Бир пайытқа дәртлес керек болғанда,
Қамсығады ақ шашлы хаял» [1:5].

Қосықта образы жасалған хаял образы басқалардың поэзиясында ушыраспайды, ярын урысқа жиберген, оның сүүретине телмирип отыратуғын ақ шашлы хаял тәғдири хеш кимди бийпәруа қалдырмайды. Урыс салған жаралар тегинликте жазылмайды. «Тирилердің парызы», «Жер сөйлейди», «Ул-қызларыма», «Жулдызлар» қосықларының хәр бирине терең таллау жасау талап етиледі. «Жер сөйлейди» қосығында Ана-Жердің сөйлеуі арқалы тәсирли пикирлер айтылады, урыс хәм тынышлық хақында басқаша ойлары келтириледі.

Философиялық пикирлердің уйқасымлы қатарлар менен жеткерилиуі оқыушыны таң қалдырады. Хаяллар образында ең тийкарғы пазыйлетлерін шеберлік пенен жеткерип берген шайырға хайран қаласаң. «Жақсы сөз айтып кел маған» деп аталған қосығы жақсылық хәм жаманлық хақында философиялық пикирлери менен толы.

«– Жақсы сөз-жанның азығы,
Жақсы сөз айт сан маған,
Қулақтың жоқ ғой жазығы,

Адам деп сени тыңлаған[1:117]». «Авесто» атлы мыңлаған жыллардан берли сақланып киятырған естелигимизде «Жақсы сөз, жақсы әмел, жақсы нийет» деп үш мәселеге дыққат қаратылады. Халқымызда «Жақсы нийет –жарым ырыс» деген даналық гөп те айтылады.

«Мухаббат хәм мәккарлық сарайы», «Тәғдир», «Адасқан ығбал», «Шегинген сахра», «Жәйхун жәнәнлары», «Әкем хақында сөз», «Хаял болыу аңсат емес» хәм «Мазлумхан сулыу» поэмаларының хәр қайсысына бүгинги күн көзқарасынан баха беріу талап етиледі.

Халық арасында Мазлымсулыұ туұралы аңыз елеге дейин айтылады. Қыз образын шайыр өзгеше жаратады. Садық атлы уста жигит те поэмада қатнасады, Шайыр, Қаралаұшы, Ақлаұшы, Судья образлары да киргизиледи.

«– Бул көгис сарайда қайғысыз, ғамсыз,
Мың жыллардан берли бир өзи жатыр» [1:189].

Қаралаұшының тилинен айтылған бул гәплер адамды ойландырады. Қаралаұшы хәм ақлаұшы поэмада қахарманлар ретинде қатнасады, олардың хәр бири өз пикирлерин билдиреди.

Ақлаұшы болса төмендешиге сөйлейди.
«– Ойлаң,егер Хансулыұдай сулыұдан,
Илхәмбағыш алмағанда Садықжан» [1:190].

Садық уста образы поэмада көркемлик пенен жасалады. Шайыр поэмаларының хәр қайсысында өзгеше жаңалықлар жасайды, әсиресе композициялық изленислери дыққат қаратады.

Композициялық жаңалықлар киргизилиуи, қаралаұшы хәм ақлаұшы, судья хәм шайырлар поэмада қатнасады, қахарманлардың өз пикирлерин баян етиуи арқалы өтмиш жумбағы шешиледи. Бул көркем сөз шебериниң образлар жасаудағы изленислеринен хәм композиция қуруудағы жетискенликлеринен дерек береді.

Тарийхый шынлық тийкарында сюжет хәм конфликт өзгеше раўажландырылады. Шайырдың көркем қыялы бул драмалық хәм поэзиялық дөретпелерде усталық пенен қолланылады.

Т.Сейтжанов мийраслары еле де қайтадан изертлениуи керек болады. Шайырлық усылы ҳаққында өзгеше пикир көрсетиу талап етиледі.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Сейтжанов Т. Шығармалары 1-2 Томлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992. – Б. 208.
2. Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. – Б. 404.
3. Бекбергенова З., Сарсенбаева А. Тәжетдийин Сейтжановтың «Әбиұ Райхан Беруний тарийхый драмасы ҳаққында \ \ ӨРИАҚБ Хабаршысы, 2023. – №3.

АЙЫМҚУЛ ПИРНАЗАРОВТЫҢ МИЛЛИЙ ТЕАТР КӨРКЕМ ӨНЕРИ ТАРИЙХЫНА АРНАЛҒАН МИЙНЕТЛЕРИ ТУЎРАЛЫ

(“К.С.Станиславский атындағы мәмлекетлик театр режиссурасы (дәреклері қәм қәлиплесиуи)”
атамасындағы брошюрасы мысалында)

Байниязова Т.Қ.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Айымқул Пирназаров миллий театр көркем өнери тарийхы бойынша бир қатар илимий, илимий-публицистикалық мақалалардың, сондай-ақ «К.С.Станиславский атындағы мәмлекетлик театр режиссурасы (дәреклері қәм қәлиплесиуи)» брошюрасының авторы ретинде белгили. Усы материаллар арасында К.С.Станиславский атындағы мәмлекетлик театр режиссурасы тарийхына бағышланған китапша тек ғана қарақалпақ театр көркем өнери емес, бәлки қарақалпақ халкының ауыз еки әдебиятына, миллий әдебиятта драматургияның қәлиплесиу басқышына тийисли мағлыұматларға бай болыуы менен қунлы.

Мәлим болғанындай, буннан илгериде қарақалпақ театры хәм қарақалпақ драматургиясы тарийхына арналған Т.Алланазаровтың рус тилиндеги «Қарақалпақ совет театры» [1], «Театр хәм драматургия» [2], Т.Баяндиевтың «К.С.Станиславский атындағы қарақалпақ театры» [4] атамасындағы мийнетлери жарық көрген еди. А.Пирназаровтың «К.С.Станиславский атындағы мәмлекетлик театр режиссурасы (дәреклері қәм қәлиплесиуи)» атамасындағы мийнет усы бағдардағы илимий изертлеулердин даўамы

болды. Китапшада ең әйелі театрдың маңызына баслы дыққатты аударылады, бунда «театр тамашағөйлерди мораллық, әдеп-икрамлық, эстетикалық, идеологиялық жақтан тәрбиялауы керек», деген тезисти алға сүріп, автор бундай театрдың қунлылығы тек ғана бирликли актёрлық жәмәәт ғана емес, ал жоқары қәнигели, пидайы излениўши, талантлы режиссёр арқалы да анықланады, деп тастыйықлайды. Режиссёр ушын оның өзи басламашы болыўы, терең ойлы, актёрлардың көркем мүмкиншиликлерин есапқа алатуғын, образда жасаўшы актёрды жаратыўы керек, Немирович-Данченконың сөзи менен айтқанда, «актёрлық рольде өлийи керек» деген талап қойылатуғынын ескертеди.

Алым тәрөпинен қарақалпақ режиссурасы – анықлап айтқанда, К.С.Станиславский атындағы қарақалпақ мәмлекетлик театры режиссурасының тарийхы төмендегише дәўирлерге бөлип қарастырылған:

1) 1926-1929-жыллары хәўескерлик сыпатында болыўы;

2) 1930-жыллар – 1939-жыллардың биринши ярымы. (*Режиссураның* – Т.Б.)
Профессионал дәрежеге көтерилюи;

3) 1939-жыллар мәмлекетлик театр жәмәәти менен биригийи – хәзирги ўақытқа шекем – толық қәнигелескен режиссура.

Драма элементлерине толы халық театрласқан ойынлары туўралы сөз еткенде, А.Пирназаров бул ойынларды атқарыў керек, онысыз олар ен жайыўы хәм кеңнен танылыўы мүмкин болмайды, деп ескертеди. Ойында тек актёрлар ғана қатнасады, бирак бул ойынларды биреў басқарып турыўы керек. Буннан биз қәлеген театрласқан жәмәәтлик ойынды биреў шөлкемлестиреди хәм басқарып отырады, деген түсиникке ийе боламыз.

Китапша структуралық жақтан төмендеги бөлимлерден ибарат.

I. Халық дөрөтийшилигинде режиссура элементлери:

– *театрласқан балалар ойындарында режиссура элементлери;*

– *салт-дәстүр ойындарында режиссура элементлери;*

– *жаслар ойындарында режиссура элементлери;*

– *жаслар отырыспасында режиссура элементлери;*

– *халық (майдан) театрларында режиссура элементлери.*

II. 1926-1929-жыллар қарақалпақ театрындағы режиссура.

III. 1930-1939- жыллар қарақалпақ театрында режиссура.

IV. Қарақалпақ студияшыларының диплом спектакльлери туўралы.

V. Т.Алланазаровтың режиссерлық искерлиги.

Жуўмақ.

Қарақалпақ халқының аўыз еки дөрөтийшилигиндеги режиссура элементлерин өз ишине алатуғын ойындар төмендегише классификацияланған:

– **театрласқан балалар ойындары:** «Қаўын-қаўын», «Хан менен кемпир», «Қара кулақ», «Ала қожалақ»;

– **салт-дәстүр ойындары:** «Бесик тойы», «Бәдик», «Қыз айттырыў», «Қуда түсий», «Қыз узатыў», «Хәўжар»дағы жарыслар, «Той», «Беташар», «Неке қыйыў»;

– **жаслар ойындары:** «Айқулаш», «Аға бий»;

– **жаслар отырыспасы:** «Кесе алыў», «Айтыс-жуўап»;

– **халық (майдан) театрлары:** «Кемпир ойыны», «Саўдагер қассап», «Порхан» хәм т.б.

Бул ойынларды үйрениўде А.Пирназаровтың халық арасынан шыққан, режиссёрлық уқыбы бар адамның шеберлигине байланыслы пикирлерин айрықша атап өтийи орынлы. Мәселен, театрласқан халық ойындарының реал өмирде ушырасатуғын қызықлы моментлерге қурылыўы, ойында қатнасатуғын балалардың саны хәм жас өзгешеликлери, хәтте айырым ўақытлары қатнасыўшының жеке характериниң есапқа алыныўы, хәм т.б. Буннан тысқары, автор халық ойындарының түрине бола ол яки бул ойын сюжетиниң реал өмирден алыныўы, ойынға тамашағөйлердиң де қатнасыўы, хаял-қызлардың ролин ер адамның атқарыўы, ер адам тәрөпинен кемпир образының жанландырылыўы, ойында қанша көринис, неше вариантының бар екени, қайсы-қайсы рольлер атқарылатуғыны,

ойында грим, парик, реквизит, костюмнан пайдаланыў жағдайлары, ойын қурылатуғын мезгил ҳәм орын, тек ер балалар я тек ғана қыз балалар қатнасуғын ойынлар, ол яки бул ойынның ҳәзир де ойналыўы қусаған мәселелерде өз бақлаўлары менен бөлиседи [3], базы орынларда миллий театр өнери бойынша басқа да изертлеўшилердиң изленислерине сүйенеди. Атап айтқанда, «Қуда түсиў» ойыны туўралы сөз еткенде, Т.Алланазаровтың еске түсириўине сүйенип, автор ойынның реалъ өмирден алынатуғынын, оның текстиниң шөлкемлестириўши тәрәпинен дүзилетуғынын көрсетеди [1. 26].

Китапшада тарийхый-салыстырмалы, салыстырмалы-типологиялық, салыстырмалы-қатара койыў сыяқлы илимий методлар қолланылған. Салыстырмалы-тарийхый метод бойынша қарастырылатуғын әдебий байланыслар мәселесинде А.Пирназаровтың пикирлери дыққатқа ылайық. Ол XIX әсирдиң биринши ярымында пайда болған халық (майдан) театрындағы режиссура элементлерин өзбек-қарақалпақ әдебий байланыслары контекстинде қарастырыўды мақул көреди: «Мәтжан бақа (1813-1888), Мәтъякуп көр (1833-1920), Рахматулла улы Курбанияз (1851-1914), Мәдрейим улы Балтакул (1852-1933), Досымбет қырқын (1879-1933), Пирнияз ийикши (1900-1970) ҳәм т.б. халық (майдан) театры режиссурасының дәслепки ўәкиллери болды. Аты аталған режиссёр-масқарапазлардың көбисиниң миллети өзбек. Лекин, бул халық (майдан) театрлары қарақалпақтыки, деп саналған. Себеби: *бириншиден*, халық театрлары тар миллетлик шеңберде шекленип қалмаған, бул театрлардың режиссерлары ҳәм актерлары арасында қарақалпақлар да болған; *екиншиден*, қарақалпақ халқы бул театрларды өзиники деп есаплаған; *үшиншиден*, бул театрлар тийкарынан қарақалпақ халқына хызмет еткен» [5. 32]. Буннан тысқары, халық театрлары репертуарынан орын алған «Кемпир ойыны», «Саўдагер қассап», «Порхан» сыяқлы сахналық көринислердеги комик тәжирийбениң енди 1920-жылы қәнигелескен қарақалпақ театрында комедияларды койыўға унамлы тәсир жасағаны атап өтиледи. Соның менен бирге, рус, татар, өзбек, қазақ театр дөгереклериниң қарақалпақ режиссурасының пайда болыўы ҳәм раўажланыўында үлкен роль атқарғаны автор тәрәпинен унамлы баҳаланады.

Улыўма алғанда, К.С.Станиславский атындағы қарақалпақ мәмлекетлик театры режиссурасының тарийхына арналған бул мийнетте қарақалпақ халық аўыз еки дөретиўшилигинде, атап айтқанда турмыслық негизге қурылған ойын үлгилеринде көркемлик, шынайылық, халықлық принциплерине жугиниў, кейин-ала Москвада оқып келген жаслар арасынан қәнигели драматурглердиң өсип жетилисиўи ҳәм олардың профессионал театр режиссурасының пайда болыўы ҳәм буннан былай раўажланыўындағы атқарған хызмети туўралы бир қанша мағлыўматқа ийе боламыз.

Бул мийнеттиң мазмунын қурайтуғын материалларды күнделикли баспа сөз бетлеринде: «Әмиўдәрья» журналы, «Совет Қарақалпақстаны» (хәзирги «Еркин Қарақалпақстан»), «Советская Каракалпакия» (хәзирги «Вести Каракалпакстана») газеталарында, сондай-ақ Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң «Хабаршы» журналында жәриялап барыў арқалы А.Пирназаров қарақалпақ халқының аўызеки дөретиўшилигин, жас драматурглердиң театр көркем өнерин раўажландырыў жолындағы хызметин, улыўма алғанда, қарақалпақ әдебияты, мәденияты ҳәм театр көркем өнерин кең жәмийетшиликке үгит-нәсиятлаўға салмақлы үлес қосты.

Солай етип, «К.С.Станиславский атындағы мәмлекетлик театр режиссурасы (дәреклери қәм қәлиплесиўи)» атамасындағы мийнет арқалы биз «Омар шайырдың өмири ҳәм дөретиўшилиги» (Нөкис, 1971), «XVIII-XIX әсир қарақалпақ шайырларының көркемлик изленислери (Жийен, Өтеш, Омар шайырлардың дөретиўшилиқ шеберликлери)» (Нөкис, 1994) атлы ири сүйекли изертлеўлердиң авторы Айымқул Пирназаров искусствотаныўшы-илимпаз ретинде тағы бир қыры менен танылғанының гүўасы боламыз.

Жуўмақлап айтқанда, биз филология илимлериниң докторы А.Пирназаровтың қарақалпақ театр көркем өнери, әдебияты, мәдениятын үйрениўге тийисли илимий мийрасы буннан былай да ҳәр тәрәплеме терең изертлениўи тийис, деген пикирдемиз.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Алланазаров Т. Каракалпакский советский театр. – Ташкент: «ФАН», 1964.
2. Алланазаров Т. Театр ҳам драматургия. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
3. Автордың дала жазыулары. ӨзССР ИА Қарақалпақ филиалы кітапханасы. Р-166, Инв. № 119550.
4. Баяндиев Т. Каракалпакский театр им. К.С.Станиславского. – Ташкент: «ФАН», 1971.
5. Пирназаров А. Режиссура Каракалпакского гостеатра имени К.С.Станиславского (исток и формирование). – Нукус: «Қаракалпақстан», 1983.

Т.ЖУМАМУРАТОВ ПОЭЗИЯСЫНДА ХАЛЫҚЛЫҚ ПАФОСТЫ СӘҰЛЕЛЕНДИРИҮДЕ СТИЛИСТИКАЛЫҚ УСЫЛЛАРДЫҢ ХЫЗМЕТІ

Жарылқасинова М.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты*

Көркем әдебиет көркем өнердің басқа түрлерінен өзінің сөз арқалы жүзеге келетуғынлығы менен ажыралып тұрады. Сондықтан, бұнда сөзге айрықша поэтикалық ұазыйпа яғный көркемлікті тәмийинлеу ұазыйпасы жүкленеді. Бул болса, әсіресе, көркем шығармалардағы көркемлеу қураллары хәм усыллары арқалы жүзеге асырылады. Лирикада инсанның кеуил-кеширмелерин көркемлеп сәулендириуде шайырлар көркемлеу қураллары болған троплар хәм стилистикалық фигуралар үстінде изленислер алып барады. Халқымызға белгилі шайыр Т.Жумамуратов сөз үстінде терең ислеитуғын, хәрбір сөзге айрықша итибар қарататуғын дәретіуши еді. Ол тек өткир мәнилі сөзді ғана қолланып қоймастан, оны хәр түрлі усыллар менен жеткерип беретугын шайыр. Қосықларындағы стилистикалық фигуралар дәретпенің тәсир қунын арттырып ғана қоймастан, оқыушыға эстетикалық зауық бере алған. Эллипсис – стилистикалық фигуралардың бири болып, гәп қурамындағы сөздің (бөлектің) биле тура түсирилип қалдырылуы [1.365]. Т.Жумамуратов поэзиясында да эллипсисің жақсы үлгілерин ушыратамыз. Ол өз пикирлерин беріуде қысқалыққа умтылады. Қосық қатарларын оқып отырып-ақ олардың бир пүтин екенлигине исенесең хәм оларда сөзлерден кемшилик жоқ деп ойлайсаң. Әлбетте, бул шайырдың дәретіушилик шеберлигинің жоқары екенлигин аңлатады. Мысалы:

Әдетің – шуғыллық, талабың ғыжақ,
Биреуіге – биз бердің, биреуіге – пышақ.
Жаслар жүрегине ғалауыт салдың,
Қырқ шәхәрди бузған әзәул усап! [2. 12]

Стилистикалық талапқа бола феиіл сөзлерди қайталамау ушын шайыр эллипсислерден пайдаланады. Бұнда узын сызықша көркемлік ұазыйпа атқарып келген хәм қосықта локанизмді тәмийинлеген. Шайыр өз қосықларын философиялық мазмунға қурып, өз пикирлерин өткир сөз дизбеклери менен береді. Жайдары сөзлерден қурап ғана қоймастан, мазмун салмақты сөзлерден пайдаланады. Инверсияны сақтау мақсетінде феиіл сөзлерден уйқас таңлаудан шегинеді:

Дүнья иши – тауысылмастай уақыя,
Дана сөзи – көзимізге тотыя.
Хеш илимпаз қалтасынан алған жоқ,
Өмириміздің өзи – философия [3. 109].

Жоқарыдағы қатарлардан көринип тұрғанындай, уйқас таңлауда шайырдың сөз саптау тәжірийбеси көзге тасланады. Пикирді жеткерип беріуде дәретіушинің өзине тән сөзлерді тәртіплестіриу қәбилетине ийе екенлигин байқаймыз.

Қосық қатарларында дауыссыз сөзлердің қайталаныуы илимде ассонанс деп аталады. [4.56] Профессор Қ.Жәрімбетов: «Ассонанслар қосықта уйқастың толық емес түрин

дүзиўде қолланылады», - деген пикирди билдиреди [5.59]. Әдетте поэзияда ассонанслар аллитерацияға салыстырғанда өнімсиз қолланылады:

Усыншама улан-байтақ үлкени,
Урпағыма мийрасым деп сақлады [2.102].

Бул қатарларда «у» сесине қурылған ассонанслар берілген. Бунда қайталаныўшы сеслер сөздің басында да, ортасында да келип, олар арасындағы жақынласыўды күшейтеди. Сеслердің қосық қатарларының басында қайталаныўына анафора ямаса биргелкили басланыў деп жүритиледи. Т.Жумамуратов поэзиясында да анафоралар өнімли қолланылған. Олар сөзлердің интонациясын күшейтиўге тәсир жасаған.

Биреў айтар: – Бүгин қызық көрдим, – деп,
Биреў айтар: – Балықты көп бердим, – деп,
Биреў айтар: – Сен озсаң, мен ердим, - деп,
Жарыс ғаўлап қызғанда көр, тамаша! [3.18].

Анафоралар стилистикалық жақтан пикирди күшейтип беріў ўазыйпасын атқарады. Ал, бул шуўмақта «Биреў айтар...» сөз дизбеклери аркалы пикирлердің көп түрлилиги берілген.

Биреўлер өтер «бес» болып,
Биреўлер өтер «үш» пенен [2.46].

Ямаса:

Күнлер өгти көрген түстей белгисиз,
Күнлер өгти, қайтып оны көргисиз [2.130].

Жоқарыдағы мысалларда да анафоралар көркемлик хызмет атқарған яғный лирикалық қахарманның ишки толғаныслары, кеўил кеширмелериниң тәсиршеңлигин асырып берген.

Жуўмақластырып айтқанда, көркем сўўретлеў кураллары шығармада көркемшиликти, тәсиршеңликти арттырыўда, соның менен бирге пикирди, мазмунды тереңлестиріўде, лирикалық қахаран характерин еле де тереңлестиріў мақсетинде қолланылады. Биз шайыр Т.Жумамуратов шығармаларында қолланылған көркемлеў куралларының түрлерине таллаў жасадық. Шайыр лирикалық шығармаларында көркемлеў куралларынан өз орнында, шебер пайдалана алған.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2013.
2. Жумамуратов Т. Аралға келдим оралып. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2015.
3. Жумамуратов Т. Өмиримниң өзи философия. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2005.
4. Dosimbetova A. Ádebiyatta kórkemlew quralları. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2017.
5. Ja'rimbetov Q. A'debiyattanı'wdan sabaqlar. – No'kis: Qaraqalpaqstan, 2012.

INGLIZ TILI HÁM ÁDEBIYATÍN OQÍTÍWDA INNOVACIYALÍQ TEKNOLOGIYALARDÍ QOLLANÍNW ARQALÍ OQÍWSHÍLARDÍN KOMPETENCIYASÍN JETILISTIRIW

Urazimbetova Z.U.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mamleketlik universiteti

Ózbekstan Respublikasınıń «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamı talaplarına muwapıq búgingi bilimlendiriw tarawındaǵı innovaciýalar birqansha mashaqatlı bolıp, shólkemleskenlikti hám sistemalı qatnastı talap etedi. Bilimlendiriw sistemasına innovaciya engiziw, jedel bilim beriwshi hám ámelde jaqsı nátiýje beretuǵın oqıtıw jolların ózlestiriwdegi tiykarǵı wazıypalardıń biri óz sharayatımızǵa hám ózligimizge, dúnya jetiskenliklerine say keliwshi bilim beriwdiń jańa usılların, jolların islep shıǵıwdan ibarat. «Innovaciya» – inglizshe innovacion sózinen alınǵan bolıp, jańalıq kiritiw, jańalıq degen mánisti bildiredi.

Ádebiy kompetenciya – bul ádebiyat pání boyınsha iyelegen bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların kúndelikli turmısta ushırasqan waqıya hám hádiyselerde qollana alıw, ádebiy jańalıqlardı túsiniw ádebiy teoriyalıq maǵlıwmatlar tiykarında kórkem shıǵarmalardı sın kózqaras penen talqılaw hám bahalawda orınlı paydalana alıw sheberligi [4, 287-b]. Ulıwma orta bilim beriwde ádebiyat pánin oqıtıw boyınsha rawajlandırıw konsepciyasında tómendegi maǵlıwmatlar berilgen:

Ingliz tili hám ádebiyat pání boyınsha 11-klass oqıwshılarına ádebiy sóylew kompetenciyası boyınsha qoyılatuǵın talaplar: awızsha hám jazba teksttiń tiykarǵı mazmunına tusinip jetedi; tekstte ushıraytuǵın tanıs emes sóz hám túsiniqlerdi kontekstten, túsindirme sózlikten hám taǵı basqa dereklerden anıqlaydı;

Ingliz tili hám ádebiyat pání boyınsha 11-klass oqıwshılarına kórkem ádebiyatqa baylanıslı til normalarına ámel etken halda túrli temalarda awızsha hám jazba pikir júrgizedi, pikirini jetkiziwde túrli lingvistikalıq hám ekspressivlik qurallardan orınlı paydalanadı; dóretiwshilik hám analitikalıq tekstler jaratadı; xalıq awızeki dóretiwshiligi, kórkem ádebiyatqa baylanıslı dereklerge saykes videolardı, elektron sabaq islenbeler, slaydlar, prezentaciyalardı kórip, esitip, bilim beriwshiniń lekciyasın tıńlap túsinedi;

Ingliz tili hám ádebiyat pání boyınsha 11-klass oqıwshılarına usınıs etilgen kórkem ádebiyatqa baylanıslı derekler (prozalıq, poeziyalıq, dramalıq dóretpeler hám olardan úzindiler) mazmunın túsingen halda kórkem oqıydı; usınıs etilgen kórkem ádebiyatqa baylanıslı tekstlerdiń syujetin qayta aytıp beredi; shıǵarmadaǵı qaharmanlardıń ayrıqsha ózgeshelikleri hám olarǵa bolǵan múnásibetin túsindiredi;

Ingliz tili hám ádebiyat pání boyınsha 11-klass oqıwshılarına xalıq naqıl-maqalları, sóz dizbegi, hikmetli sózlerden awızsha hám jazba sóylewde orınlı paydalanadı; usınıs etilgen dóretpeler qaharmanlarına jazba hám awızeki túrde xarakteristika beredi; derekler tiykarında túrli temalarda dóretpeler hám dóretiwshilik shıǵarmalar (5-8 bet) jazadı; túrli janr hám kólemdegi 14-15 tekst, shıǵarma yamasa onnan úzindini yadtan mazmunlı etip aytađı [1, 120-b].

Kórkem shıǵarmalardı tallaw kompetenciyası: oqıǵan shıǵarmanıń qaysı kórkem ádebiyatqa baylanıslı túr hám janrǵa tiyisililigin anıqlaydı; kórkem ádebiyatqa baylanıslı túr hám janrlardıń tiykarǵı belgilerin aytađı; dóretpeler ideyasın (ideyaların), maqsetin anıqlaydı hám pikir bildiredi, bunda ádebiyat hám basqa pánlerden alǵan bilimlerine, sonday-aq, dóretpeler, jaratılǵan kontekst (tariyxıy, social, siyasiy, kórkem ádebiyatqa baylanıslı) haqqındaǵı bilimlerine tayanadı;

XI qaraqalpaq klaslarında ingliz tili hám ádebiyatın oqıtıwda innovaciyalıq texnologiyalar pedagogikalıq proceste oqıtıwshı hám oqıwshı xızmetine jańalıq, ózgerisler kiritiw bolıp, onı ámelge asırıwda tiykarınan interaktiv usıllardan paydalanıladı. Usı waqıtqa shekem bilim beriwde oqıwshılar tek tayar bilimlerdi iyelewge úyretip kelingeni edi. Bunday usıl student yaki oqıwshılardı óz betinshe pikirlew, dóretiwshilik qábilet, izleniwshiligin pásaytıp, sheklep qoyadı. Usıǵan baylanıslı házirgi dáwirde bilimlendiriw sistemasında, mektep hám akademiyalıq liceylerde oqıtıwda interaktiv metodlar qollanımaқта [2, 126-b].

Hárqanday pedagogikalıq texnologiyanı oqıw-tárbiya procesinde qollanıw jeke xarakterden kelip shıqqan halda, oqıwshını kim oqıtıp atırǵanlıǵı hám oqıtıwshı kimdi oqıtıp atırǵanlıǵına baylanıslı. XI qaraqalpaq klaslarında ingliz tili hám ádebiyatın oqıtıwda pedagogikalıq texnologiyalar tiykarında ótkizilgen shınıǵıwlar jaslardıń áhmiyetli turmıshlıq tabıslar hám mashqalalarǵa óz pikirlerin bildiriwlerine umtiliwlardıń qanaatlandırıp, olardı pikirlewge, óz kózqarasların tiykarlawǵa imkaniyat jaratadı. Usıǵan baylanıslı ilimpaz hám metodistlerdi oqıw procesin texnologiyalaştırıwǵa, yaǵnıy oqıtıwdı islep shıǵarıwǵa baylanıslı anıq isenimli nátiyje beretuǵın texnologiyalıq proceske aylandırıwǵa urınıp kóriw múmkın degen pikirge alıp keldi. Pikirdiń payda bolıwı pedagogika iliminde jańa pedagogikalıq texnologiya túsiniǵın payda etti [3, 66-b].

Házirgi kúnde kópshilik rawajlangan, demokratiyalıq mámleketlerdiń oqıtıw sistemasındaǵı tiykarǵı metodikalıq jańalıqlar innovaciyalıq hám pedagogikalıq texnologiyalardı engiziw menen baylanıslı. Sebebi, hárqanday pedagogikalıq texnologiya tálim-tárbiya tiykarında

turiwshı belgili bir ideyaǵa tayanıp, anıq usıllar hám qurallar járdeminde ámelge asırıladı. Oqıtıwda innovaciyalıq texnologiyalardı qollanıw boyınsha kóp ǵana izertlew jumısları alıp barıldı.

Texnologiya – belgili bir iste, sheberlikte, qullanılatuǵın usıllar, jollar jıyındısı. Texnologiya-islew beriw, awhaldı ózgertiw óneri, sheberligi, qábileti, metodlar jıyındısı. «Texnologiya» grek tilinen alınǵan bolıp «texnos» – sheberlik, óner hám «logos – ilim, táliymat sózlerinen kelip shıqqan. Pedagogikalıq texnologiya – bul oqıtıwdıń, bilim beriwdiń kórinisleri, metodları, usılları, tárbiyalıq qurallardıń arnawlı jıyındısı hám jaylasıwın belgilewshı psixologiyalıq tártipler jıynaǵı; ol pedagogikalıq processtıń shólkemlestiriwshilik-metodikalıq qurallarınan ibarat. Pedagogikalıq texnologiya – bul texnikalıq qurallar, adamlar hám olardıń óz-ara tásirin esapqa alǵan halda bilim beriw fomaların optimallastırıw wazıypasın qoyatuǵın oqıtıw hám bilimlerdi ózlestiriwdiń hámme jaǵdayların jaratıw, qollanıw hám anıqlawdıń sistemalı metodı (YuNESKO).

XI qaraqalpaq klaslarında ingliz tili hám ádebiyatın oqıtıwda interaktiv usıllardıń ishinde eń keń tarqalǵanıklaster – oqıw diskussiyası, dóńgelek stol, zigzag, aqıl hújimi, Venn diagramması t.b. esaplanadı. Sabaq waqtında oqıwshılar tárepinen aldın-ala belgili dárejede túsiniǵı bar qandayda bir másele talqılansa bul usıl nátiyjelirek boladı. Bunnan basqa talqılanıp atırǵan temalar jabıq hám tar úyrenilmewi kerek [4, 336-b].

XI qaraqalpaq klaslarında ingliz tili hám ádebiyatın oqıtıwda sinkveyn metodı qullanıladı. Bul metod xabarları qısqasha bayan etiw, qospalı oy-pikirlerdi bir neshe sózler járdeminde bayan etiw imkanıyatın beretuǵın metod. Bul kóp túsinipler tiykarındaǵı nátiyjeni talap etedi. Sinkveyn bul qısqa qosıq bolıp, wol birer waqıya, hádiysege baylanıslı jazılatuǵın, yaki júzege shıǵaratuǵın qısqa formada xabar hám meterallardıń sintezleniwın talap etedi. Mashqalalı soraw metodı – Mashqalalı soraw metodı boyınsha dáslepki ideyalar amerikalı psixolog hám pedagog J.Dyun tárepinen engizilgen. Ol 1894-jılı Chikagoda oqıtıw, okıya rejesi boyınsha emes, bálki oyın hám miynet tiykarında alıp barılatuǵın tájiriye mektebin shólkemlestirgen [5, 114-b].

Aqılıy hújim metodı. Aqılıy hújim toparlar arasında qullanılatuǵın, kóplep ideyalardı islep shıǵıw múmkin bolǵan metod esaplanadı. Bul haqıyqattan da oqıwshılardıń oqıw procesinde belsene qatnasıwı, túrli ideyalardı bayan etiw payıtında basqalardı da sabaqqa qızıǵıwshılıq penen qatnasıwǵa, dóretiwshilik penen islewine imkanıyat beriwshı hám oǵan baǵdarlawshı metod bolıp esaplanadı. Aqılıy hújim sonıń ushında belsendiliktiń tiykarǵı usılı, onda jalǵız islew múmkin emes, bir ideya topardıń barlıq qatnasıwshılardıń bir waqıtta ózine tartıp aladı. Muǵallım tema yaki sorawdı ayırıp alıwı zárúr, keyin oqıw belsendiligi 5-10 minut aralıǵındaǵı waqıtta kórinedi. Sinkveyn metodı – xabarları qısqasha bayan etiw, qospalı oy-pikirlerdi bir neshe sózler járdeminde bayan etiw imkanıyatın beretuǵın metod. Bul kóp túsinipler tiykarındaǵı nátiyjeni talap etedi. Sinkveyn bul qısqa qosıq bolıp, ol qandayda bir waqıya, hádiysege baylanıslı jazılatuǵın, yaki júzege shıǵaratuǵın qısqa formada xabar hám meterallardıń sintezleniwın talap etedi. Sinkveyn sózi francuzsha «sink» sózinen alınǵan bolıp, «bes» degen mánini yamasa «bes qatarlı qosıq» degen mánilerdi bildiredi. Sáwbetlesiw usılı – awızeki bayan etiw metodı bolıp, studentlerdiń (yaki oqıwshı) bilimlerin ózlestiriwge alıp keletuǵın puqta oylanǵan sorawlar sisteması. Bul metod materiallardı tákirarlaw, bekkemlew hám jańa bilimdi bayan etiwde qullanıladı.

XI qaraqalpaq klaslarında ingliz tili hám ádebiyatı sabaqlıqlarında mashqalalı jaǵdaylardı sheshiwge baǵdarlanǵan interaktiv metodları keńnen qullanıladı. Bilimlerdi mashqalalı jol menen bayan etiw metodı. Bul metod oqıwshı yaki studenttiń óz betinshe islewine tiykar boladı. Ádebiy materialların tayar halında ózlestirmey, ózinshe izleniw, pikirlew arqalı sheshiwge úyrenedi. Ortaǵa taslanǵan mashqala jóninde oylanadı, onı sheshiwge háreket jasadı. Demek, oqıwshınıń issheńligi, dóretiwshiligi artadı. Ingliz ádebiyatı sabaqlıqlarında mashqalalı soraw metodı – oqıwshılardı mashqalalı jaǵdaylardıń sebep hám aqıbetlerin talqılaw hám de olardıń sheshimin tabıw boyınsha kónlikpelerin rawajlandırıwǵa qaratılǵan metod.

XI qaraqalpaq klaslarında ingliz tili hám ádebiyatın oqıtıwda PSMU texnologiyasınan da paydalanıladı. Bul texnologiya mashqalalı máselelerdi sheshiwde, diskussiya ótkeriwde,

uliwmalastırıw sabaqlarında yaki oqıw rejesi tiykarında bir bólim úyrenilip bolıngannan soń qollanıwı múmkin. Bul texnologiya oqıwshılardı óz pikirini qorǵawǵa, erkin pikirlew hám óz pikirini basqalarǵa ótkeriwge, ashıq túrde tartısıwǵa, sonıń menen bir qatarda, oqıwshılardı oqıw procesinde iyelegen bilimlerin talqılawǵa úyretedi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Yusupov K.A. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda ádebiy materiallardı tallaw metodikası. Monografiya. – Tashkent: METHODIST NASHRIYOTI, 2023. –120 b
2. Yusupov K.A., Yusupov I.K. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıwda innovaciyalıq-pedagogikalıq texnologiyalar. Oqıw qollanba. – Tashkent: METHODIST NASHRIYOTI, 2023. – 126 b
3. Юсупов К.А. Академик лицейларда қорақалпоқ адабиётини ўқитиш методикаси (педагогика фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати). – Нөкис, «Miraziz Nukus», 2021. – 4 б.т – 66 бет.
4. Юсупов К.А. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası. Sabaqlıq. – Tashkent: Sano-standart, 2018. – 21 б.т. – 336 б.
5. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw texnologiyaları. Oqıw qollanba. – Tashkent: INNOVATSIYA-ZIYO, 2022. – 9.3 б.т. – 144 б.

LIRIKALÍQ MOTIVLERDÍN TÚRLERI

(M.Jumanazarovnıń «Hayal súyse...» qosıǵı mısasında)

Mnajatdinova M.J.

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti*

Motiv tek ǵana folklorlıq hám epikalıq shıǵarmalarıdaǵı syujetlerde qollanılıp qoymastan, poeziyalıq shıǵarmalarıda da óz kórinisin tabadı. Lirikada bolsa, bul halat, yaǵnıy motiv tikkeley ishki tolǵanıslar menen baylanıslı. Lirikalıq qaharmannıń sezimleriniń rawajlanıwın da rejelestiredi. Sol sebepten lirikada motivti, ideyanı, temanı bir-birinen ajratıw biraz qıynshılıq tuwdırıwı múmkin.

Ádebiyattanıw iliminde motiv termini shıǵarmanıń tiykarǵı tema hám ideyasın tolıqtırıwǵa xızmet etiwshi qosımsha tema yaki ideyalıq liniyaǵa ayıladı [1:203].

Kórkem shıǵarmanıń kompoziciyasın izertlewshi alımlar onda motivlerdın ayrıqsha áhmiyetke iye ekenligine dıqqat awdaradı. Málim bolǵanıday, motiv belgili bir jaǵdaylarǵa baylanıslı qalıplesken hám tariyxıy turmıs tiykarında payda bolǵan turaqlı maǵanalar jıyaǵı [2:20]. Haqıyqatında da, jazıwshı yaki shayır folklorlıq shıǵarmalardan yamasa ózinen aldınǵı dóretiwshilerden shıǵarmashılıqta úlgi alıwı, dástúriy motivlerdi qollanıwı múmkin, biraq olardıń ishinde jańashılıqqa umtılwshı jazıwshı hám shayırlar kóplep ushrasadı, yaǵnıy aldın kesh kimniń dóretiwshiliginde ushratpaǵan motivlerge de kózimiz túsedı. Bunı biz jańashılıq dep alıwımız múmkin.

Motivler elementar bayanlawshı birlik sıpatında emociyanıń tolqınlıǵı, sozınqılıǵı hám turaqlılıǵı menen bir-birinen ajralıp turadı. B.N.Putilov: «hárqanday syujet quramındaǵı motivlerdın bunday tiplerin teksttegi atqaratuǵın xızmetine qaray: 1. personajlardın emociyanallıq qarastarın, etiketlik aspektlerin, atributların sıpatlaw, ornın, waqıttı kórsetiwshi syujet payda etpeytuǵın statik motivler. 2. syujettegi waqıyalardıń háreketleniwın támiyinlewshi syujet payda etiwshi motivler. Syujet payda etpeytuǵın, yaǵnıy, statik, turaqlı motivlerge: 1) motiv – ekspoziciya, 2) motiv – sıpatlama, 3) motiv – xarakteristika, 4) motiv – epilog, 5) motiv – baylanıs, 6) motiv – ótkerme, motiv – dialog kiredi, al syujet payda etiwshi motivler tipine 1) motiv – waqıya, 2) motiv – háreket, 3) motiv – is (поступок) kiredi» - dep esaplaydı [2:178–179].

B.N.Putilovnıń syujet quramındaǵı motivlerdın tiplerin anıqlawǵa baylanıslı bolǵan bul islenbesin biz qaraqalpaq folklorlıq hám epikalıq shıǵarmalarında ǵana emes, al poeziyalıq shıǵarmalarıda da lirikalıq qaharman átirapında bolıp atırǵan hádiyselerge kózqarasın, ishki

sezimlerindeki tolğanısların, emociyaların shıǵarıwda, shıǵarmanıń tiykarǵı ideyasın ashıp beriw ushın paydalanatuǵın qural esabında qollanadı hám bul qosıqtıń tásirli túrde kitap oqıwshınıń júrek tórine jetip barıwın támiyinleydi.

Hayal-qızlar poeziyasınıń qalıplesiw basqıshlarınan baslap, baspa sózde járiyalanǵan shıǵarmaları arqalı oqıwshılar qálbinen ilaylıqlı orın iyelep kiyatırǵan M.Jumanazarovanıń «Hayal súyse...» qosıǵındaǵı motivti tiplerge bólip úyrensek:

Motiv – ekspoziciya bir neshe qatarlardan ibarat bolıp, olarda lirikalıq qaharmannıń yamasa túsindiriletuǵın obyektıń dáslepki halı súwretlenedi. Mısalı:

Oylamańlar hayal názik eken dep,
Qaramań olarǵa sizler tómennen...[3:85].

Biz bilemiz, hayal adam tábiyatınan názik jan dep sanamızǵa sińdirilgen. Mine bul halat qosıq qatarlarında óz kórinisin tapqan hám lirikalıq qaharmannıń obyektke túsindiriwdegi obrazı hayal adamnıń dáslepki halı esaplanadı.

Motiv – sıpatlama lirikalıq qaharmannıń yamasa túsindiriletuǵın obyektke sıpatlama, túsiniń berip ótedi.

Kewilin jawlaydı jalǵız sezim tek,
Jaratqan hayaldı mehir tózimnen...[3:85].

Bul qosıq qatarlarında shayır hayal adamnıń sezim, sabır hám mehirdeń jaratılǵanlıǵın sıpatlap hám ulıwmalıq hayal-qızlardıń atınan járiyalamaqshı bolǵanday seziledi

Motiv – ekspoziciyadan keyin motiv – xarakteristika jalǵanadı. Motiv – xarakteristikada ádette, lirikalıq qaharmannıń waqıya yamasa hádiysege bahası, kózqarası arqalı qaharmannıń unamlı hám unamsız xarakteristikası júzige shıǵadı. Bunı biz shayırdıń keyingi qosıq qatarları arqalı hayal adamnıń xarakteristikası: batırlıǵın, sadıqlıǵın, súygeni ushın hámme nársege tayar ekenligin hám onıń seziminiń qanday kúshke iye ekenligin túsindirmekshi bolǵanın ańlaymız.

Hayal qálbinde lawlasa jalın,
Órteydi janındı, jismiń ara,
Umıtar ózligin álemde barın,
Sen ushın aylanar biyshara qulǵa.
Qále jumsa onı Barsakelmeske,
Sen ushın ketedi hám keler aman...[3:85].

Motiv – epilog hár qanday motivlik strukturanıń turaqlı elementi esaplanadı. Onda lirikalıq qaharmannıń eń aqırǵı pikiri, juwmaǵı sáwlelendiriledi. Ol óziniń strukturalıq ornı boyınsha kóbinese motiv – xarakterdiń izine jalǵanadı hám lirikalıq qaharmannıń obyektke bolǵan kózqarası, pikirleriniń juwmaǵı motiv – epilog arqalı bayanlanadı. Mısalı:

Qılaplıq áyleme sezimge tek te,
Hayaldıń iqlası bárinen jaman [3:85].

Bunda shayır qosıqtıń sońǵı qatarları, yaǵnıy epilog arqalı hayaldıń sezimleriniń, iqlasınıń qanday kúshke iye ekenligin eki qatar menen pútkil hayal-qızlardıń tilinen keń jámiyetshilikke túsindirmekshi bolǵanın kóremiz.

Qosıqtı oqıp atırǵan hár bir oqıwshı turmısta basınan keshirgen qıyınshılıqların, tolğanısların, kewil keshirmelerin, jaqın insanlarınan kórgen qıyanet hám taǵı basqa da dártlerin sezınse yamasa kóz aldına keltire alsa ǵana bul qosıq onıń júregine túrtki saladı hám qosıqtıń tiykarǵı motivı payda boladı. Shayırdıń joqarıdaǵı qosıq qatarların oqısaq hám analizleseک hayaldıń sezimleri menen oynaǵan opasız insanlarǵa eskertiw retinde jazılǵan sıyaqlı. Ulıwmalıq kózqarastan qosıq «eskertiw» motivı menen jazılǵan degen juwmaqqa kelseк boladı.

Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, qaraqalpaq hayal-qızlar poeziyası óz aldına úyreniwdi talap etetuǵın ulıwmalıq ádebiyatımızdıń ajralmas bir bólegi. Olar dóretken qosıqlar poetikalıq jaqtan joqarı dárejede jazılǵan, ideyalıq mazmunı tereń. Qaraqalpaq hayal-qızlar poeziyasınıń pedagogikalıq, estetikalıq, filosofiyalıq ideyalar menen suwǵarılǵan lirikalıq qosıqları poetikalıq talǵamı joqarı kitap oqıwshılardıń talaplarına juwap beredi hám jaslardıń jan dúnyasına insanıyлық paziyletlerin sińiredi. Shıǵarmalarınıń kórkemlik ózgesheligi, rawajlanıw baǵdarları,

lirikaliq qaharman obrazın jasaw usılları, dóretpelerindegi jańa motivti qollanıwdaǵı poetikalıq sheberligi izertleniwı áhmiyetli bolǵan temalardan esaplanadı, degen juwmaqqa keliwge boladı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Хотамов Н., Саримсақов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 203.
2. Тлеўниязова Г. Ҳазирги қарақалпақ лирикасында композициялық изленислер (1990-2010-жыллар) // филол. илим. филос.докторы (Phd) дисс... – Нөкис: 2021. – Б. 20
3. Путилов Б.Н. Фолклор и народная культура. – Санкт-Петербург, 1994.
4. Жуманазарова М. Кетпек ушын келгенмен...Таңламалы шығармалары. – Н: «Қарақалпақстан», 2011.

Т.СЕЙТЖАНОВ ПОЭМАЛАРЫНДА КӨРКЕМ ОБРАЗ

Ктайбекова З.К.

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Қарақалпақстан халық шайыры Т.Сейтжанов XX әсир қарақалпақ әдебиятын жанрлық хәм формалық жақтан раўажланыўына белгили дәрежеде үлес қосқан көркем сөз шебери. Ол көп санлы лирикалық, лиро-эпикалық хәм драмалық жанрларды бир қатар шығармалары арқалы кең жәмийетшиликке танылған. Әсиресе, бир қатар мазмунлы поэмалары, олардың идеялық-тематикалық бағдарлары, жанрлық-формалық өзгешеликлери, көркем образ дәретиўдеги шеберлиги менен айрықша көзге тасланып турады. Шайырдың хәр бир дәреткен шығармасында образ дәретиўде, персонажлардың ис-хәрекетлерин, минез-құлқы, характерин ашып берийде жеке стильлик изленислери байқалады.

«Көркем образ – жазыўшы тәрeпинен дәретилген шынлық турмыстың сәўлеленийи, яғный, соның менен бирге улыўмаластырылған адам өмириниң картинасы» [1.41]. Персонаж деген терминге әдебиаттаныў терминлер сөзлигинде төмендегише анықлама берилген: «Персонаж – шығарманың ишинде қатнасыўшы қахарманлар. Бурын жақын ўақытларға шекем «персонаж» түсиниги екинши дәрежели қатнасыўшылар мәнисинде әдебиат илиминде хәм онда қолланылып келди. Ал, хәзирги ўақытта бул түсиниктиң бир тәрeплемели екенлиги белгили болды», -деп көрсетеди әдебиатшы илимпазлар» [2.159].

Көркем әдебиатта сыртқы дүньяны сүўретлеген, оны қайта ислеп, көркемлеп сәўлелендиреди. Көркем шығарма тәсирли болыў ушын онда сүўретленетуғын ўақыялар, адамлар, ой-пикирлер образлы түрде көркемлеп, көркем образ түринде бериледи. Жазыўшы яки шайырлардың образ жаратыўдағы усыллары хәр қыйлы болып, образ дәретиўде дәўир руўхын санасына синдирип, сол замандағы минез-қулқы, ой-пикир, умтылыс, психология, қоршаған жәмийет, тәбият қубылыслары үйрениледи хәм де терең жүрек сезиминен өткериледи.

Т.Сейтжановтың поэмаларында образ жаратыўдың ең жақсы үлгилерин көрийимиз мүмкин. Атап айтқанда, ана образы, яр образы, бала образы т.б. Бул образларды дәретиўде шайырдан айрықша шеберлик талап етиледи. Шайырдың «Фирюза», «Хаял болыў аңсат емес», «Мазлум Хансулыў», «Әкем ҳаққында сөз», «Мухаббат хәм мәккарлық», «Адасқан ығбал», «Шегинген сахра», «Тәғдир» сыяқлы поэмаларында мухаббат, хаял-қызлар тәғдири, тарийхый т.б. темаларды ашыўда тийкарғы қатнасыўшы қахарманлар образы, персонажлардың қатнасыўы өзине тән өзгешеликке ийе.

Аңыз тийкарында жазылған шығармаларынан бири – «Фирюза» поэмасы болып, поэма лирикалық қахарманның түркмен достысы тилинен баян етиледи. Шығармада елин жаўдан қорғаған, озиниң ар-намысы ушын гүрескен мәрт, ақыллы, шаққан, батыр қыз Фирюзаның тәғдири сөз етилген. Фирюза – сулыўлықта алдына адам салмаўы менен бирликте, он саўсағынан өнер тамған, гилем тоқыўы менен де халық арасына аты таралған қыз. Оған көплеген мәмлекетлерден жаўшылар айттырып келеди. Ханы қайтыс болған соң, Фирюзаның сулыўлығын еситкен Ираншах ләшкер тартып келип, Фирюзаны

алмақшы болады. Фирюза қайылшылық бермеген соң Ұатанын, ели-халқын басып алмақшы болады. Сонда Фирюзаның жети бірдей ағасы да қарсы гүреседи хәм набыт болады. Буннан кейин Фирюзаның өзи мәртлик көрсетип, жеңіске ериседи.

Түркменстан мәликасының бул мәртлиги халық арасына аңыз болып таралған.

Шайырдың хаял-қызлар тәғдири, әсиресе, аналар хаққында жырлайтуғын поэмаларынан бири – «Ана болыў аңсат емес» поэмасы. Шығарма ананың жас келинине нәсияты менен басланады. Соннан алпыс жыл арырақтағы, «Ақ қапшық»тың ашлық жылларында болған ўақыяларға оралып, еске түсиреди. Поэмада Хәселхан образы бир қанша сәтти шыққан. Оның аянышлы тәғдири, хаял-қызлардың жаңа хукимет орнамастан бурынғы дәўирдеги турмысышайыр тәрәпинен шеберлик пенен сүүретленеди. Қыз өз тәғдири ушын гүресип, гүресте жеңилгени менен, тәслим болмайды. Келешегине үмит болған улы арқалы жубаныш табады. Урыс жылларында да басына түскен қайғыға төзим береді хәм өз келинлерине «Хаял болыў дым қыйын» екенлигин айтады. Бахытлы, шадлы заманда оның қәдир-қымбатына жетип жасаў кереклигин сөз етеди.

Поэмада басқа да персонажлар қатнасқан. Мысалы, Назар образы. Назар – дийхан жигит, өз тәғдири ушын гүреспейди, ол сол дәўирдің қурбаны болады.

Қазы менен хан да унамсыз характердеги персонажлар.

Ғарры бай – залым, ол хаялы бола тура жас қызға оның разылығысыз үйленеди.

Мақсет, Мурат – булар Хәселханның баласы хәм ақлығы. Хәселханның келинлери де бар болып, поэмада олардың аты аталмайды.

Поэмада персонажлардың хәрекетлериниң бәри еске түсириў формасында ана Хәселханның тили арқалы баянланады.

Улыўма шығармада бир неше дәўирдеги ўақыялар сүүретленген: биринши дәўир – жаңа заман орнағанға шекемги дәўир; Екинши дәўири – Екинши жер жүзлик урыс жыллары ўақыялары.

Биринши дәўирде Хәселхан образы арқалы сол дәўирдеги карақалпақ хаял-қызларының айыр тәғдири сөз етилсе, урыс дәўиринде халқымыздың басынан кеширген қыйыншылықлары, сол дәўирдеги хәр шаңарақ басына түскен айыр турмыс сәўлеленген.

Шығарманың темасы шайыр тәрәпинен «Ана болыў аңсат емес» деп берилиўи де тосыннан емес, поэманың идеясы Хәселхан ананың этирапында жүз берген ўақыялар образы арқалы ашып берилген.

«Өкем хаққында сөз» поэмасында да еки дәўир – жаңа дәўирдің орнағанынан кейинги халық турмысы хәм екинши жәхан урыс дәўири ўақыялары сүүретленеди [4.144-151]. Ыақыялар бир шаңарақ тәғдири мысалында ашылады.

Поэмада ҳеш бир персонаждың аты аталмайды.

Шығарманың басында лирикалық қаҳарман әкесиниң мийнетте пискенлиги хаққында сөз етилген. Қыйналмасын деп әкеси баласын айыр мийнетке жумсамай, хат жумысқа киргизеди. Өзиниң наўқас болыўына қарамастан, баласын фронтқа, саўашқа, Ана Ұатанды қорғаўға атландырады, хәттеки шаңарағын усындай қыйыншылықта жаўға қарсы гүресетуғын адамның өз шаңарағынан табылғанына қуўанады хәм уллы жеңис пенен елге оралыўына исенеди.

Бир күни фронтта мызғып жатқанында әкеси түсине енип, жаў киятырғанлығы хаққында аян береді. Баласының фронттан жеңис пенен қайтқанын көрип, әкеси аманатын тапсырады.

Бул поэмада да ҳеш бир персонаж аты аталмаса да, шығарма қаҳарманларының тәғдири шайыр тәрәпинен шеберлик пенен сүүретленген.

Аңыз-әпсаналар тийкарында сүүретленген поэмаларының бири – «Мухаббат хәм мәккарлық сарайы» деп аталады. Шығарманың қаҳарманлары сулыў Зара, ашық жигит Есен, Алийхан патша.

Зара – сулыў хәм тәкаббир, сумлықлы, менмен қыз, патша Алийханның қызы. Көплеген жигитлер оған ашық болады. Шопан жигит Есен де Зара ғайбана ашық еди. Зара

Есенге бир неше шәртлер айтып, оны Есен орынлаганында да сөзинен таяды. Соң өзиниң кылган исине өкинеди.

Есен шопан жигит, сада, исенгиш, мухаббатына садық. Зараның айтқан барлық шәртлерин булжытпай орынлайды. Хәттеки, төменге секир, дегенинде екиленбестан бойын таслайды:

Егер, сүйсең шын ықласыңнан,
Секир, төмен, бул шың басынан,
Соңынан той, лаплаған қушақ,
Мәңгиликке мухаатыңман.

«Батыр –аңқаў, Ер –гөдек» деген!
Есен шыңнан секирди төмен...
Таў толқынлап шапшып аспанға,
Бир ысырапыл турды гүўлеген [4.156].

Жанал – Ойкумена патшасы. Бул да Зараға ашық жигит. Бир оқ садақ арқалы қызға хат жоллайды:

Ойкумена деген элатта,
Зор патшаман, отырған тахтта,
Сендаей сулыў бир арыў дилбар,
Таба алмадым, хасла ол жақта.

Киргизип ал Бағыстаныңа,
Шийрин жаным саған садаға.
Тас төбемде, Мәлийкем, сени,
Өкетеийн Ойкуменаға [4.157].

Зара Есенди шақырып, естелик ушын Тесик таў салыўын айтады. Батыр жигит буны да бәржай етеди. Сол ўақта душпан топылып, батыр кап таўынан бес төбе алып бес тәрәпке ылақтырады, соннан Бес таў пайда болады. Ал Жанал кашқан тәрәпке де бир төбе ылақтырады, ол хәзир «Үлкен жанал таў» деп аталады.

Улыўма поэмада Зара сулыўдың мәккарлығы себепли мухаббаты набыт болады.

«Адасқан ығбал» поэмасында мухаббаттағы тураксызлық сәўлеленген [2.160]. Поэма сюжети төмендегише үш бөлимге бөлип үйренилген: 1.Оқыўшының хаты»; 2. Хаялдын хат; 3. Шайырдың хат.

Шығарма эпистоляр формада жазылған. Эпистоляр – грекше сөз (эпистоле) болып, хат, хабар деген мәнини аңлатады. «Хат арқалы сәўбетлесиўдиң даслепки көринислери, эле жазыў пайда болмаған дәўирлерде-ақ, буйымлар жәрдеминде көринеди. Буған мысал сыпатында скифлар патшасы Иданфристиң иранлыларға жиберген буйымлар – каман оғы, бақа, тышқан хәм қустан ибарат өзине тән “хат”ты еслеўи жетерли [2.14].

«Оқыўшының хаты» бөлиминде инженер жигит басынан кеширген ўақыяларын соз етеди. Бунда ол студентлик жыллары бир гөззал кызды жақсы көрип қалғанын айтады. Кейин лирикалық шегинис берип, хәзирги өмирлик жолдасын тәриплейди. Оны роддомға алып барып турғанында сол студентлик жыллардағы қыз бенен ушырасып қалып, оның менен бирге танды атқарады хәм бирге кетип калады. Бул кыз үлкн бир хызметкердин қызы болып, әкеси тойларын да дәмдебели этип өткерип таслайды. Лекин турмыс қуғанның кейин де қыз бурынғы әдетлерин тасламайды, хәтеки перзентли болыўды да ойына келтирмейди. Жигит қыртқан өтсе де бийперзент экенин ойлап, ўақты-ўақты бурынғы хаялын эске түсирип турады.

«Хаялдың хаты» бөлиминде инженер жигит таслап кеткен хаялынан ызалы түрде жазылған хат алады. Хатта өзиниң мухаббатына садық қалғанын, жигиттиң мийримсиз, тураксыз екенлигин айтып, өзи ушын эмес, перзенти ушын хат жоллаў шешимине келгенин айтады.

«Шайырдың хаты» бөлімінде шайыр тәрәпинен өмір ғалма-ғалларын өзи шешіу кереклигин, «Арасына ерли-зайыплының еси кеткен түседі» дегениндей, жүгиниң аўырлығын, обал-саўапқа қарап, бир туўры жол таўып алыўды нәсиятлайды.

Шығарма қаҳарманлары инженер жигит, ҳаялы (роддом жақта таслап кеткен), некели ҳаялы. Ўақыялардың бәри инженер жигит тәрәпинен тәриплениди.

Инженер жигит – турақсыз, мийримсиз, өмирге жеңил көз бенен қарайтуғын жигит. Ол ҳәтттеки перзентиненде ўаз кешип кетип қалған.

Роддомдағы ҳаял – ярына садық, опадар ҳаял, мийирман ана. Ол жигити таслап кетсе де оған садық қалған, басқа турмыс қурмаған, баласы ушын, баласының бахты ушын ҳәмме нәрсеге таяр инсан.

Некели ҳаялы – жеңил минезли, ушқалақ кыз. Ол шаңарақлы адамды жолдан урады ҳәм оған өзи турмысқа шығады.

Шайыр – инженер жигиттиң сырласы. Өзиниң ислеген ислерине өкинген жигит шайырдан кеңес сорағанында, дурыс мәсләхәтлер береді.

Поэмадағы қатнасыўшы қаҳарманлар гүрриндеги сыяқлы аз санлы қаҳарманлардан ибарат. Бул шығарма арқалы шайыр жәмийетлик турмысымызда усындай өмирге жеңил көз бенен қарайтуғын инсанлардың да бар екенлигин айтпақшы.

Шайыр Т.Сейтжановтың шеберлиги сонда, ол бул поэмасында да қаҳарманларға исм қоймаса да, оларды көркем түрде сүүретлеп, характерин екінши персонаж сөзи арқалы сыпатлап ашып бере алған.

Жуўмақлап айтқанда, Т.Сейтжанов қарақалпәк әдебиятында поэмалар дәретиўдиң шын мәнисиндеги шебери. Шайыр шығармаларын талқылап ўирениў жаслар ушын, әдебият ықласбентлери ушын ўлкен әҳмийетке ийе.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ахметов С., Султанов Қ. Әдебияттаныў. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
2. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндирме сөзлиги. – Нөкис: «Билим», 1994.
3. Ўзбек мумтоз адабиёт намуналари. II жилд. (XIV-XV аср бошлари) / Тузувчи, изоҳ ва шарҳлар муаллифи: филология фанлари доктори, профессор Насимхон Раҳмон. – Т.: Фан, 2007.
4. Сейтжанов Т. Шығармалары. I том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
5. Сейтжанов Т. Шығармалары. II том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.

МАЗМУНЫ

Палымбетов К.С. Айымкул Пирназаровтың өмири хәм фольклортаныў илимине қосқан үлесі.....	3
Бекбергенова З. Тәжетдин Сейтжановтың көркемлик дүньясы.....	6
Бекбергенова З. Бәрхама ел-халық хызметинде...(Наўрыз Жапақовтың 110 жыллығына).....	10
Бекбергенова З.У., Сәрсенбаева А.К. Айымкул Пирназаровтың Бердақтаныў илимине қосқан үлесі.....	13
Юсупов Қ.А. Оразбай Сәтбаев лирикасын таллаў.....	16
Юсупов Қ.А. А.Пирназаров – қарақалпақ әдебияты тарийхын изертлеўшилердин бири.....	20
Юсупов Қ.А., Юсупов И.Қ. К.Каримовтың «Уллы дашт бөрилери» романында тарийхый шынлықтың сүүретлениўи.....	24
Утамбетова А.Ж. Наўрыз Жапақов талантлы шайыр хәм киносценарист.....	27
Утамбетова А.Ж. Тажетдийн Сейтжанов лирикасының өзине тән өзгешеликleri..	30
Утамбетова А.Ж., Пирназарова Д.А. Наўрыз Жапақов илим ғайраткері.....	33
Тлеуниязова Г. Наўрыз Жапақов – әдебияттаныўшы хәм фольклортаныўшы алым	35
Тлеуниязова Г.Б. Қарақалпақ поэзиясында шығыс жанрларына қайтыў тенденциясы (Түркменбай Жийемуратов лирикасы мысалында).....	40
Палымов П. Айымкул Пирназаровтың қарақалпақ классикалық әдебиятына арналған мийнетleri хакқында.....	42
Турымбетов Б. Г. Есемуратова гүрриңлеринде ҳаял-қызлар образы.....	45
Турымбетов Б. Г. Есемуратова дәретиўшилигиниң индивидуаллық өзгешеликleri	47
Сарсенбаева А.К. Т.Сейтжанов лирикасында мазмун хәм форма саласындағы изленислер.....	49
Жәримбетова Т.Қ. Халқына қәлеми менен де, қуралы менен де хызмет етти.....	54
Жәримбетова Т.Қ. Әдебий портрет жанры көркем-хүжжетли прозаның бир түри сыпатында.....	56
Сайымбетов Ш. Тәжетдин Сейтжановтың поэмалары хакқында.....	61
Mustafaeva A.J. Dawamlı mánidegi kómekshi feyiller haqqında.....	63
Isamatdinova U. S.Bahadrovaniń “Táǵdir” roman trilogiyasında syujet qurıw máseleleri	65
Jiemuratova A.S. Joqarı klaslarda kórkemlew quralların oqtıwda informaciyalıq tálim platformalarınan paydalanıw.....	68
Базарбаева Ж. Н.Жапақов көрнекли жәмийетлик ғайраткер.....	72
Allambergenova P.J. N.Japaqovtıń qaraqalpaq folkloristika ilimindegi ornı.....	74
Мамбетниязова М. Балалар поэзиясында орны бар шайыр.....	77
Asanova D.N. Qaraqalpaq tilindegi kóp komponentli baǵınıńqılı qospa gáplerdiń dúzilisi.....	79
Aitenova Z.A. Dialektlik sózlerdi oqtıw texnologiyaları.....	83
Seytmuratova A.A. Qaraqalpaq tilinde rehli súwretke baylanıslı terminlerdiń qollanıw ózgeshelikleri.....	85
Azatova J.A. Qaraqalpaq hám jáhan ańshılıq ádebiyatında “jolbarıs” obrazı.....	88
Kamalova M. Qaraqalpaqstan medicinasınıń jetiskenlikleri hám mashqalaları (1924-1941-jıllar).....	89
Kabilova G.B. Mifologiyalıq syujet hám obrazlardıń izertleniwi.....	92
Mustafayeva A.J. Qaraqalpaq tilinde túr kategoriyası.....	94
Rzaturatova Z.Q. Til hám gender baylanısı.....	96
Kóptilewova H. G.Shaturatova poeziyasında marsiya janrı.....	98
Опаев Б.А. Қазы Қосым хакқында тарийхый мағлыўматлар.....	100
Jiemuratova A.S. T.Seytjanov shıǵarmaların informaciyalıq texnologiyalar arqalı	104

úyreniw.....	
Матжанова А.Ж. Геўде менен байланыслы паралингвистикалық ҳарекетлерде билдирилген сыпайылық.....	107
Утемуратова Х. Н. Жапақов ҳәм әдебият.....	109
Утемуратова Х. А. Пирназаровтың илимий изертлеўлеринде Жийренше шешен ҳаққында.....	110
Утемуратова Х. Т. Сейтжановтың «Мазлумхан сулыў» поэмасының көркемлик өзгешелиги.....	112
Байниязова Т. Айымкул Пирназаровтың миллий театр көркем өнери тарийхына арналған мийнетлери туўралы (К.С.Станиславский атындағы мәмлекетлик театр режиссурасы (дәреклери қәм қәлиплесиўи) атамасындағы брошюрасы мысалында)	114
Жарылқасинова М. Т. Жумамуратов поэзиясында халықлық пафосты сәўлелендириўде стилистикалық усыллардың хызмети.....	117
Urazimbetova Z.U. Ingliz tili hám ádebiyatın oqıtıwda innovaciyalıq texnologiyalardı qollanıw arqalı oqıwshılardıń kompetenciyasın jetilistiriw.....	118
Mnajatdinova M.J. Lirikalıq motivlerdiń túrleri (M.Jumanazarovanıń «Hayal súyse...» qosıǵı mısasında).....	121
Ктайбекова З.К. Т. Сейтжанов поэмаларында көркем образ.....	123
Мазмуны	127

ISBN 978-9943-374-88-1

9 789943 374881

«Илим»